

THE WORKS OF
SRI SANKARACHARYA.

VOLUME
10

SRI VANI VILAS PRESS

— SHIRANGAM —

परिग्रहण सं० 10372

प्रस्थाताव, के च ति शि संस्थान
सारनाथ, बाराबंसी

TO

THIS HOLINESS SET FAC ADGURU

SRI SACHCHIDANANDA SIVABHINAVA

NRISIMHA BHARATI SWAMI

WHO ADORNS THE THRONE OF THE SRINGEBIMULI

AS THE WORTHY REPRESENTATIVE OF THE

CHETASANTARACHARYA

IN

THAN WHOM IT IS IMPOSSIBLE

TO COME ACROSS A HOLIER PERSON

A TRUE MAHATMA A HOLIER SAINT

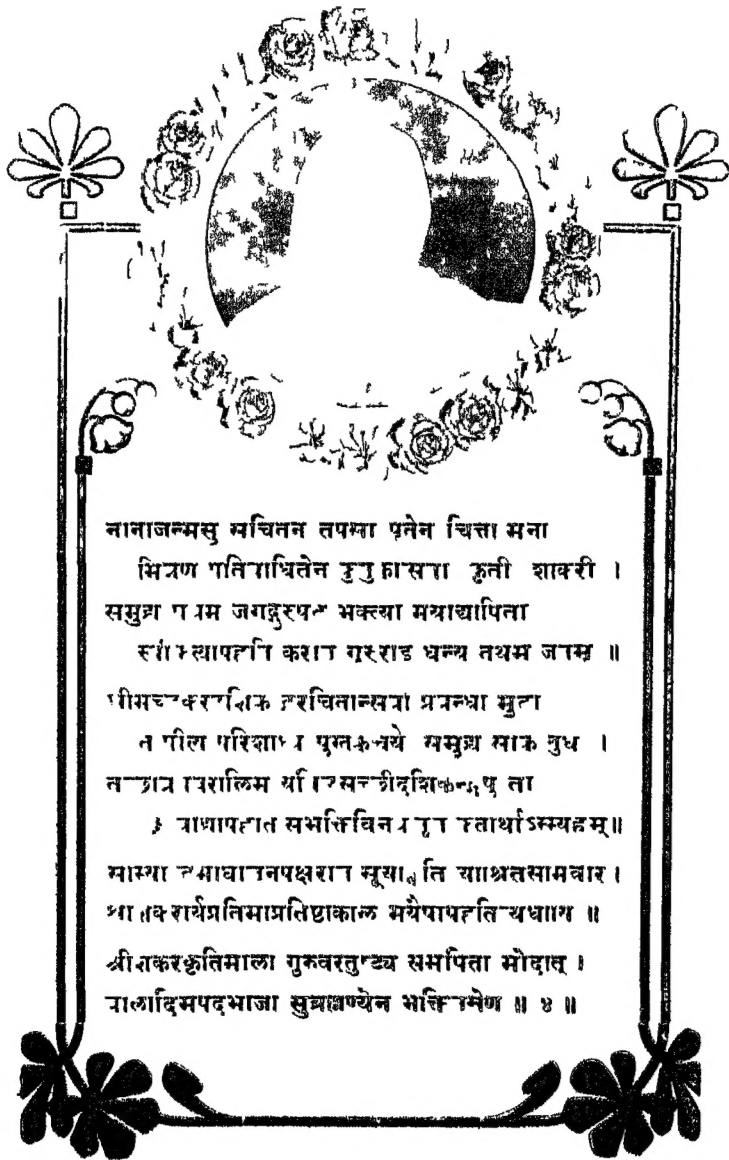
AND A MORE FEROCEOUS ASCETIC

THIS EDITION IS MOST RESPECTFULLY INSCRIBED

AS A TOKEN OF UNFOUNDED ADMIRATION

BY THE HUMBLEST OF ALL HIS DISCIPLES

K. K. BALASUBRAHIMANYAM

नानाजन्मसु मच्चित्तन तपस्या पनेन चित्ता मना
 भिन्नं गतिराधितेन दुःखं नासता कृती शाकरी ।
 समुद्रं गम्य जगद्गुरुं भक्त्या मयाथापिता
 स्त्रीत्यापत्तिं करात् गुरुराह धन्यं तथैव जन्म ॥
 श्रीमच्छंकरादिकं तद्विद्वान्सत्रा प्रपन्था मुक्ता
 न गीतं परिज्ञातं पुनरुक्तं समुद्रं साकं बुध ।
 तत्रात्र तत्रालिप्तं यथा तत्र तद्विद्वान्सत्रा
 १ त्रायापत्तिं सभक्तिविनं गतं तत्तार्थाऽस्म्यहम् ॥
 माया त्रयावातनपक्षरात् मृयाति याश्रितसामन्वार ।
 आ तदर्थप्रतिमाप्रतिष्ठाकालं भयैवापत्तिर्यथाग ॥
 श्रीशंकरकृतिमाला गुरुवरतुष्ट्यं सभपिता मोदात् ।
 तालादिमपदभाजा सुव्रतण्येन भक्तिर्भवेत् ॥ ४ ॥

	PAGE
BRIHADARANYAKOPANISHAD BHASHYA—	683 834
CHAPTER V	683
CHAPTER VI	739
NRISIMHAPURVATAPANI UPANISHAD BHASHYA—	1 158
UPANISHAD I	7
UPANISHAD II	47
UPANISHAD III	87
UPANISHAD IV	97
UPANISHAD V	127

पृष्ठम्

बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यम्	६८३—८३४
पञ्चमोऽध्याय	६८३
षष्ठोऽध्याय	७३९
नृसिंहपूर्वतापनीयोपनिषद्भाष्यम्	१—१५८
प्रथमोपनिषत्	७
द्वितीयोपनिषत्	४७
तृतीयोपनिषत्	८७
चतुर्थोपनिषत्	९७
पञ्चमोपनिषत्	१२७

THE
UPANISHAD-BHASHYA

VOL 7

**Bṛihadaranyaka
Chapters V & VI
& Nṛisimhapurvatapani**

॥ श्री ॥

उपनिषद्भाष्यम्

श्रीमच्छंकरभगवत्पूज्यपादै
विरचितम् ।

सप्तमो भाग

बृहदारण्यकाध्यायौ ५-६
नृसिंहपूर्वतापनी च ॥

॥ श्री ॥

॥ विषयानुक्रमणिका ॥

पृष्ठम्

पञ्चमोऽध्यायः

६८३—७३८

प्रथम ब्राह्मणम्

६८५—६९५

पूर्वमध्यायचतुष्टयेन निर्धारितस्य निरुपाधिकब्रह्मण एव
सोपाधिकस्य पुरस्तादनुक्तानि उपासनानि वक्तव्यानीति
पर सदर्थ इति पूर्वोत्तरग्रथसंबन्धकथनम् ६८५

ओंकारादीनां ब्रह्मविद्यासाधनत्वविधित्सया सर्वोपनिषद-
यस्य परिपूर्णस्य परब्रह्मण 'पूर्णमद' इत्यादिमन्त्रे
णानुवाद इति कथनम् ६८६

द्वैताद्वैतात्मकमेकं ब्रह्मैव परमार्थसत्यम् इत्येव उक्तमन्त्रार्थ-
इति मन्तातरोपपास ६८७

अद्वितीये ब्रह्मणि उत्सर्गापवादयो विकल्पसमुच्चययोर्वा
असम्भवात् श्रुतिस्मृति-यायविरोधाच्च न ब्रह्मण द्वैताद्वै-
तात्मकत्वमिति विस्तरेण परमतखण्डनम् ६८८

ओंकारस्य ब्रह्मोपासनसाधनत्वेन विधानम् ६९२

द्वितीय ब्राह्मणम्	६९६—७००
दमदानदयाना सकलब्रह्मोपासनाङ्गत्वेन विधानम्	६९६
तृतीय ब्राह्मणम्	७०१—७०२
हृदय ब्रह्मेति उपासनविधानम्	७०१
चतुर्थ ब्राह्मणम्	७०३—७०४
हृदयारस्य ब्रह्मण सत्यमित्युपासनविधानम्	७०३
पञ्चम ब्राह्मणम्	७०५—७१०
सत्यस्य ब्रह्मण स्तुत्यथ प्रथमजत्वाद्युपपादनम्	७०५
सत्यस्य ब्रह्मण आदित्यमण्डलाक्षिरूपस्थानविशेषे उपा सनविधानम्	७०७
‘याद्वृत्तिषु स्थानद्वयसर्वाधन सत्यस्य ब्रह्मण शिर आ द्यवयवद्वष्टिविधानम्	७०९
षष्ठं ब्राह्मणम्	७११
मन उपाधिविशिष्टस्य ब्रह्मण उपास्तिविधानम्	७११
सप्तम ब्राह्मणम्	७१२
विद्युद्ब्रह्मेत्युपासनविधानम्	७१२
अष्टम ब्राह्मणम्	७१३
बाग्धेनु ब्रह्मेत्युपास्तिविधानम्	७१३

नवम ब्राह्मणम्	७१४
वैश्वानराग्युपाधिकस्य ब्रह्मण उपास्तिविधानम्	७१४
दशम ब्राह्मणम्	७१५—७१६
एतत्प्रकरणस्थाना सर्वेषामुपासनाना गतिकथनम्, अश्रुत	
फलोपासनाना ब्रह्मलोकफलकथन च	७१५
एकादश ब्राह्मणम्	७१७
याधितस्तप्यमानस्य तापे तप इति दृष्टिविधानम्	७१७
द्वादश ब्राह्मणम्	७१८—७२०
अन्नप्राणौ सहभूतौ ब्रह्म— इत्युपास्तिविधानम्	७१८
त्रयोदश ब्राह्मणम्	७२१—७२३
उक्थादिदृष्ट्या प्राणोपासनविधानम्	७२१
चतुर्दश ब्राह्मणम्	७२४—७३५
गाय-या प्रथमे पाद त्रैलोक्यदृष्टिविधानम्	७२४
द्वितीये पादे त्रैविध्यदृष्टिविधानम्	७२५
तृतीये पादे प्राणदृष्टिविधान तुरीयपादाख्यगायत्र्याभि	
धेयनिरूपण च	७२६
अभिधानात्मकगाय-या अभिधेयत-त्रत्वप्रतिपादनम्	७२७
गायत्रीविद प्रतिग्रहदोषाभावाभिधानम्	७३१
गायत्र्युपस्थानम् त्रार्थनिरूपणम्	७३३
सार्थवादेन वाक्येन गायत्र्या मुख्याख्याविधानम्	७३४

पञ्चदश ब्राह्मणम्

७३६—७३८

ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिण अ त काले आदित्यप्रार्थनप्रति

पादनम्

७३६

षष्ठोऽध्यायः.

७३९—८१७

प्रथम ब्राह्मणम्

७४०—७५५

ज्येष्ठश्रेष्ठत्वगुणविशिष्टप्राणोपासनविधानम्

७४०

वसिष्ठत्वगुणकवागात्मकप्राणोपासन प्रतिष्ठात्वगुणकचक्षु

रात्मकप्राणोपासनयोर्विधानम्

७४२

सपद्गुणकश्रोत्रप्राणोपासनविधानम्

७४४

प्रजापतिं गत्वा कोऽस्माक मय्ये वसिष्ठ इति वागा

दिप्राणै कृतप्रश्नस्य यस्मि व उत्क्रा ते शरीर पापीयो

भवति स वो वसिष्ठ इति प्रजापत्युत्तरनिरूपणम्

७४५

वागादीना प्रत्येक क्रमण उत्क्रमणेऽपि शरीरस्य यथापूर्व

प्राणनादिक दृष्ट्वा पुन प्रवेशनिरूपणम्

७४७

प्राणे उत्क्रमण करिष्यति सति प्रचलितवागादिक्लृप्तप्रा

णप्रार्थनम्, प्राणस्य बलिदान च

७४९

प्राणिभिरद्यमान सर्वमप्यन्न प्राणस्यान्नमिति दृष्टिविधा

नम्

७५२

भक्ष्यमाणा आप प्राणस्य वास इति दृष्टिविधानम्

७५३

द्वितीय ब्राह्मणम्

७५६—७८४

पूर्वोत्तरसदर्भस्य धकथनपूर्वक श्वेतकतो पाञ्चालराजप्र

वाहणपरिषद्मनवर्णनम्	७५६
वेत्थ यथेमा प्रजा म्रियमाणा विप्रतिपद्यन्ते इत्यादिप्रवा हणकृतपञ्चप्रश्नानां श्वेतकेतोरुत्तरदानसामर्थ्याभावप्रति पादनम्	७५९
उत्तरदानासामर्थ्याद्राजकृतसत्कारमप्यनाहत्य पितरमा गत्य श्वेतकेतुना प्रवाहणकृतपञ्चप्रश्ननिवेदनम्	७६२
ततः पुत्रं विना आगताय गौतमाय प्रवाहणेन आसना दिपूजापूर्वकं वरदानम्	७६३
वरदानप्रतिज्ञानं तर पञ्चप्रश्नोत्तराणि ब्रूहि इति गौतम वचनम्	७६४
मानुषाणाम् यतमं वरं प्रार्थय— इति प्रवाहणवचनम्	७६४
मानुषधरा ममापि सन्ति, दैववरप्रदानेन स्वप्रतिज्ञां रक्ष णीया इति गौतमवचनान्तरं मत्तं शिष्यत्वेन वि द्यामातुमिच्छ— इति प्रवाहणेनोक्तं गौतम उपै मि शिष्यत्वेन— इति उपगमनकीर्तनमात्रेणैव उवास— इति कथनम्	७६५
पीडितगौतमक्षमापनपुरं सरं वक्ष्यामीति प्रवाहणवचनम्	७६६
पञ्चामिविद्योपदेशः	७६७
मृतस्य अग्नये हरणादेः कथनम्	७७५
पञ्चामिविदामुत्तरमार्गेण गते प्रतिपादनम्	७७६
पञ्चामिविद्यारहितानां केवलकर्मिणां दक्षिणमार्गकथनम्	७८०
विद्याकर्मरहितानां मृतायस्थानवर्णनम्	७८३

तृतीय ब्राह्मणम्

७८५—७९५

प्राणोपासकस्य महत्त्वप्राप्तय म धारयकमविधानम् ७८५

चतुर्थ ब्राह्मणम्

७९६—८१३

प्राणदर्शिन श्रीम थ कृतवत पुत्रम थविधानम् ७९६

मैथुनकर्मणि वाजपेयत्वसपादनकथनम् ७९७

वाजपेयत्वसपादनेन पशुकम कुर्वत फलकथनपूर्वकम
विदुष प्रत्यवायप्रदर्शनम् ७९७

अविदुषामतिगर्हितमिद कर्म— इत्यत्राचार्यपरम्परासम
तिकथनम् ७९८

सुप्तस्य जाग्रतो वा रेत स्खलने प्रायश्चित्तविधानम् ७९९

उदके छायादर्शने प्रायश्चित्तविधानम् ८००

भायावशीकरणोपायकथनम् ८०१

पुरुषद्वषिण्या प्रीतिसपादनप्रक्रिया, गर्भिणी मा भूदिति
च्छाया कर्तव्यप्राप्तपादन च ८०२

गर्भिणी भग्नस्त्विति इच्छाया कर्तव्यकथनम्, जायाजारा
भिचारकर्मकथन च ८०३

रजस्वलानियमकथनम् ८०४

शुक्लत्वादिविशिष्टपुत्रेच्छाया कर्तव्यकथनम् ८०५

पण्डितत्वादिविशिष्टदुहित्रिच्छाया कर्तव्यकथनम् ८०६

उक्तपुत्राद्यर्थक्रियासाधनीभूतौदनपाकादाना कालादिनि
यमकथनम् ८०७

[७]

प्रसवकाले सुगमप्रसवार्थोपायकथन जातकथन च ८१०

दधिमध्यादिप्राशन नामकरण च ८११

पुत्रस्य मात्रे प्रदानपूर्वक स्तनप्रयञ्जनम त्रौपपादन मात्र

भिम त्रणम त्रौपपादन यथोक्तपुत्रसपत्नपितु पुत्रस्य च

स्तुति ८१२

पञ्चम ब्राह्मणम्

८१४--८१७

प्रतिपादितानामर्थानां स्तुत्यर्थं सर्वेषामपि काण्डानामाचा

र्यपरम्परोपदेश

८१४

पञ्चमोऽध्यायः ॥

Sourishankar Ganeriwala.

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्य
ते । पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्य
ते । ॐ ख ब्रह्म । ख पुराण वायुर त्वमि
ति ह स्माह कौरव्यायणीपुत्रो वेदोऽय
ब्राह्मणा विदुर्वेदेनेन यद्वेदितव्यम् ॥

इति प्रथम ब्राह्मणम् ॥

पूर्णमद इत्यादि खिलकाण्डमारभ्यते । अध्यायचतुष्टयेन
यदेव साक्षादपरोक्षब्रह्म, य आत्मा सर्वान्तर निरुपाधिक
अशनायाद्यतीत नेति नेतीति व्यपदेश्य निर्धारित, यद्वि
ज्ञान केवलममृतत्वसाधनम्—अधुना तस्यैव आत्मन सोपाधि-
कस्य शब्दार्थादिव्यवहारविषयापन्नस्य पुरस्तादनुक्तानि उपा-
सनानि कर्मभिरविरुद्धानि प्रकृष्टाभ्युदयसाधनानि क्रममुक्ति
भाञ्जि च, तानि वक्तव्यानीति पर सदर्भ, सर्वोपासन-
शेषत्वेन ओंकारो दम दान दयाम् इत्येतानि च विधित्सिता-
नि । पूर्णमद — पूर्णम् न कुतश्चित् व्याधृत् व्यापीत्येतत्,

निष्ठा च कर्तरि द्रष्टव्या, अद इति परोक्षाभिधायि सर्वनाम,
 तत् पर ब्रह्मेत्यर्थ, तत् सपूर्णम् आकाशवद्वापि निरन्तर
 निरुपाधिक च, तदेव इदं सोपाधिक नामरूपस्थ व्यव-
 हारापन्न पूर्ण स्वेन रूपेण परमात्मना व्याप्येव, न उपा-
 धिपरिच्छिन्नेन विशेषात्मना, तदिदं विशेषापन्न कार्या-
 त्मकं ब्रह्म पूर्णात्कारणात्मन उदच्यते उद्विच्यते, उद्वच्छ-
 तीत्येतत् । यद्यपि कार्यात्मना उद्विच्यते तथापि यत्स्वरूप
 पूर्णत्वम् परमात्मभाव तन्न जहाति, पूणमेव उद्विच्यते ।
 पूर्णस्य कार्यात्मनो ब्रह्मण, पूर्णं पूर्णत्वम्, आदाय गृही-
 त्वा आत्मस्वरूपैकरसत्वमापद्य विद्यया, अविद्याकृत भूत-
 मात्रोपाधिससर्गजम् अन्यत्वावभास तिरस्कृत्य, पूर्णमेव अ-
 नन्तरमबाह्य प्रज्ञानघनैकरसस्वभाव केवलं ब्रह्म अवशिष्यते ।
 यदुक्तम्—‘ब्रह्म वा इदमग्र आसीत् तदात्मानमेवावेत् तस्मा-
 त्तत्सर्वमभवत्’ इति— एष अस्य मन्त्रस्यार्थ, तत्र ‘ब्रह्म’
 इत्यस्यार्थ ‘पूर्णमद’ इति, इदं पूर्णम् इति ‘ब्रह्म वा
 इदमग्र आसीत्’ इत्यस्यार्थ, तथा च श्रुत्यन्तरम्—
 ‘यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह’ इति, अतः अद शब्द-
 वाच्यं पूर्णं ब्रह्म, तदेव इदं पूर्णं कार्यस्थ नामरूपोपाधिस-
 युक्तम् अविद्यया उद्विक्तम् तस्मादेव परमार्थस्वरूपात् अन्य-

दिव प्रत्यवभासमानम्—तत्, यत् आत्मानमेव पर पूर्णं ब्रह्म विदित्वा—अहम् अद् पूर्णं ब्रह्मास्मि इत्येवम्, पूर्णमादाय, तिरस्कृत्य अपूर्णस्वरूपताम् अविद्याकृता नामरूपोपाधिसपर्कजाम् एतया ब्रह्मविद्यया पूर्णमेव केवलम् अवशिष्यते, तथा चोक्तम् ‘तस्मात्तत्सर्वमभवत्’ इति । य सर्वोपनिषदर्थो ब्रह्म, स एष अनेन मन्त्रेण अनुद्यते, उत्तरसबन्धार्थम् । ब्रह्मविद्यासाधनत्वेन हि वक्ष्यमाणानि साधनानि ओंकारदमदानदयाख्यानि विधित्सितानि, खिलप्रकरणसबन्धात् सर्वोपासनाङ्गभूतानि च ॥

अत्रैके वर्णयन्ति—पूर्णात् कारणात् पूर्णं कार्यम् उद्दिश्यते, उद्दिष्ट कार्यं वर्तमानकालेऽपि पूर्णमेव परमार्थवस्तुभूत द्वैतरूपेण, पुनः प्रलयकाले पूर्णस्य कार्यस्य पूर्णताम् आदाय आत्मनि धित्वा पूर्णमेव अवशिष्यते कारणरूपम्, एवम् उत्पत्तिस्थितिप्रलयेषु त्रिष्वपि कालेषु कार्यकारणयोः पूर्णतैव, सा च एकैव पूणता कार्यकारणयोर्भेदेन व्यपदिश्यते, एव च द्वैताद्वैतात्मकमेकं ब्रह्म । यथा किल समुद्रो जलत रङ्गफेनबुद्बुदाद्यात्मक एव, यथा च जलं सत्यं तदुद्भवाश्च तरङ्गफेनबुद्बुदादयः समुद्रात्मभूता एव आविर्भावतिरोभावधर्माणः परमार्थसत्या एव—एव सर्वमिदं द्वैतं परमार्थसत्य-

मेव जलतरङ्गादिस्थानीयम्, समुद्रजलस्थानीयं तु परं ब्रह्म ।
 एव च किल द्वैतस्य सत्यत्वं कर्मकाण्डस्य प्रामाण्यम्, यदा
 पुनर्द्वैतं द्वैतमिवाविद्याकृतं मृगतृष्णिकावदनृतम्, अद्वैत
 मेव परमार्थतः, तदा किल कर्मकाण्डविषयाभावात् अप्र-
 माणं भवति, तथा च विरोध एव स्यात् । वेदैकदेशभूता
 उपनिषत् प्रमाणम्, परमार्थाद्वैतवस्तुप्रतिपादकत्वात्, अप्र-
 माणं कर्मकाण्डम्, असद्वैतविषयत्वात् । तद्विरोधपरिजिही-
 र्षया श्रुत्या एतदुक्तं कार्यकारणयोः सत्यत्वं समुद्रवत् 'पूर्णम-
 द' इत्यादिना इति । तदसत्, विशिष्टविषयापवादविकल्पयो-
 रसंभवात् । न हि इयं सुविवक्षिता कल्पना । कस्मात् ? यथा
 क्रियाविषये उत्सर्गप्राप्तस्य एकदेशे अपवादः क्रियते, यथा
 'अहिंसन्सर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः' इति हिंसा सर्वभूत-
 विषया उत्सर्गेण निवारिता तीर्थे विशिष्टविषये ज्योतिष्टो-
 मादावनुज्ञायते, न च तथा वस्तुविषये इह अद्वैतं ब्रह्म उत्स-
 र्गेण प्रतिपाद्यं पुनः तदेकदेशे अपवादितुं शक्यते, ब्रह्मण
 अद्वैतत्वादेव एकदेशानुपपत्तेः । तथा विकल्पानुपपत्तश्च,
 यथा 'अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति' 'नातिरात्रे षोडशिनं गृ-
 ह्णाति' इति ग्रहणाग्रहणयोः पुरुषाधीनत्वात् विकल्पो भवति,
 न त्विह तथा वस्तुविषये द्वैतं वा स्यात् अद्वैतं वेति विक-

ल्प सभवति, अपुरुषतन्त्रत्वादात्मवस्तुन , विरोधाच्च द्वैता-
 द्वैतत्वयोरेकस्य । तस्मात् न सुविवक्षिता इय कल्पना ।
 श्रुतिन्यायविरोधाच्च । सैन्धवधनवत् प्रज्ञानैकरसधन नि-
 रन्तर पूर्वापरबाह्याभ्यन्तरभेदविवर्जित सबाह्याभ्यन्तरम् अ-
 ज नेति नेति अस्थूलमनण्वह्रस्वमजरमभयममृतम्— इत्ये-
 वमाद्या श्रुतय निश्चितार्था सशयविपर्ययासाशङ्कारहिता
 सर्वा समुद्रे प्रक्षिप्ता स्युः, अकिञ्चित्करत्वात् । तथा न्या-
 यविरोधोऽपि, सावयवस्यानेकात्मकस्य क्रियावतो नित्य-
 त्वानुपपत्तेः, नित्यत्व च आत्मन स्मृत्यादिदर्शनात् अ-
 नुमीयते, तद्विरोधश्च प्राप्नोति अनित्यत्वे, भवत्कल्पनानर्थ-
 क्य च, स्फुटमेव च अस्मिन्पक्षे कर्मकाण्डानर्थक्यम्,
 अकृताभ्यागमकृतविप्रणाशप्रसङ्गात् । ननु ब्रह्मणो द्वैताद्वैता-
 त्मकत्वे समुद्रादिदृष्टान्ता विद्यन्ते, कथमुच्यते भवता
 एकस्य द्वैताद्वैतत्व विरुद्धमिति ? न, अन्यविषयत्वात्, नि-
 त्यनिरवयववस्तुविषय हि विरुद्धत्वम् अवोचाम द्वैताद्वैत-
 त्वस्य, न कार्यविषये सावयवे । तस्मात् श्रुतिस्मृतिन्यायवि-
 रोधात् अनुपपन्नेय कल्पना । अस्या कल्पनाया वरम् उप-
 निषत्परित्याग एव । अध्येयत्वाच्च न शास्त्रार्था इय कल्पना,
 न हि जननमरणाद्यनर्थशतसहस्रभेदसमाकुल समुद्रवनादि-

वत् सावयवम् अनेकरस ब्रह्म ध्येयत्वेन विज्ञेयत्वेन वा श्रु-
 त्या उपदिश्यते, प्रज्ञानघनता च उपदिशति, 'एकधैवा
 नुद्रष्टव्यम्' इति च, अनेकधार्षनापवादाच्च 'मृत्यो
 स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति' इति, यच्च
 श्रुत्या निन्दितम्, तन्न कर्तव्यम्, यच्च न क्रियते, न स
 शास्त्रार्थः, ब्रह्मणोऽनेकरसत्वम् अनेकधात्व च द्वैतरूप नि-
 न्दितत्वात् न द्रष्टव्यम्, अतो न शास्त्रार्थः, यत्तु एकरसत्व
 ब्रह्मण तत् द्रष्टव्यत्वात् प्रशस्तम्, प्रशस्तत्वाच्च शास्त्रार्थो भ-
 वितुमर्हति । यत्तूक्त वेदैकदेशस्य अप्रामाण्य कर्मविषये द्वैताभा-
 वात्, अद्वैते च प्रामाण्यमिति— तन्न, यथाप्राप्तोपदेशार्थत्वात्,
 न हि द्वैतम् अद्वैत वा वस्तु जातमात्रमेव पुरुष ज्ञापयित्वा
 पश्चात्कर्म वा ब्रह्मविद्या वा उपदिशति शास्त्रम्, न च उपदे-
 शार्हं द्वैतम्, जातमात्रप्राणिबुद्धिगम्यत्वात्, न च द्वैतस्य
 अनृतत्वबुद्धिः प्रथममेव कस्यचित् स्यात्, येन द्वैतस्य
 सत्यत्वमुपदिश्य पश्चात् आत्मनः प्रामाण्यं प्रतिपाद-
 येत् शास्त्रम् । नापि पाषण्डिभिरपि प्रस्थापिता शास्त्रस्य
 प्रामाण्यं न गृहीयुः । तस्मात् यथाप्राप्तमेव द्वैतम् अविद्या
 कृत स्वाभाविकम् उपादाय स्वाभाविक्यैव अविद्यया युक्ताय
 रागेद्वेषादिदोषवते यथाभिमतपुरुषार्थसाधनं कर्म उपदिश-

त्यग्रे, पश्चात् प्रसिद्धक्रियाकारकफलस्वरूपदोषदर्शनवते तद्वि
 परीतौदासीन्यस्वरूपावस्थानफलार्थिने तदुपायभूताम् आ
 त्मैकत्वदर्शनात्मिका ब्रह्मविद्याम् उपदिशति । अथैव सति
 तदौदासीन्यस्वरूपावस्थाने फले प्राप्त शास्त्रस्य प्रामाण्य
 प्रति अर्थित्व निवर्तते, तदभावात् शास्त्रस्यापि शास्त्रत्व त
 प्रति निवर्तत एव । तथा प्रतिपुरुष परिसमाप्त शास्त्रम् इति
 न शास्त्रविरोधगन्धाऽपि अस्ति, अद्वैतज्ञानावसानत्वात् शा
 स्त्रशिष्यशासनादिद्वैतभेदस्य, अन्यतमावस्थाने हि विरोध
 स्यात् अवस्थितस्य, इतरेतरापेक्षत्वात्तु शास्त्रशिष्यशासनाना
 नान्यतमोऽपि अवतिष्ठते, सर्वसमाप्तौ तु कस्य विरोध आ
 शङ्क्येत अद्वैत केवले शिवे सिद्धे, नाप्यविरोधता, अत एव ।
 अथापि अभ्युपगम्य ब्रूम — द्वैताद्वैतात्मकत्वेऽपि शास्त्रवि
 रोधस्य तुल्यत्वात्, यदापि समुद्रादिवत् द्वैताद्वैतात्मकमेक
 ब्रह्म अभ्युपगच्छाम नान्यद्वस्त्वन्तरम्, तदापि भवदुक्तात्
 शास्त्रविरोधात् न मुच्यामहे, कथम् ? एक हि पर ब्रह्म द्वैताद्वै
 तात्मकम्, तत् शोकमोहाद्यतीतत्वात् उपदेश न काङ्क्षति, न
 च उपदेष्टा अन्य ब्रह्मण, द्वैताद्वैतरूपस्य ब्रह्मण एकस्यैव अ
 भ्युपगमात् । अथ द्वैतविषयस्य अनेकत्वात् अन्योन्योपदेश,
 न ब्रह्मविषय उपदेश इति चेत्— तदा द्वैताद्वैतात्मकम् एकमेव

ब्रह्म, नान्यदस्ति इति विरुध्यते । यस्मिन् द्वैतविषये अन्यान्यो पदेश, स अन्य द्वैत च अन्यदेव इति समुद्रदृष्टान्तो विरुद्धः । न च समुद्रोदकैकत्ववत् विज्ञानैकत्वे ब्रह्मण अन्यत्र उपदेशग्रहणादिकल्पना सभवति, न हि हस्तादि द्वैताद्वैतात्मके देवदत्ते वाक्कर्णयो देवदत्तैकदेशभूतयो वाक् उपदेष्ट्री कर्ण केवल उपदेशश्च ग्रहीता, देवदत्तस्तु न उप देष्टा नाप्युपदेशस्य ग्रहीता— इति कल्पयितुं शक्यत, स मुद्रैकोदकात्मत्ववत् एकविज्ञानवत्त्वात् देवदत्तस्य । तस्मात् श्रुतिन्यायविरोधश्च अभिप्रेतार्थासिद्धिश्च एवकल्पनाया स्यात् । तस्मात् यथाव्याख्यात एव अस्माभि पूणमद इत्यस्य मन्त्रस्य अर्थः ॥

ॐ ख ब्रह्म इति मन्त्रः, अयं च अन्यत्र अविनियुक्त इह ब्राह्मणेन ध्यानकर्मणि विनियुज्यते । अत्र च ब्रह्मेति विशेष्याभिधानम्, खमिति विशेषणम् । विशेषणविशेष्ययोश्च सामानाधिकरण्येन निर्देशः नीलोत्पलवत्— ख ब्रह्मेति ब्रह्मशब्दो बृहद्वस्तुमात्रास्पदः अविशेषितः, अतः विशेष्यते— ख ब्रह्मेति, यत्तत् ख ब्रह्म, तत् ओंशब्दवाच्यम्, ओंशब्दस्वरूपमेव वा, उभयथापि सामानाधिकरण्यम् अविरुद्धम् । इह च ब्रह्मोपासनसाधनत्वार्थम् ओंशब्दः प्रयुक्तः, तथा

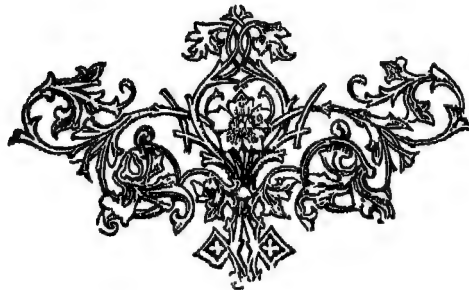
च श्रुत्यन्तरात् ‘एतदालम्बन श्रेष्ठमेतदालम्बन परम्’ ‘ओ-
मित्यात्मान युञ्जीत’ ‘ओमित्येतेनैवाक्षरेण पर पुरुषमभि-
धायीत’ ओमित्येव ध्यायथ आत्मानम्’ इत्यादे । अन्या
र्थासभवाच्च उपदेशस्य । यथा अन्यत्र ‘ओमिति शसति’
‘ओमित्युद्गायति’ इत्येवमादौ स्वाध्यायारम्भापवर्गयोश्च ओ
कारप्रयोग विनियोगादवगम्यते, न च तथा अर्थान्तरम्
इह अवगम्यते । तस्मात् ध्यानसाधनत्वेनैव इह ओंकारश-
ब्दस्य उपदेश । यद्यपि ब्रह्मात्मादिशब्दा ब्रह्मणो वाचका,
तथापि श्रुतिप्रामाण्यात् ब्रह्मणो नेदिष्ठमभिधानम् ओंकार ।
अत एव ब्रह्मप्रतिपत्तौ इदं पर साधनम् । तच्च द्विप्रकारेण,
प्रतीकत्वेन अभिधानत्वेन च । प्रतीकत्वेन— यथा विष्णवा-
दिप्रतिमा अभेदेन, एवम् ओंकार ब्रह्मेति प्रतिपत्तव्य । तथा
ह्योकारालम्बनस्य ब्रह्म प्रसीदति, ‘एतदालम्बन श्रेष्ठमेतदा-
लम्बन परम् । एतदालम्बन ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते’ इति
श्रुते ॥

तत्र खमिति भौतिके खे प्रतीतिर्मा भूत् इत्याह— ख
पुराण चिरतन ख परमात्माकाशमित्यर्थ । यत्तत्परमात्मा
काश पुराण खम्, तत् चक्षुराद्यविषयत्वात् निरालम्बनम्
अशक्य ग्रहीतुमिति श्रद्धाभक्तिभ्या भावविशेषण च ओंकारे

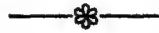
आवेशयति— यथा विष्णवङ्गाङ्किताया शिलादिप्रतिभाया विष्णु लोक , एवम् । वायुर खम् , वायु अस्मिन्विद्यत इति वायुरम् , ख खमात्र खमित्युच्यते, न पुराण खम्— इत्येवम् आह स्म । कोऽसौ ? कौरव्यायणीपुत्र । वायुरे हि खे मुख्य खशब्दव्यवहार , तस्मान्मुख्ये सप्रत्ययो युक्त इति मन्यते । तत्र यदि पुराण ख ब्रह्म निरुपाधिस्वरूपम् , यदि वा वायुर ख सोपाधिक ब्रह्म, सवथापि ओंकार प्रतीकत्वेनैव प्रतिभावात् साधनत्व प्रतिपद्यते, 'एतद्वै सत्यकाम पर चापर च ब्रह्म यदोंकार ' इति श्रुत्यन्तरात् । केवल खशब्दार्थे विप्रतिपत्ति । वेदोऽयम् ओंकार , वेद विजानाति अनेन यद्वेदितव्यम् तस्माद्वेद ओंकार वाचक अभिधानम् , तेनाभिधानेन यद्वेदितव्य ब्रह्म प्रकाश्यमानम् अभिधीयमान वेद साधको विजानाति उपलभते, तस्मात् वेदोऽयमिति ब्राह्मणा विदुः , तस्मात् ब्राह्मणानामभिधानत्वेन साधनत्व मभिप्रेतम् ओंकारस्य । अथवा वेदोऽयमित्यादि अर्थवाद , कथम् ओंकार ब्रह्मण प्रतीकत्वेन विहित , ॐ ख ब्रह्म इति सामानाधिकरण्यात् तस्य स्तुति इदानीं वेदत्वेन , सर्वो हि अय वेद ॐकार एव , एतत्प्रभव एतदात्मक सर्व ऋग्यजु सामादिभेदभिन्न एष ओंकार , 'तद्यथा शङ्कुना

सर्वाणि पर्णानि' इत्यादिश्रुत्यन्तरात्, इतश्चाय वेद उक्ता
 र, यद्वेदितव्यम्, तत्सर्वं वेदितव्यम् ओङ्कारेणैव वेद एने
 न, अत अयमोङ्कारो वेद, इतरस्यापि वेदस्य वेदत्वम् अत
 एव, तस्मात् विशिष्टोऽयमोङ्कार साधनत्वेन प्रतिपत्तव्य
 इति । अथवा वेद स, कोऽसौ ? य ब्राह्मणा विदु ओं
 कारम्, ब्राह्मणाना हि असौ प्रणवोद्गीथादिविकल्पैर्विज्ञेय,
 तस्मिन् हि प्रयुज्यमाने साधनत्वेन सर्वो वेद प्रयुक्तो
 भवतीति ॥

इति पञ्चमाध्यायस्य प्रथम ब्राह्मणम् ॥

द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

त्रयाः प्राजापत्याः प्रजापतौ पितरि
ब्रह्मचर्यमूषुर्देवा मनुष्या असुरा उषित्वा
ब्रह्मचर्यं देवा ऊचुर्ब्रवीतु नो भवानिति
तेभ्यो हैतदक्षरमुवाच द इति व्यज्ञासि-
ष्टा इति व्यज्ञासिष्मेति होचुर्दाम्यते
ति न आत्थेत्योमिति होवाच व्यज्ञासि
ष्टेति ॥

अधुना दमादिसाधनत्रयविधानार्थोऽयमारम्भ — त्रयाः ,
त्रिसंख्याका प्राजापत्याः प्रजापतेरपत्यानि प्राजापत्याः , ते
किम् ? प्रजापतौ पितरि ब्रह्मचर्यं शिष्यत्ववृत्तेर्ब्रह्मचर्यस्य
प्राधान्यात् शिष्याः सन्तो ब्रह्मचर्यम् ऊषु उषितवन्त
इत्यर्थः । के ते ? विशेषतः देवा मनुष्या असुराश्च । ते च
उषित्वा ब्रह्मचर्यं किमकुर्वन्मित्युच्यते — तेषां देवा ऊचुः
पितरं प्रजापतिम् । किमिति ? ब्रवीतु कथयतु, न अस्म
भ्यम् यदनुशासनं भवानिति । तेभ्य एवमर्थिभ्य ह एत

दक्षर वर्णमात्रम् उवाच— द इति । उक्त्वा च तान्
पप्रच्छ पिता— किं व्यज्ञासिष्टाः इति, मया उपदेशार्थम्
भिहितस्याक्षरस्य अर्थं विज्ञातवन्त आहोस्विमेति । देवा
ऊचुः— व्यज्ञासिष्मेति, विज्ञातवन्तो वयम् । यद्येवम्,
उच्यता किं मयोक्तमिति । देवा ऊचुः— दाम्यत, अदान्ता
यूय स्वभावत आता दान्ता भवतेति न अस्मान् आत्थ
कथयसि । इतर आह— आमिति सम्यग्व्यज्ञासिष्टेति ॥

अथ हैन मनुष्या ऊचुर्ब्रवीतु नो भवा-
निति तेभ्यो हैतदेवाक्षरमुवाच द इति
व्यज्ञासिष्टाः इति व्यज्ञासिष्मेति हो-
चुर्दत्तेति न आत्थेत्योमिति होवाच व्य-
ज्ञासिष्टेति ॥ २ ॥

समानमन्यत् । स्वभावतो लुब्धा यूयम्, अतो यथा
शक्तिं सविभजत दत्तेति न अस्मान् आत्थ, किमन्यद्भूयात्
नो हितमिति मनुष्या ॥

अथ हैनमसुरा ऊचुर्ब्रवीतु नो भवा-
निति तेभ्यो हैतदेवाक्षरमुवाच द इति
व्यज्ञासिष्टाः इति व्यज्ञासिष्मेति हो-

चुर्दयध्वमिति न आत्थेत्योमिति होवाच
 व्यज्ञासिष्टेति तदेतदेवैषा दैवी वागनुव-
 दति स्तनयितुर्द द द इति दाम्यत दत्त
 दयध्वमिति तदेतन्नयः शिक्षेदम दान
 दयामिति ॥ ३ ॥

इति द्वितीय ब्राह्मणम् ॥

तथा असुरा दयध्वमिति, क्रूरा यूय हिंसादिपरा,
 अतो दयध्व प्राणिषु दया कुरुतेति । तदेतत्प्रजापतेरनुशा-
 सनम् अद्याप्यनुवर्तत एव । य पूर्व प्रजापतिर्देवादीननुश-
 शास सोऽद्यापि अनुशास्येव दैव्या स्तनयितुलक्षणया वा
 चा । कथमेषा श्रूयते दैवी वाक् ? कासौ स्तनयितुः ? द द
 द इति, दाम्यत दत्त दयध्वमिति— एषा वाक्यानामुपलक्ष-
 णाय त्रिर्द्विकार उच्चार्यते अनुकृतिः, न तु स्तनयितुशब्द-
 त्रिरेव, सख्यानियमस्य लोके अप्रसिद्धत्वात् । यस्मात् अद्या-
 पि प्रजापति दाम्यत दत्त दयध्वमित्यनुशास्येव, तस्मात्का-
 रणात् एतन्नयम्, किं तत् त्रयमित्युच्यते— दम दान दया
 मिति शिक्षेत् उपादद्यात् प्रजापतेरनुशासनमस्माभिः कर्तव्य-
 मित्येव मतिं कुर्यात् । तथा च स्मृतिः — 'त्रिविधं नरकस्येद-

द्वार नाशनमात्मन । काम क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतन्नय
 त्यजेत्' इति । अस्य हि विधे शेष पूर्व । तथापि देवादी
 नुद्दिश्य किमर्थं दकारत्रयमुच्चारितवान् प्रजापति पृथगनु
 शामनार्थिभ्य , ते वा कथं विवेकेन प्रतिपन्ना प्रजापतेर्मनो
 गत समानेनैव दकारवर्णमात्रेणेति पराभिप्रायज्ञा विकल्प
 यन्ति । अत्रैक आहु — अदान्तत्वादातृत्वादयालुत्वै अ
 पराधित्वमात्मनो मन्यमाना शङ्किता एव प्रजापतावूषु ,
 किं नो वक्ष्यतीति , तेषां च दकारश्रवणमात्रादेव आत्माश
 ङ्कावशेन तदथप्रतिपत्तिरभूत् , लोकेऽपि हि प्रसिद्धम्—पुत्रा
 शिष्याश्चानुशास्या सन्तो दोषात् निवर्तयितव्या इति , अतो
 युक्तं प्रजापतेर्दकारमात्रोच्चारणम् , दमादित्रये च दकारान्व
 यात् आत्मनो दोषानुरूप्येण देवादीनां विवेकेन प्रतिपत्तु
 चेति , फलं तु एतत् आत्मदोषज्ञाने सति दोषात् निवर्तयितु
 शक्यते अल्पेनाप्युपदेशेन , यथा देवादयो दकारमात्रेणेति ।
 ननु एतत् त्रयाणां देवादीनामनुशासनं देवादिभिरपि एकैक-
 मेव उपादेयम् , अद्यत्वेऽपि न तु त्रयं मनुष्यैः शिक्षितव्य
 मिति । अत्रोच्यते— पूर्वैर्देवादिभिर्विशिष्टैरनुष्ठितम् एतन्न
 यम् , तस्मात् मनुष्यैरेव शिक्षितव्यमिति । तत्र दयालुत्व
 स्यान्ननुष्ठेयत्वं स्यात् , कथम् ? असुरैरप्रशस्तैरनुष्ठितत्वादिति

चेत्— न, तुल्यत्वात् त्रयाणाम्, अत अन्योऽत्राभिप्राय —
 प्रजापते पुत्रा देवादयस्त्रय , पुत्रेभ्यश्च हितमेव पित्रा उप-
 देष्टव्यम्, प्रजापतिश्च हितज्ञ नान्यथा उपदिशति, तस्मात्
 पुत्रानुशासन प्रजापते परमम् एतत् हितम्, अतो मनुष्यैरेव
 एतत् त्रय शिक्षितव्यमिति । अथवा न देवा असुरा वा
 अन्ये केचन विद्यन्ते मनुष्येभ्य , मनुष्याणामेव अदान्ता
 ये अन्यैरुत्तमैर्गुणै सपन्ना , ते देवा , लोभप्रधाना मनु-
 ष्या , तथा हिंसापरा क्रूरा असुरा , त एव मनुष्या
 अदान्तत्वादिदोषत्रयमपेक्ष्य देवादिशब्दभाजो भवन्ति, इत-
 राश्च गुणान् सत्त्वरजस्तमासि अपेक्ष्य, अत मनुष्यैरेव शि-
 क्षितव्यम् एतन्नयमिति, तदपेक्ष्यैव प्रजापतिनोपदिष्टत्वात्,
 तथा हि मनुष्या अदान्ता लुब्धा क्रूराश्च दृश्यन्ते, तथा च
 स्मृति —‘ काम क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतन्नय त्यजेत् ’ इति ॥

इति पञ्चमाध्यायस्य द्वितीय ब्राह्मणम् ॥

तृतीय ब्राह्मणम् ॥

दमादिसाधनत्रय सर्वोपासनशेष विहितम्, दान्त अ
लुब्ध दयालु सन् सर्वोपासनेष्वधिक्रियते । तत्र निरु
पाधिकस्य ब्रह्मणो दर्शनम् अतिक्रान्तम्, अथ अधुना
सोपाधिकस्य तस्यैव अभ्युदयफलानि वक्तव्यानीत्येवमर्थो
ऽयमारम्भ —

एष प्रजापतिर्यद्वृद्धयमेतद्ब्रह्मैतत्सर्वं त
देतत्त्र्यक्षरं हृदयमिति हृ इत्येकमक्षर
मभिहरन्त्यस्मै स्वाश्चान्ये च य एव वेद
द इत्येकमक्षरं ददत्यस्मै स्वाश्चान्ये च य
एव वेद यमित्येकमक्षरमेति स्वर्गं लोकं
य एव वेद ॥ १ ॥

एष प्रजापति यद्वृद्धय प्रजापति अनुशास्तीत्यनन्तरमे
वाभिहितम् । क पुनरसौ अनुशास्ता प्रजापतिरित्युच्यते—
एष प्रजापति, कोऽसौ ? यद्वृद्धयम्, हृदयमिति हृदयस्था
बुद्धिरुच्यते, यस्मिन् शाकल्यब्राह्मणान्ते नामरूपकर्मणामु
पसंहार उक्तो दिग्विभागद्वारेण, तदेतत् सर्वभूतप्रतिष्ठ सर्व
भूतात्मभूत हृदय प्रजापति प्रजानां स्रष्टा, एतत् ब्रह्म, बृह-
त्त्वात् सर्वात्मत्वाच्च ब्रह्म, एतत्सर्वम्, उक्त पञ्चमाध्याये
हृदयस्य सर्वत्वम्, तत्सर्वं यस्मात् तस्मादुपास्य हृदयं ब्रह्म ।

तत्र हृदयनामाक्षरविषयमेव तावत् उपासनमुच्यते, तदेतत् हृदयमिति नाम व्यक्षरम्, त्रीणि अक्षराणि अस्येति व्यक्षरम्, कानि पुनस्तानि त्रीण्यक्षराण्युच्यन्ते, ह इत्येकमक्षरम्, अभिहरन्ति, हतेराहृतिकर्मण ह इत्येतद्रूपमिति यो वेद, यस्मात् हृदयाय ब्रह्मणे स्वाश्च इन्द्रियाणि अन्ये च विषया शब्दादयः स्व स्व कार्यमभिहरन्ति, हृदय च भोक्त्रर्थमभिहरति—अतः हृदयनाम्न ह इत्येतदक्षरमिति यो वेद—अस्मै विदुषे अभिहरन्ति स्वाश्च ज्ञातयः अन्ये चासबद्धा, बलिमिति वाक्यशेषः । विज्ञानानुरूप्येण एतत्फलम् । तथा द इत्येतदप्येकमक्षरम्, एतदपि दानाथस्य ददाते द इत्येतद्रूपं हृदयनामाक्षरत्वेन निबद्धम् । अत्रापि—हृदयाय ब्रह्मणे स्वाश्च करणानि अन्ये च विषयाः स्व स्व वीर्यं ददति, हृदय भोक्त्रे ददाति स्व वीर्यम्, अतो दकार इत्येव यो वेद, अस्मै ददति स्वाश्च अन्ये च । तथा यमित्येतदप्येकमक्षरम्, इणो गत्यर्थस्य यमित्येतद्रूपम् अस्मिन्नाग्निं निबद्धमिति यो वेद, स स्वर्गं लोकमेति । एव नामाक्षरादपि ईदृशं विशिष्टं फलं प्राप्नोति, किमु वक्तव्यं हृदयस्वरूपोपासनात्—इति हृदयस्तुतये नामाक्षरोपन्यासः ॥

इति पञ्चमाध्यायस्य तृतीय ब्राह्मणम्

चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

तद्वै तदेतदेव तदास सत्यमेव स यो
हैत महद्यक्ष प्रथमज वेद सत्य ब्रह्मेति
जयतीमाल्लोकाञ्जित इन्वसावसद्य एव
मेतन्महद्यक्ष प्रथमज वेद सत्य ब्रह्मेति
सत्यं ह्येव ब्रह्म ॥ १ ॥

इति चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

तस्यैव हृदयाख्यस्य ब्रह्मण सत्यमित्युपासन विधित्स
ब्राह्— तत्, तदिति हृदय ब्रह्म परामृष्टम्, वै इति स्म
रणार्थम्, तत् यत् हृदय ब्रह्म स्मर्यत इत्येक तच्छब्द ,
तदेतदुच्यते प्रकारान्तरेणेति द्वितीय तच्छब्द । किं
पुन तत्प्रकारान्तरम्^२ एतदेव तदिति एतच्छब्देन सबध्यते
तृतीयस्तच्छब्द , एतदिति वक्ष्यमाण बुद्धौ सनिधी
कृत्य आह, आस बभूव, किं पुन एतदेव आस^२ यदुक्त
हृदय ब्रह्मेति, तत् इति, तृतीय तच्छब्दो विनियुक्त । किं
तदिति विशेषतो निर्दिशति, सत्यमेव, सब त्यच्च मूर्त

चामूर्तं च सत्यं ब्रह्म, पञ्चभूतात्मकमित्येतत् । स यः कश्चित् सत्यात्मानम् एतम्, महत् महत्त्वात्, यक्ष पूज्यम्, प्रथमजः प्रथमजातम्, सर्वस्मात्ससारिणः एतदेवाग्रे जातं ब्रह्म अतः प्रथमजम्, वेदं विजानाति सत्यं ब्रह्मति, तस्येदं फलमुच्यते— यथा सत्येन ब्रह्मणा इमे लोका आत्मसात्कृता जाता, एव सत्यात्मानं ब्रह्म महद्यक्षः प्रथमजः वेदं, स जयति इमान् लोकान्, किं च जितो वशीकृतः, इन्द्र इत्थम्, यथा ब्रह्मणा असौ शत्रुरिति वाक्यशेषः । असञ्च असद्भवेत् असौ शत्रुः जितो भवेदित्यर्थः । कस्य एतत्फलमिति पुनर्निगमयति— य एवमेतन्महद्यक्षः प्रथमजः वेदं सत्यं ब्रह्मेति । अतो विद्यानुरूपं फलं युक्तम्, सत्यं ह्येव यस्माद्ब्रह्म ॥

इति पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

पञ्चम ब्राह्मणम् ॥

—*—

आप एवेदमग्र आसुस्ता आपः सत्य-
मसृजन्त सत्य ब्रह्म ब्रह्म प्रजापतिं प्रजा-
पतिर्देवाः स्ते देवाः सत्यमेवोपासते तदे-
तत्त्यक्षरं सत्यमिति स इत्येकमक्षर
तीत्येकमक्षर यमित्येकमक्षर प्रथमोत्तमे
अक्षरे सत्य मध्यतोऽनृत तदेतदनृतमु-
भयतः सत्येन परिगृहीतं सत्यभूयमेव
भवति नैव विद्वांसमनृतं दिनस्ति ॥

सत्यस्य ब्रह्मण स्तुत्यर्थमिदमाह । महद्यक्ष प्रथमजमि-
त्युक्तम्, तत्कथं प्रथमजत्वमित्युच्यते— आप एवेदमग्र
आसु, आप इति कर्मसमवायिन्य अग्निहोत्राद्याहुतयः,
अग्निहोत्राद्याहुते द्रवात्मकत्वात् अप्त्वम्, ताश्च आप अग्नि
होत्रादिकर्मापवर्गोत्तरकाल केनचिददृष्टेन सूक्ष्मेण आत्मना
कर्मसमवायित्वमपरित्यजन्त्य इतरभूतसहिता एव न केव
लाः, कर्मसमवायित्वात्तु प्राधान्यमपाम्— इति सर्वाण्येव

भूतानि प्रागुत्पत्ते अव्याकृतावस्थानि कृतसहितानि निर्दिश्यन्ते ' आप ' इति, ता आप बीजभूता जगत अव्याकृतात्मना अवस्थिता, ता एव इदं सर्वं नामरूपविकृत जगत् अग्र आसु, नान्यत्किञ्चिद्विकारजातमाभीत्, ता पुन आप सत्यमसृजन्त, तस्मात्सत्य ब्रह्म प्रथमजम्, तदेतत् हिरण्यगर्भस्य सूत्रात्मनो जन्म, यदव्याकृतस्य जगतो व्याकरणम्, तत् सत्य ब्रह्म कुत ? महत्त्वात्, कथं महत्त्वमित्याह— यस्मात् सर्वस्य स्रष्टृ, कथम् ? यत्सत्य ब्रह्म, तत् प्रजापतिं प्रजानां पतिं विराज सूर्यादिकरणम् असृजतेत्यनुषङ्ग, प्रजापतिं देवान्, स विराट् प्रजापतिं देवानसृजत, यस्मात् सर्वमेव क्रमेण सत्याद्ब्रह्मणो जातम्, तस्मान्महत्सत्य ब्रह्म । कथं पुनर्यक्षमित्युच्यते—ते एव स्रष्टा देवा पितरमपि विराजमतीत्य, तदेव सत्य ब्रह्म उपासते, अत एतत् प्रथमजं महत् यक्षम्, तस्मात् सर्वात्मना उपास्य तत्, तस्यापि सत्यस्य ब्रह्मणो नाम सत्यमिति, तदेतत् त्र्यक्षरम्, कानि तान्यक्षराणीत्याह— स इत्येकमक्षरम्, तीत्येकमक्षरम्, तीति ईकारानुबन्धो निर्देशार्थ, यमित्येकमक्षरम्, तत्र तेषां प्रथमोत्तमे अक्षरे सकारयकारौ सत्यम्, मृत्युरूपाभावात्, मध्यत मध्ये अनृतम्, अनृतं हि मृत्यु, मृत्युत्वानृ-

तयो तकारसामा यात् । तदेतत् अनृत तकाराक्षर मृत्यु
रूपम् उभयत सत्यन सकारयकारलक्षणन परिगृहीत व्या
प्तम् अन्तर्भावित सत्यरूपाभ्याम्, अत अकिञ्चित्कर तत्,
सत्यभूयमेव सत्यबाहुल्यमेव भवति, एव सत्यबाहुल्य सर्व
स्य मृत्योरनृतस्य अकिञ्चित्करत्व च यो विद्वान्, तमेव वि-
द्वासम् अनृत कदाचित् प्रमादोक्त न हिनस्ति ॥

तद्यत्तत्सत्यमसौ स आदित्यो य एष
एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चाय दक्षिणे
ऽक्षन्पुरुषस्तावेतावन्योन्यस्मिन्प्रतिष्ठितौ
रश्मिभिरेषोऽस्मिन्प्रतिष्ठितः प्राणैरयम
मुष्मिन्स यदोत्क्रमिष्यन्भवति शुद्धमेवै-
तन्मण्डल पश्यति नैनमेते रश्मय प्र
त्यायन्ति ॥ २ ॥

अस्याधुना सत्यस्य ब्रह्मण सस्थानविशेषे उपासनमुच्य-
ते— तद्यत्, किं तत् ? सत्य ब्रह्म प्रथमजम्, किम् ? असौ
स, कोऽसौ ? आदित्य, क पुनरसावादित्य ? य एष,
क एष ? य एतस्मिन् आदित्यमण्डल पुरुष अभिमानी,
सोऽसौ सत्य ब्रह्म । यश्चायम् अभ्यात्मम् योऽय दक्षिणे-

ऽक्षन् अक्षणि पुरुष , च शब्दात् स च सत्य ब्रह्मेति स-
 बन्ध । तावेतौ आदित्याक्षिस्थौ पुरुषौ एकस्य सत्यस्य
 ब्रह्मण सस्थानविशेषौ यस्मात्, तस्मात् अन्योन्यस्मिन्
 इतरेतरस्मिन् आदित्यश्चाक्षुषे चाक्षुषश्च आदित्ये प्रतिष्ठितौ,
 अध्यात्माधिदैवतयो अन्योन्योपकार्योपकारकत्वात्, कथं
 प्रतिष्ठितावित्युच्यते— रश्मिभिः प्रकाशेन अनुग्रहं कुर्वन्
 एष आदित्य अस्मिन्चाक्षुषे अध्यात्मे प्रतिष्ठितः, अयं च
 चाक्षुषः प्राणैरादित्यमनुगृह्णन् अमुष्मिन् आदित्ये अधिदैवे
 प्रतिष्ठितः, स अस्मिन् शरीरे विज्ञानमयो भोक्ता यदा य-
 स्मिन्काले उत्क्रमिष्यन्भवति, तदा असौ चाक्षुष आदित्यपुरुष
 रश्मीनुपसहस्रं केवलेन औदासीन्येन रूपेण व्यवतिष्ठते,
 तदा अयं विज्ञानमयः पश्यति शुद्धमेव कवलं विरश्मि-
 एतन्मण्डलं चन्द्रमण्डलमिव, तदेतत् अरिष्टदर्शनम् प्राप्तं
 क्लृप्तं प्रदर्शयते, कथं नाम पुरुषः करणीये यत्नवानस्यादिति,
 न—एनं चाक्षुषं पुरुषमुररीकृत्य तं प्रत्यनुग्रहाय एते रश्मयः
 स्वाभिकर्तव्यवशात्पूर्वमागच्छन्तोऽपि, पुनः तत्कर्मक्षयमनुरु-
 ध्यमाना इव नोपयति न प्रत्यागच्छन्ति एनम् । अतोऽव-
 गम्यते परस्परोपकार्योपकारकभावात् सत्यस्यैव एकस्य आ-
 त्मनः अशौ एताविति ॥

य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषस्तस्य भूरिति शिर एकः शिर एकमेतदक्षर भुव इति बाहू द्वौ बाहू द्वे एते अक्षरे स्वरिति प्रतिष्ठा द्वे प्रतिष्ठे द्वे एते अक्षरे तस्योपनिषदहरिति हन्ति पाप्मानं जहाति च य एव वेद ॥ ३ ॥

तत्र य , असौ क ' य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुष सत्यनामा , तस्य व्याहृतय अवयवा , कथम् ? भूरिति येय व्याहृति , सा तस्य शिर , प्राथम्यात् , तत्र सामान्य स्वयमेवाह श्रुति — एकम् एकसख्यायुक्त शिर , तथा एतत् अक्षरम् एक भूरिति । भुव इति बाहू , द्वित्वसामान्यात् , द्वौ बाहू , द्वे एते अक्षरे । तथा स्वरिति प्रतिष्ठा , द्वे प्रतिष्ठे द्वे एते अक्षर , प्रतिष्ठे पादौ प्रतितिष्ठत्याभ्यामिति । तस्यास्य व्याहृत्यवयवस्य सत्यस्य ब्रह्मण उपनिषत् रहस्यम् अभिधानम् , येनाभिधानेन अभिधीयमानं तद्ब्रह्म अभिमुखी भवति लोकवत् , कासावित्याह — अहरिति , अहरिति चैतत् रूपं हन्तेर्जहातेत्येति यो वेद , स हन्ति जहाति च पाप्मानं य एव वेद ॥

योऽय दक्षिणेऽक्षन्पुरुषस्तस्य भूरिति
 शिर एक- शिर एकमेतदक्षर भुव इति
 बाहू द्वौ बाहू द्वे एते अक्षरे स्वरिति प्र-
 तिष्ठा द्वे प्रतिष्ठे द्वे एते अक्षरे तस्योपनि-
 षदहमिति हन्ति पाप्मान जहाति च य
 एव वेद ॥ ४ ॥

इति पञ्चम ब्राह्मणम् ॥

एव योऽय दक्षिणऽक्षन्पुरुष, तस्य भूरिति शिर इत्यादि
 सर्वं समानम् । तस्योपनिषत्— अहमिति, प्रत्यगात्मभूत
 त्वात् । पूर्ववत् हन्ते जहातेश्चेति ॥

इति पञ्चमाध्यायस्य पञ्चम ब्राह्मणम् ॥

षष्ठ ब्राह्मणम् ॥

उपाधीनामनेकत्वाद्नेकविशेषणत्वाच्च तस्यैव प्रकृतस्य
ब्रह्मणो मनउपाधिविशिष्टस्योपासन विधित्सन्नाह—

मनोमयोऽय पुरुषो भाः सत्यस्तस्मिन्न-
न्तर्हृदये यथा ब्रीहिर्वा यवो वा स एष
सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्र-
शास्ति यदिदं किं च ॥ १ ॥

मनोमय मन प्राय , मनसि उपलभ्यमानत्वात्, मनसा
चोपलभत इति मनोमयोऽय पुरुष , भा सत्य , भा एव
सत्य सद्भाव स्वरूप यस्य सोऽय भा सत्य , भास्वर इत्ये-
तत्, मनस सर्वार्थावभासकत्वात् मनोमयत्वाच्च अस्य भा
स्वरत्वम्, तस्मिन् अन्तर्हृदये हृदयस्यान्त तस्मिन्नित्येतत्,
यथा ब्रीहिर्वा यवो वा परिमाणत , एवपरिमाण तस्मिन्न-
न्तर्हृदये योगिभिर्दृश्यत इत्यथ । स एष सर्वस्येशान
सर्वस्य स्वभेदजातस्य ईशान स्वामी, स्वामित्वेऽपि सति
कश्चिदमात्यादितश्च , अयं तु न तथा , किं तर्हि अधिपति
अधिष्ठाय पालयिता , सर्वमिदं प्रशास्ति, यदिदं किंच यत्किं
चित्सर्वं जगत्, तत्सर्वं प्रशास्ति । एव मनोमयस्योपासनात्
तथारूपापत्तिरेव फलम् । ‘त यथा यथोपासते तदेव भवति’
इति ब्राह्मणम् ॥

इति पञ्चमाध्यायस्य षष्ठ ब्राह्मणम् ॥

सप्तम ब्राह्मणम् ॥

विद्युद्ब्रह्मेत्याहुर्विदानाद्विद्युद्विद्यत्येन
पाप्मनो य एव वेद विद्युद्ब्रह्मेति विद्यु
द्धयेव ब्रह्म ॥ १ ॥

इति सप्तम ब्राह्मणम् ॥

तथैव उपासनान्तर सत्यस्य ब्रह्मणो विशिष्टफलमार-
भ्यते— विद्युद्ब्रह्मेत्याहु । विद्युतो ब्रह्मणा निर्वचनमुच्य
ते— विदानात् अवखण्डनात् तमसो मेघान्धकार विदार्य
हि अवभासते, अतो विद्युत्, एवगुण विद्युत् ब्रह्मेति यो
वेद, असौ विद्यति अवखण्डयति विनाशयति पाप्मन ,
एनमात्मान प्रति प्रतिकूलभूता पाप्मानो ये तान् सर्वान्
पाप्मन अवखण्डयतीत्यर्थ । य एव वेद विद्युद्ब्रह्मेति तस्या
नुरूप फलम्, विद्युत् हि यस्मात् ब्रह्म ॥

इति पञ्चमाध्यायस्य सप्तम ब्राह्मणम् ॥

अष्टमं ब्राह्मणम् ॥

वाच धेनुमुपासीत तस्याश्चत्वारः स्त-
ना स्वाहाकारो वषट्कारो हन्तकारः
स्वधाकारस्तस्यै द्वौ स्तनौ देवा उपजी-
वन्ति स्वाहाकार च वषट्कार च हन्त-
कार मनुष्या स्वधाकार पितरस्तस्याः
प्राण ऋषभो मनो वत्सः ॥ १ ॥

पुन उपासनान्तरम् तस्यैव ब्रह्मण वाग्वै ब्रह्मेति,
वागिति शब्द त्रयी, ता वाच धेनुम्, धेनुरिव धेनु, यथा
धेनु चतुर्भि स्तनै स्त-य पय क्षरति वत्साय एव वाग्धे-
नु वक्ष्यमाणै स्तनै पय इव अन्न क्षरति देवादिभ्य । के
पुन ते स्तना ? के वा ते, येभ्य क्षरति ? तस्या एतस्या
वाचो धेन्वा, द्वौ स्तनौ देवा उपजीवन्ति वत्सस्थानीया,
कौ तौ ? स्वाहाकार च वषट्कार च, आभ्या हि हवि
दीयते देवेभ्य । हन्तकार मनुष्या, हन्तेति मनुष्येभ्य
अन्न प्रयच्छन्ति । स्वधाकार पितर, स्वधाकारेण हि पि-
तृभ्य स्वधा प्रयच्छन्ति । तस्या धेन्वा वाच प्राण ऋषभ,
प्राणेन हि वाक्प्रसूयते, मनो वत्स, मनसा हि प्रस्राव्यते,
मनसा ह्यालोचिते विषये वाक् प्रवर्तते, तस्मात् मन वत्स
स्थानीयम् । एव वाग्धेनुपासक ताद्राव्यमेव प्रतिपद्यते ॥

इति पञ्चमाध्यायस्य अष्टम ब्राह्मणम् ॥

नवमं ब्राह्मणम् ॥

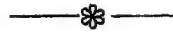
अयमग्निर्वैश्वानरो योऽयमन्त पुरुषे
येनेदमन्न पच्यते यदिदमद्यते तस्यैष घो
षो भवति यमेतत्कर्णावपिधाय शृणाति
स यदोत्क्रमिष्यन्भवति नैन घोषः शृ
णोति ॥ १ ॥

इति नवम ब्राह्मणम् ॥

अयमग्निर्वैश्वानर , पूर्ववदुपासनान्तरम्, अयम् अग्नि वै
श्वानर , कोऽयमग्निरित्याह—याऽयमन्त पुरुषे । किं शरी
रारम्भक ? नेत्युच्यते—येन अग्निना वैश्वानराख्येन इदमन्न
पच्यते । किं तदन्नम् ? यदिदम् अद्यते भुज्यते अन्न प्रजा
भि , जाठरोऽग्निरित्यथ । तस्य साक्षादुपलक्षणार्थमिदमाह—
तस्याग्ने अन्न पचत जाठरस्य एष घोषो भवति , कोऽसौ ?
य घोषम् , एतदिति क्रियाविशेषणम् , कर्णावपिधाय अ-
ङ्गुलीभ्यामपिधानं कृत्वा शृणोति । त प्रजापतिमुपासीत
वैश्वानरमग्निम् । अत्रापि ताद्भाव्य फलम् । तत्र प्रास
ङ्गिकमिदमरिष्टलक्षणमुन्यते— सोऽत्र शरीरे भोक्ता यदा
उत्क्रमिष्यन्भवति, नैन घोषः शृणोति ॥

इति पञ्चमाध्यायस्य नवम ब्राह्मणम् ॥

दशम ब्राह्मणम् ॥

यदा वै पुरुषोऽस्माल्लोकात्प्रैति स वायु
मागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा
रथचक्रस्य ख तेन स ऊर्ध्व आक्रमते स
आदित्यमागच्छति तस्मै स तत्र विजि-
हीते यथा लम्बरस्य ख तेन स ऊर्ध्व आ
क्रमते स चन्द्रमसमागच्छति तस्मै स
तत्र विजिहीते यथा दुन्दुभे' ख तेन स
ऊर्ध्व आक्रमते स लोकमागच्छत्यशोक
महिम् तस्मिन्वसति शाश्वतीः समाः ॥

इति दशम ब्राह्मणम् ॥

सर्वेषामस्मिन्प्रकरणे उपासनाना गतिरिय फल वो
च्यते— यदा वै पुरुष विद्वान् अस्मात् लोकात् प्रैति श
रीर परित्यजति, स तदा वायुम् आगच्छति, अन्तरिक्षे
तिर्यग्भूतो वायु स्तिमित अभेद्यास्तिष्ठति, स वायु तत्र

स्वात्मनि तस्मै सप्राप्ताय विजिहीते स्वात्मावयवान् विगमयति छिद्रीकरोत्यात्मानमित्यर्थः । किंपरिमाणं छिद्रमित्युच्यते— यथा रथचक्रस्य खं छिद्रं प्रसिद्धपरिमाणम्, तेन छिद्रेण स विद्वान् ऊर्ध्वं आक्रमते ऊर्ध्वं सन् गच्छति । स आदित्यमागच्छति, आदित्यं ब्रह्मलोकं जिगमिषोर्मांर्गनिरोधं कृत्वा स्थितः, सोऽपि एवविदे उपासकाय द्वारं प्रयच्छति, तस्मै स तत्र विजिहीते, यथा लम्बरस्य खं वादित्रविशेषस्य छिद्रपरिमाणम्, तेन स ऊर्ध्वं आक्रमते । स चन्द्रमसम् आगच्छति, सोऽपि तस्मै तत्र विजिहीते, यथा दुन्दुभे खं प्रसिद्धम्, तेन स ऊर्ध्वं आक्रमते । स लोकप्रजापतिलोकम् आगच्छति, किंविशिष्टम्^१ अशोकमानसेन दुःखं विवर्जितमित्येतत्, अहिम हिमवर्जितं शारीरदुःखवर्जितमित्यर्थः, तं प्राप्य तस्मिन् वसति शाश्वतीं नित्यां समां सवत्सरानित्यर्थः, ब्रह्मणो बहून्कल्पान् वसतीत्येतत् ॥

इति पञ्चमाध्यायस्य दशम ब्राह्मणम् ॥

एकादशं ब्राह्मणम् ॥

एतद्वै परम तपो यद्व्याहितस्तप्यते
परम५ हैव लोक जयति य एव वेदैतद्वै
परम तपो य प्रेतमरण्य५ हरन्ति परम५
हैव लोक जयति य एव वेदैतद्वै परम
तपो य प्रेतमग्नावभ्यादधति परम५ हैव
लोक जयति य एव वेद ॥ ११ ॥

एतद्वै परम तप , किं तत् ? यत् व्याहित व्याधित
ज्वरादिपरिगृहीत सन् यत् तप्यते तदेतत् परम तप इत्येव
चिन्तयेत् , दु खसामान्यात् । तस्य एव चिन्तयतो विदुष
कर्मक्षयहेतु तदेव तपा भवति अनिन्दत अविषीदत । स
एव च तेन विज्ञानतपसा दग्धकिल्बिष परम हैव लोक
जयति, य एव वेद । तथा मुमूर्षु आदावेव कल्पयति,
किम् ? एतद्वै परम तप , य प्रेत मा ग्रामादरण्य हरन्ति
ऋत्विज अन्यकर्मणे, तत् ग्रामादरण्यगमनसामान्यात् परम
मम तत् तपो भविष्यति, ग्रामादरण्यगमन परम तप इति
हि प्रसिद्धम् । परम हैव लोक जयति, य एव वेद । तथा
एतद्वै परम तप य प्रेतमग्नावभ्यादधति, अग्निप्रवेशसामा
न्यात् । परम हैव लोक जयति य एव वेद ॥

इति पञ्चमाध्यायस्य एकादश ब्राह्मणम् ॥

द्वादश ब्राह्मणम् ॥

अन्न ब्रह्मेत्येक आहुस्तन्न तथा पूयति
वा अन्नमृते प्राणात्प्राणो ब्रह्मेत्येक आहु-
स्तन्न तथा शुष्यति वै प्राण ऋतेऽन्नादेते
ह त्वेव देवते एकधाभूय भूत्वा परमता
गच्छतस्तद्ध स्माह प्रातृदः पितर किं
स्विदेवैवं विदुषे साधु कुर्या किमेवास्मा
असाधु कुर्यामिति स ह स्माह पा
णिना मा प्रातृद कस्त्वेनयोरेकधाभूय
भूत्वा परमता गच्छतीति तस्मा उ हैत
दुवाच वीत्यन्न वै व्यन्ने हीमानि सर्वाणि
भूतानि विष्टानि रमिति प्राणो वै र प्राणे
हीमानि सर्वाणि भूतानि रमन्ते सर्वाणि
ह वा अस्मिन्भूतानि विशन्ति सर्वा-
णि भूतानि रमन्ते य एवं वेद ॥ १ ॥

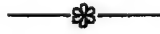
इति द्वादश ब्राह्मणम् ॥

अन्न ब्रह्मेति, तथा एतत् उपासनान्तर विधित्सन्नाह—
 अन्न ब्रह्म, अन्नम् अद्यते यत् तत् ब्रह्मेत्येक आचार्या आहु ,
 तत् न तथा ग्रहीतव्यम् अन्न ब्रह्मेति । अन्ये चाहु —
 प्राणो ब्रह्मेति, तच्च तथा न ग्रहीतव्यम् । किमर्थं पुन
 अन्न ब्रह्मेति न ग्राह्यम् ? यस्मात् पूयति छिद्यते पूतिभाव
 मापद्यते ऋते प्राणात्, तत्कथं ब्रह्म भवितुमर्हति, ब्रह्म हि
 नाम तत्, यदविनाशि । अस्तु तर्हि प्राणो ब्रह्म, नैवम्,
 यस्मात् शुष्यति वै प्राण शोषमुपैति ऋते अन्नात्, अत्ता
 हि प्राण , अत अन्नेन आद्येन विना न शक्नोति आत्मान
 धारयितुम्, तस्मात् शुष्यति वै प्राण ऋतेऽन्नात्, अत
 एकैकस्य ब्रह्मता नोपपद्यते यस्मात्, तस्मात् एते ह तु एव
 अन्नप्राणदेवते एकधाभूयम् एकधाभाव भूत्वा गत्वा परमता
 परमत्वं गच्छत ब्रह्मत्वं प्राप्नुत । तदेतत् एवमध्यवस्थ ह
 स्म आह— स्म प्रातृदो नाम पितरमात्मन , किंस्वित्
 स्विदिति वितर्के, यथा मया ब्रह्म परिकल्पितम्, एव विदुषे
 किंस्वित् साधु कुर्याम्, साधु शोभन पूजाम्, का तु अस्मै
 पूजा कुर्यामित्यभिप्राय , किमेव अस्मै विदुषे असाधु कु
 र्याम्, कृतकृत्योऽसौ इत्यभिप्राय । अन्नप्राणौ सहभूतौ ब्रह्मेति
 विद्वान् नासौ असाधुकरणेन खण्डितो भवति, नापि साधु

करणेन महीकृत । तम् एववादिन स पिता ह स्म आह पा
 णिना हस्तेन निवारयन्, मा प्रातृद् मैव वोच । कस्तु एन-
 यो अन्नप्राणयो एकधाभूय भूत्वा परमता कस्तु गच्छति ?
 न कश्चिदपि विद्वान् अनेन ब्रह्मदर्शनेन परमता गच्छति,
 तस्मात् नैव वक्तुमर्हसि कृतकृत्योऽसाविति, यद्येवम्, ब्रवीतु
 भवान् कथं परमता गच्छतीति । तस्मै उ ह एतत् वक्ष्य-
 माणं वच उवाच । किं तत् ? वीति, किं तत् वि इत्युच्य
 ते—अन्नं वै वि, अन्ने हि यस्मात् इमानि सर्वाणि भूतानि
 विष्टानि आश्रितानि, अतः अन्नं वि इत्युच्यते । किंच रम्
 इति, रमिति च उक्तवान्पिता, किं पुनस्तत् रम् ? प्राणो वै
 रम्, कुत इत्याह, प्राणे हि यस्मात् बलाश्रये सति सर्वाणि
 भूतानि रमन्ते, अतो र प्राण । सर्वभूताश्रयगुणमन्नम्, सर्व
 भूतरतिगुणश्च प्राण । न हि काश्चिदनायतनं निराश्रयं
 रमते, नापि सत्यध्यायतनं अप्राणो दुर्बलो रमते, यदा तु
 आयतनवान्प्राणी बलवाश्च तदा कृतार्थमात्मानं मन्यमानो
 रमते लोक, 'युवा स्यात्साधुयुवाध्यायक' इत्यादिश्रुते ।
 इदानीम् एवविद् फलमाह—सर्वाणि ह वै अस्मिन् भूतानि
 विशन्ति अन्नगुणज्ञानात्, सर्वाणि भूतानि रमन्ते प्राण-
 गुणज्ञानात्, य एव वेद ॥

इति पञ्चमाध्यायस्य द्वादश ब्राह्मणम् ॥

तयोदश ब्राह्मणम् ॥

उक्थ प्राणो वा उक्थ प्राणो हीदꣳ
सर्वमुत्थापयत्युद्धास्मादुक्थविह्वीरस्तिष्ठ-
त्युक्थस्य सायुज्यꣳ सलोकता जयति
य एव वेद ॥ १ ॥

उक्थम्— तथा उपासनान्तरम्, उक्थ शस्त्रम्, तद्धि
प्रधान महाव्रते क्रतौ, किं पुनस्तदुक्थम्, प्राणो वै उक्थम्,
प्राणश्च प्रधान इन्द्रियाणाम्, उक्थ च शस्त्राणाम्, अत
उक्थमित्युपासीत । कथं प्राण उक्थमित्याह— प्राण हि
यस्मात् इदं सर्वम् उत्थापयति, उत्थापनात् उक्थं प्राणं,
न हि अप्राणं कश्चिदुत्तिष्ठति, तदुपासनफलमाह— उत
ह अस्मात् एवविदं उक्थवित् प्राणवित् वीरं पुत्रं उत्ति
ष्ठति ह— दृष्टम् एतत्फलम्, अदृष्टं तु उक्थस्य सायुज्यं
सलोकता जयति, य एव वेद ॥

यजुः प्राणो वै यजुः प्राणे हीमानि
सर्वाणि भूतानि युज्यन्ते युज्यन्ते हास्मै

सर्वाणि भूतानि श्रैष्ठ्याय यजुषः सायु-
ज्यं सलोकता जयति य एव वेद ॥ २ ॥

यजुरिति चोपासीत प्राणम्, प्राणो वै यजुः, कथं
यजुः प्राणः ? प्राणे हि यस्मात् सर्वाणि भूतानि युज्यन्ते,
न हि असति प्राणं केनचित् कस्यचित् योगसामर्थ्यम्,
अतो युनक्तीति प्राणो यजुः । एवविद् फलमाह— युज्यन्ते
उद्यच्छन्ते इत्यर्थः, ह अस्मै एवविदे, सर्वाणि भूतानि,
श्रैष्ठ्यं श्रेष्ठभावः तस्मै श्रैष्ठ्याय श्रेष्ठभावाय, अयं न श्रेष्ठो
भवेदिति, यजुषः प्राणस्य सायुज्यमित्यादि सर्वं समानम् ॥

साम प्राणो वै साम प्राणे हीमानि
सर्वाणि भूतानि सम्यञ्चि सम्यञ्चि हास्मै
सर्वाणि भूतानि श्रैष्ठ्याय कल्पन्ते सा-
न्नः सायुज्यं सलोकतां जयति य एव
वेद ॥ ३ ॥

सामेति चोपासीत प्राणम् । प्राणो वै सामः, कथं प्राणः
सामः ? प्राणे हि यस्मात् सर्वाणि भूतानि सम्यञ्चि सग-
च्छन्ते, सगमनात् साम्यापत्तिहेतुत्वात् सामः प्राणः, स
स्यञ्चि सगच्छन्ते ह अस्मै सर्वाणि भूतानि, न केवलं

सगच्छन्त एव, श्रेष्ठभावाय च अस्मै कल्पन्ते समर्थ्यन्ते ,
साम्न सायुज्यमित्यादि पूर्ववत् ॥

क्षन्न प्राणो वै क्षन्न प्राणो हि वै क्षन्न
त्रायते हैन प्राण क्षणितो. प्र क्षन्नमन्न-
माप्नोति क्षन्नस्य सायुज्यं सलोकता
जयति य एव वेद ॥ ४ ॥

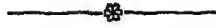
इति त्रयोदश ब्राह्मणम् ॥

त प्राण क्षन्नमित्युपासीत । प्राणो वै क्षन्नम्, प्रसिद्धम्
एतत्— प्राणो हि वै क्षन्नम् । कथं प्रासिद्धतेत्याह— त्रायते
पालयति एन पिण्डं देहं प्राण, क्षणितो शस्त्रादिर्हिंसितात्
पुन मासेन आपूरयति यस्मात्, तस्मात् क्षतत्राणात् प्रसि-
द्धं क्षन्नत्वं प्राणस्य । विद्वत्फलमाह—प्र क्षन्नमन्नम्, न त्रायते
अन्येन केनचिदित्यत्रम्, क्षन्नं प्राण, तम् अत्र क्षन्नं प्राण
प्राप्नोतीत्यर्थः । शास्त्रान्तरे वा पाठात् क्षन्नमात्रं प्राप्नोति,
प्राणो भवतीत्यर्थः । क्षन्नस्य सायुज्यं सलोकता जयति, य
एव वेद ॥

इति पञ्चमाध्यायस्य त्रयोदश ब्राह्मणम् ॥

चतुर्दश ब्राह्मणम् ॥

श्रुमिरन्तरिक्ष यौरित्यष्टावक्षराण्यष्टा
क्षरं ह वा एक गायत्र्यै पदमेतदु हैवा
स्या एतत्स यावदेषु त्रिषु लोकेषु तावद्ध
जयति योऽस्या एतदेव पद वेद ॥ १ ॥

ब्राह्मणो हृदयाद्यनेकोपाधिविशिष्टस्य उपासनमुक्तम्, अथ
इदानीं गायत्र्युपाधिविशिष्टस्य उपासनं वक्तव्यमित्यारभ्यते ।
सर्वच्छन्दसा हि गायत्रीछन्दः प्रधानभूतम्, तत्प्रयोक्तृगण-
त्राणात् गायत्रीति वक्ष्यति, न च अन्येषां छन्दसां प्रयो-
क्तृप्राणत्राणसामर्थ्यम्, प्राणात्मभूता च सा, सर्वच्छन्दसा
च आत्मा प्राण, प्राणश्च क्षतत्राणात् क्षत्रमित्युक्तम्, प्राण
श्च गायत्री, तस्मात् तदुपासनमेव विधित्यते, द्विजोत्तम
जन्महेतुत्वाच्च— ‘गायत्र्या ब्राह्मणमसृजत त्रिष्टुभा राजन्य
जगत्या वैश्यम्’ इति द्विजोत्तमस्य द्वितीयं जन्म गायत्रीनि-
मित्तम्, तस्मात् प्रधाना गायत्री, ‘ब्राह्मणा व्युत्थाय ब्राह्मणा
अभिवदन्ति, स ब्राह्मणो विपापो विरजोऽविचिकित्सो ब्राह्मणो

भवति ' इत्युत्तमपुरुषाथसबन्ध ब्राह्मणस्य दर्शयति , तच्च ब्राह्मणत्वे गायत्रीजन्ममूलम्, अतो वक्तव्यं गायत्र्या सत्त्वम् । गायत्र्या हि यः सृष्टो द्विजोत्तमः निरङ्कुश एव उत्तमपुरुषार्थसाधने अधिक्रियते, अतः तन्मूलं परमपुरुषार्थसबन्धः । तस्मात् तदुपासनविधानाय आह— भूमिरन्तरिक्षं द्यौरित्येतानि अष्टावक्षराणि, अष्टाक्षरम् अष्टावक्षराणि यस्य तत् इदमष्टाक्षरम्, ह वै प्रसिद्धावद्योतकौ, एकः प्रथमम्, गायत्र्यै गायत्र्या, पदम्, यकारेणैव अष्टत्वपूरणम् । एतत् उ ह एव एतदेव अस्या गायत्र्या पदं पादः प्रथमः भूम्यादिलक्षणं त्रैलोक्यात्मा, अष्टाक्षरत्वसामान्यात् । एवम् एतत् त्रैलोक्यात्मकं गायत्र्या प्रथमं पदं या वेद, तस्यैतत्फलम्— स विद्वान् यावत्किञ्चित् एषु त्रिषु लोकेषु जेतव्यम्, तावत्सर्वं ह जयति, यः अस्यै एतदेव पदं वेद ॥

ऋचो यजूंषि सामानीत्यष्टावक्षरा
ण्यष्टाक्षरं ह वा एकं गायत्र्यै पदमेतदु
हैवास्या एतत्स यावत्तीयं त्रयीं विद्या
तावद्ध जयति योऽस्या एतदेव पदं वेद ॥

तथा ऋचं यजूंषि सामानीति त्रयीविद्यानामाक्षराणि

एतान्यपि अष्टावव, तथैव अष्टाक्षर ह वै एक गायत्र्यै पद
द्वितीयम्, एतत् उ ह एव अस्या एतत् ऋग्यजु सामलक्षणम्
अष्टाक्षरत्वसामान्यादेव । स यावती इय त्रयी विद्या त्रय्या
विद्यया यावत्फलजातम् आप्यते, तावत् ह जयति, योऽस्या
एतत् गायत्र्या त्रैविद्यलक्षण पद वेद ॥

प्राणोऽपानो व्यान इत्यष्टावक्षराण्यष्टा
क्षरः ह वा एक गायत्र्यै पदमेतदु हैवा-
स्या एतत्स यावदिद प्राणि तावद्ध ज
यति योऽस्या एतदेव पद वेदाथास्या ए
तदेव तुरीय दर्शत पद परोरजा य एष
तपति यद्वै चतुर्थं तत्तुरीयं दर्शत पद
मिति ददश इव ह्येष परोरजा इति स
र्वमु ह्येवैष रज उपर्युपरि तपत्येवः हैव
श्रिया यशसा तपति योऽस्या एतदेव
पद वेद ॥ ३ ॥

तथा प्राण अपान व्यान एतान्यपि प्राणाद्यभिधाना
क्षराणि अष्टौ, तच्च गायत्र्यास्तृतीय पदम्, यावदिद प्राणि
जातम्, तावत् ह जयति, योऽस्या एतदेव गायत्र्यास्तृतीय पद

वेद । अथ अनन्तर गायत्र्यास्त्रिपदाया शब्दात्मिकायास्तुरीय पदमुच्यते अभिधेयभूतम्, अस्या प्रकृताया गायत्र्या एत देव वक्ष्यमाण तुरीय दर्शत पद परोरजा य एष तपति, तुरीयमित्यादिवाक्यपदार्थ स्वयमेव व्याचष्टे श्रुति — यद्वै चतुर्थं प्रसिद्ध लोके, तदिह तुरीयशब्देनाभिधीयते, दर्शत पदमित्यस्य कोऽर्थ इत्युच्यते— दृश्ये इव दृश्यते इव हि एष मण्डलान्तर्गत पुरुष, अतो दर्शत पदमुच्यते, परो रजा इत्यस्य पदस्य कोऽर्थ इत्युच्यते— सर्वं समस्तम् उ हि एव एष मण्डलस्थ पुरुष रज रजोजात समस्त लोकमित्यर्थ, उपर्युपरि आधिपत्यभावेन सर्वं लोक रजोजात तपति, उपर्युपरीति वीप्सा सर्वलोकाधिपत्यरथापनार्था, ननु सर्वशब्देनैव सिद्धत्वात् वीप्सा अनर्थिका— नैष दोष, येषाम् उपरिष्ठात् सविता दृश्यते तद्विषय एव सर्वशब्द स्यादित्याशङ्कानिवृत्त्यर्था वीप्सा, 'ये चामुष्मात्पराञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे देवकामाना च' इति श्रुत्यन्तरात्, तस्मात् सर्वा वरोधार्था वीप्सा, यथा असौ सविता सर्वाधिपत्यलक्षणया श्रिया यज्ञसा च ख्यात्या तपति, एव हैव श्रिया यज्ञसा च तपति, योऽस्या एतदेव तुरीय दर्शत पद वेद ॥

सैषा गायत्र्येतस्मिन्स्तुरीये दर्शते पदे

परोरजसि प्रतिष्ठिता तद्वै तत्सत्ये प्रति
 स्थित चक्षुर्वै सत्य चक्षुर्हि वै सत्य तस्मा
 यदिदानीं द्वौ विवदमानावेयातामहमद
 र्शमहमश्रौषमिति य एव ब्रूयादहमदर्श
 मिति तस्मा एव श्रद्धध्याम तद्वै तत्सत्य
 बले प्रतिष्ठित प्राणो वै बल तत्प्राणे प्र
 तिष्ठित तस्मादाहुर्बलं सत्यादोगीय इ
 त्येवम्बेषा गायत्र्यध्यात्म प्रतिष्ठिता सा
 हैषा गयास्तत्रे प्राणा वै गयास्तत्प्रा
 णास्तत्रे तद्यज्ञयास्तत्रे तस्माद्गायत्री
 नाम स यामेवासूसावित्रीमन्वाहैषैव
 सा स यस्मा अन्वाह तस्य प्राणास्त्रा
 यते ॥ ४ ॥

सैषा त्रिपदा उक्ता या त्रैलोक्यत्रैविद्यप्राणलक्षणा गायत्री
 एतस्मिन् चतुर्थे तुरीये दर्शते पदे परोरजसि प्रतिष्ठिता,
 मूर्तामूर्तरसत्वात् आदित्यस्य, रसापाये हि वस्तु नीरसम्
 अप्रतिष्ठित भवति, यथा काष्ठादि दग्धसारम्, तद्वत्, तथा

मूर्तामूर्तात्मक जगत् त्रिपदा गायत्री आदित्ये प्रतिष्ठिता तद्
 सत्वात् सह त्रिभि पादै , तद्वै तुरीय पद सत्ये प्रतिष्ठि
 तम् , किं पुन तत् सत्यमित्युच्यते— चक्षुर्वै सत्यम् । कथ
 चक्षु सत्यमित्याह— प्रसिद्धमेतत् , चक्षुर्हि वै सत्यम् । कथ
 प्रसिद्धतेत्याह—तस्मात्—यत् यदि इदानीमेव द्वौ विवद
 मानौ विरुद्ध वदमानौ एयाताम् आगच्छेयाताम् , अहम्
 अदर्श दृष्टवानस्मीति अन्य आह , अहम् अश्रौषम्— त्वया
 दृष्ट न तथा तद्वस्त्विति , तयो य एव ब्रूयात्—
 अहमद्राक्षमिति , तस्मै एव श्रद्दध्याम , न पुन य
 ब्रूयात् अहमश्रौषमिति , श्रोतु मृषा श्रवणमपि सभ
 वति , न तु चक्षुषो मृषा दर्शनम् , तस्मात् न अ
 श्रौषमित्युक्तवते श्रद्दध्याम , तस्मात् सत्यप्रतिपत्तिहेतु
 त्वात् सत्य चक्षु , तस्मिन् सत्ये चक्षुषि सह त्रिभि इतरै
 पादै तुरीय पद प्रतिष्ठितमित्यर्थ । उक्त च ‘स आदित्य
 कस्मिन्प्रतिष्ठित इति चक्षुषीति’ । तद्वै तुरीयपदाश्रय सत्य
 बले प्रतिष्ठितम् , किं पुन तत् बलमित्याह— प्राणो वै
 बलम् , तस्मिन्प्राणे बले प्रतिष्ठित सत्यम् । तथा चोक्तम्—‘सूत्रे
 तदोत च प्रोत च’ इति । यस्मात् बले सत्य प्रतिष्ठितम् ,
 तस्मादाहु — बल सत्यादोगीय ओजीय ओजस्तरमित्यर्थ ,

लोकेऽपि यस्मिन्निह यदाश्रित भवति, तस्मादाश्रितात् आश्र-
यस्य बलवत्तरत्व प्रसिद्धम्, न हि दुबल बलवत क्वचित्
आश्रयभूत दृष्टम्, एव उक्तन्यायेन उ एषा गायत्री अध्या-
त्मम् अध्यात्मे प्राणे प्रतिष्ठिता, सैषा गायत्री प्राण , अतो
गायत्र्या जगत्प्रतिष्ठितम्, यस्मिन्प्राण सर्वे देवा एक भवन्ति,
सर्वे वेदा, कर्माणि फल च, सैव गायत्री प्राणरूपा सती
जगत आत्मा। सा ह एषा गयान् तत्रे त्रातवती, के पुनर्ग
या ? प्राणा वागादय वै गया, शब्दकरणात्, तान् तत्रे सैषा
गायत्री। तत् तत्र यत् यस्मात् गयान् तत्रे, तस्मात् गायत्री
नाम, गयत्राणात् गायत्रीति प्रथिता। स आचार्य उपनीय
माणवकमष्टवर्षं यामेव अमू गायत्रीं सावित्रीं सवितृदेवता
काम् अन्वाह पच्छ अर्धर्चश समस्ता च, एषैव स सा
क्षात् प्राण जगत आत्मा माणवकाय समर्पिता इह इदानीं
व्याख्याता, नान्या, स आचार्य यस्यै माणवकाय अन्वाह
अनुवक्ति, तस्य माणवकस्य गयान् प्राणान् त्रायते नरका
दिपतनात् ॥

ता५ हैतामेके सावित्रीमनुष्टुभमन्वा
हुर्वागनुष्टुबेतद्वाचमनुब्रूम इति न तथा
कुर्याद्गायत्रीमेव सावित्रीमनुब्रूयाद्यदि ह

वा अप्येवविद्वहिव प्रतिगृह्णाति न हैव
तद्गायत्र्या एकचन पद प्रति ॥ ५ ॥

तामेता सावित्री ह एके शास्त्रिन अनुष्टुभम् अनुष्टुप्
भवाम् अनुष्टुप्छन्दस्काम् अन्वाहुरुपनीताय । तदभिप्राय
माह— वाक् अनुष्टुप्, वाक्च शरीरे सरस्वती, तामेव हि
वाक् सरस्वतीं माणवकायानुब्रूम इत्यतद्वदन्त । न तथा
कुर्यात् न तथा विद्यात्, यत् ते आहु मृषैव तत्,
किं तर्हि गायत्रीमेव सावित्रीमनुब्रूयात्, कस्मात् ? य
स्मात् प्राणो गायत्रीत्युक्तम्, प्राणे उक्ते, वाक्च सरस्वती
च अन्ये च प्राणा सर्वे माणवकाय समर्पित भवति । किं
चेद प्रासङ्गिकमुक्त्वा गायत्रीविद स्तौति— यदि ह वै अपि
एववित् बह्विव— न हि तस्य सर्वात्मनो बहु नामास्ति किं
चित्, सवात्मकत्वाद्विदुष — प्रतिगृह्णाति, न हैव तत् प्रति
प्रहजात गायत्र्या एकचन एकमपि पद प्रति पर्याप्तम् ॥

स य इमास्त्रील्लोकान्पूर्णान्प्रतिगृ-
ह्णीयात्सोऽस्या एतत्प्रथम पदमाप्नुयादथ
यावतीय त्वयी विद्या यस्तावत्प्रतिगृह्णी-
यात्सोऽस्या एतद्वितीय पदमाप्नुयादथ
यावदिद प्राणि यस्तावत्प्रतिगृह्णीयात्सो-

ऽस्या एतत्तृतीय पदमाप्नुयादथास्या एत
देव तुरीय दर्शत पद परोरजा य एष
तपति नैव केनचनाप्य कुत उ एतावत्प्र
तिगृह्णीयात् ॥ ६ ॥

स य इमास्त्रीन्— स य गायत्रीभित् इमान् भूरानीन्
त्रीन् गोश्वादिधनपूर्णान् लोकान् प्रतिगृह्णीयात्, स प्रतिग्रह ,
अस्या गायत्र्या एतत्प्रथम पद यद्वाख्यातम् आप्नुयात् प्रथ
मपदविज्ञानफलम्, तेन भुक्त स्यात्, न त्वधिकदोषोत्पादक
स प्रतिग्रह । अथ पुन यावती इय त्रयी विद्या, यस्तावत्
प्रतिगृह्णीयात्, सोऽस्या एतद्वितीय पदमाप्नुयात्, द्वितीयपद
विज्ञानफल तेन भुक्त स्यात् । तथा यावादद प्राणि, यस्ता
वत्प्रतिगृह्णीयात्, सोऽस्या एतत्तृतीय पदमाप्नुयात्, तेन तृ-
तीयपदविज्ञानफल भुक्त स्यात् । कल्पयित्वेदमुन्यते, पाद
त्रयसममपि यदि कश्चित्प्रतिगृह्णीयात्, तत्पादत्रयविज्ञानफ
लस्यैव क्षयकारणम्, न त्वन्यस्य दोषस्य कर्तृत्वे क्षमम्,
न चैव दाता प्रतिग्रहीता वा, गायत्रीविज्ञानस्तुतये क
ल्प्यते, दाता प्रतिग्रहीता च यद्यप्येव सभाष्यते, नासौ
प्रतिग्रह अपराधक्षम, कस्मात्? यत अभ्यधिकमपि पुरु
षार्थविज्ञानम् अवशिष्टमेव चतुर्थपादविषय गायत्र्या, तद्

र्शयति— अथ अस्या एतदेव तुरीय दर्शत पद परोरजा
य एष तपति, यद्यैतत् नैव केनचन केनचिदपि प्रतिग्रहेण
आप्य नैव प्राप्यमित्यर्थ, यथा पूर्वोक्तानि त्रीणि पदानि,
एतान्यपि नैव आप्यानि केनचित्, कल्पयित्वा एवमुक्तम्,
परमाथत कुत उ एतावत् प्रतिगृहीयात् त्रैलोक्यादिसमम् ।
तस्मात् गायत्री एवप्रकारा उपास्येत्यर्थ ॥

तस्या उपस्थान गायत्र्यस्येकपदी द्वि-
पदी त्रिपदी चतुष्पद्यपदसि न हि पद्य-
से । नमस्ते तुरीयाय दर्शताय पदाय
परोरजसेऽसावदो मा प्रापदिति य द्वि-
ष्यादसावस्मै कामो मा समृद्धीति वा न
हैवास्मै स काम' समृध्यते यस्मा एवमु-
पतिष्ठतेऽहमदः प्रापमिति वा ॥ ७ ॥

तस्या उपस्थानम्— तस्या गायत्र्या उपस्थानम् उपेत्य
स्थान नमस्करणम् अनेन मन्त्रेण । कोऽसौ मन्त्र इत्याह—
हे गायत्रि असि भयसि त्रैलोक्यपादेन एकपदी, त्रयीविद्या-
रूपेण द्वितीयेन द्विपदी, प्राणादिना तृतीयेन त्रिपद्यसि, च
तुर्थेन तुरीयेण चतुष्पद्यसि, एव चतुर्भि पादै उपासकै
पद्यसे ज्ञायसे, अत पर परेण निरुपाधिकेन स्वेन आत्मना

अपदसि— अविद्यमान पद यस्यास्तव, येन पद्यसे— सा त्वम् अपत् असि, यस्मात् न हि पद्यसे, नेति नेत्यात्मत्वात् । अतो व्यवहारविषयाय नमस्ते तुरीयाय दर्शताय पदाय परो रजसे । असौ शत्रु पाप्मा त्वत्प्राप्तिविघ्नकर, अद तत् आत्मन कार्यं यत् त्वत्प्राप्तिविघ्नकतृत्वम्, मा प्रापत् मैव प्राप्नोतु, इति शब्दा मन्त्रपरिसमाप्त्यर्थं, य द्विष्यात् य प्रति द्वेष कुर्यात् स्वयं विद्वान्, त प्रति अनेनोपस्थानम्, असौ शत्रु अमुकनामेति नाम गृह्णीयात्, अस्मै यज्ञदत्ताय अभिप्रेत काम मा समृद्धिं समृद्धिं मा प्राप्नोत्विति वा उपतिष्ठत, न हैवास्मै देवदत्ताय स काम समृध्यते, कस्मै ? यस्मै एवमुपतिष्ठते । अहं अद देवदत्ताभिप्रेत प्रापमिति वा उपतिष्ठते । असावदो मा प्रापदित्यादित्रयाणां मन्त्रपदानां यथाकाम विकल्पः ॥

एतद्ध वै तज्जनको वैदेहो बुडिलमाश्व
तराश्विमुवाच यन्तु हो तद्गायत्रीविदब्रूथा
अथ कथं हस्तीभूतो वहसीति मुखं ह्य
स्याः सम्राणं विदांचकारेति होवाच त
स्या अग्निरेव मुखं यदि ह वा अपि बहि
वाग्नावभ्यादधति सर्वमेव तत्सदहत्येव
हैवैवविद्यद्यपि बह्विव पापं कुरुते सर्वं

मेव तत्सप्साय शुद्ध पूतोऽजरोऽमृत.
संभवति ॥ ८ ॥

गायत्र्या मुखविधानाय अर्थवाद उच्यते— एतत् ह
किल वै स्मर्यते, तत् तत्र गायत्रीविज्ञानविषये, जनको वैदे
ह , बुडिलो नामत , अश्वतराश्वस्यापत्यम् आश्वतराश्वि , त
किल उक्तवान्, यत् नु इति वितर्के, हो अहो इत्येतत्, तत्
यत् त्व गायत्रीविदब्रूथा , गायत्रीविदस्मीति यदब्रूथा , कि
मिद तस्य वचसोऽननुरूपम्, अथ कथम्, यदि गायत्रीवित्,
प्रतिग्रहदोषेण हस्तीभूतो वहसीति । स प्रत्याह राज्ञा स्मा
रित — मुख गायत्र्या हि यस्मात् अस्या , हे सम्राट्, न
विदाचकार न विज्ञातवानस्मि— इति होवाच , एकाङ्गविकल
त्वात् गायत्रीविज्ञान मम अफल जातम् । शृणु तर्हि, तस्या
गायत्र्या अग्निरेव मुखम्, यदि ह वै अपि बह्विवेन्धनम् अग्ना
वभ्यादधति लौकिका , सर्वमेव तत्सदहलेवेन्धनम् अग्नि —एव
हैव एववित् गायत्र्या अग्निमुखमित्येव वेत्तीत्येववित् स्यात्
स्वय गायत्र्यात्मा अग्निमुख सन् । यद्यपि बह्विव पाप
कुरुते प्रतिग्रहादिदोषम्, तत्सर्वं पापजात सप्साय भक्षयि-
त्वा शुद्ध अग्निवत् पूतश्च तस्मात्प्रतिग्रहदोषात् गायत्र्या-
त्मा अजरोऽमृतश्च संभवति ॥

इति पञ्चमाध्यायस्य चतुर्दश ब्राह्मणम् ॥

पञ्चदश ब्राह्मणम् ॥

हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मु-
खम् । तत्त्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय दृष्ट-
ये । पूषन्नेकर्षे यमं सूर्यं प्राजापत्यं व्यूह-
रश्मीन् । समूहं तेजो यत्ते रूपं कल्या-
णतमं तत्ते पश्यामि । योऽसावसौ पुरु-
षः सोऽहमस्मि । वायुरनिलममृतमथेद-
मस्मान्तं शरीरम् । ॐ क्रतो स्मर-
कृतं स्मर क्रतो स्मर कृतं स्मर । अग्ने-
नय सुपथा राये अस्मान्निश्वानि देव-
वयुनानि विद्वान् । युयोध्यस्मज्जुहुराण-
मेनो भूयिष्ठां ते नमउक्ति विधेम ॥ १ ॥

यो ज्ञानकर्मसमुच्चयकारी स अन्तकाले आदित्यं प्राथ-
यति, अस्ति च प्रसङ्गः, गायत्र्यास्तुरीयं पादो हि स,
तदुपस्थानं प्रकृतम्, अतः स एव प्रार्थ्यते । हिरण्मयेन
ज्योतिर्मयेन पात्रेण, यथा पात्रेण इष्टं वस्तु अपिधीयते, एव-
मिदं सत्याख्यं ब्रह्म ज्योतिर्मयेन मण्डलेनापिहितमिव अस-
माहितचेतसामदृश्यत्वात्, तदुच्यते— सत्यस्यापिहितं मुखं
मुख्यं स्वरूपम्, तत् अपिधानं पात्रमपिधानमिव दर्शनं
प्रतिबन्धकारणम्, तत् त्वम्, हे पूषन्, जगत् पोषणात्पूषा

सविता, अपावृणु अपावृत कुरु दर्शनप्रतिबन्धकारणमपनये
 त्यर्थ , सत्यधर्माय सत्य धर्मोऽस्य मम सोऽहं सत्यधर्मा,
 तस्मै त्वदात्मभूतायेत्यर्थ , दृष्टये दर्शनाय , पूषन्नित्यादीनि
 नामानि आमन्त्रणार्थानि सवितु , एकर्षे, एकश्चासावृषिश्च
 एकर्षि , दर्शनादृषि , स हि सर्वस्य जगत आत्मा चक्षुश्च
 सन् सर्वं पश्यति , एको वा गच्छतीत्येकर्षि , 'सूर्य एकाकी
 चरति' इति मन्त्रवर्णात् , यम, सर्वं हि जगत सयमन
 त्वत्कृतम् , सूर्य, सुष्ठु ईरयते रसान् रश्मीन् प्राणान् धियो
 वा जगत इति , प्राजापत्य, प्रजापतेरीश्वरस्यापत्य हिरण्यग
 र्भस्य वा, हे प्राजापत्य , व्यूह विगमय रश्मीन् , समूह
 सक्षिप आत्मनस्तेज , येनाह शक्नुया द्रष्टुम् , तेजसा ह्यप-
 हतदृष्टि न शक्नुया त्वत्स्वरूपमजसा द्रष्टुम् , विद्योतन इव
 रूपाणाम् , अत उपसहर तेज , यत् ते तव रूप सर्वकल्या
 णानामतिशयेन कल्याण कल्याणतमम् , तत् ते तव पश्यामि
 पश्यामो वयम् , वचनव्यत्ययेन । याऽसौ भूभुव स्वर्व्याहृत्य
 वयव पुरुष , पुरुषाकृतित्वात्पुरुष , सोऽहमस्मि भवामि ,
 'अहरहम्' इति च उपनिषद् उक्तत्वादादित्यचाक्षुषयो तदे
 वेद परामृश्यत , सोऽहमस्म्यमृतमिति सबन्ध , ममामृतस्य
 सत्यस्य शरीरपाते, शरीरस्थो य प्राणो वायु स अनिल
 बाह्य वायुमेव प्रतिगच्छतु , तथा अन्या देवता स्वा स्वा प्र

कृतिं गच्छन्तु, अथ इदमपि भस्मान्तं सत् पृथिवीं यातु
 शरीरम् । अथेदानीम् आत्मनः सकल्पभूता मनसि व्यवस्थि-
 ताम् अग्निदेवतां प्रार्थयते— ॐ क्रतो, ओमिति क्रतो इति
 च संबोधनार्थावेव, ओंकारप्रतीकत्वात् ओम्, मनोमयत्वाच्च
 क्रतु, हे ॐ, हे क्रता, स्मर स्मृतव्यम्, अन्तकाले हि त्व-
 त्स्मरणवशात् इष्टा गतिं प्राप्यते, अतः प्रार्थयते—यत् मया
 कृतम्, तत् स्मर, पुनरुक्ति आदरार्था । किंच हे अग्ने, नय
 प्रापय, सुपथा शोभनेन मार्गेण, राये धनाय कर्मफलप्राप्तये
 इत्यथ, न दक्षिणेन कृष्णेन पुनरावृत्तियुक्तेन, किं तर्हि शुक्ले
 नैव सुपथा, अस्मान् विश्वानि सर्वाणि, हे देव, वयुनानि प्रज्ञा-
 नानि सर्वप्राणिना विद्वान्, किंच युयोधि अपनय वियोजय
 अस्मत् अस्मत्त, जुहुराण कुटिलम्, एन पाप पापजातं
 सर्वम्, तेन पापेन वियुक्ता वयम् एष्याम उत्तरेण पथा त्व-
 त्प्रसादात्, किं तु वयं तुभ्यम् परिचर्यां कर्तुं न शक्नुमः,
 भूयिष्ठा बहुतमा ते तुभ्यं नमोऽस्ति नमस्कारवचनविधेम न
 मस्कारोक्त्या परिचरेमेत्यर्थः, अन्यत्कर्तुमशक्ताः सन्त इति ॥

इति पञ्चमाध्यायस्य पञ्चदश ब्राह्मणम् ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीगोविन्दभगव-

त्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ

बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये पञ्चमोऽध्यायः ॥

श्रीमच्छंकरभगवत्पादविरचितम्

बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यम्

षष्ठोऽध्यायः

षष्ठोऽध्यायः ॥

ॐ यो ह वै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च वेद
ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वाना भवति प्राणो वै
ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वाना
भवत्यपि च येषां बुभूषति य एव वेद ॥

ॐ प्राणो गायत्रीत्युक्तम् । कस्मात्पुनः कारणात् प्राण
भावः गायत्र्या, न पुनर्वागादिभावः इति, यस्मात् ज्येष्ठश्च
श्रेष्ठश्च प्राणः, न वागादयो ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च भाजः, कथं ज्ये
ष्ठत्वं श्रेष्ठत्वं च प्राणस्येति तन्निर्दिधारयिष्या इदमारभ्यते ।
अथवा उक्तयजुः सामक्षत्रादिभावैः प्राणस्यैव उपासनमभि
हितम्, सत्स्वपि अन्येषु चक्षुरादिषु, तत्र हेतुमात्रमिह
आनन्तर्येण संबध्यते, न पुनः पूर्वशेषता । विवक्षितं तु
खिलत्वादस्य काण्डस्य पूर्वत्र यदनुक्तं विशिष्टफलं प्रा
णविषयमुपासनं तद्वक्तव्यमिति । यः कश्चित्, ह वै इत्य
वधारणार्थो, यो ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च गुणं वक्ष्यमाणं यो वेद असौ
भवत्येव ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च, एव फलेन प्रलोभितः सन्
प्रश्नाय अभिमुखीभूतः, तस्मै चाह— प्राणो वै ज्येष्ठश्च

फलम् , प्रतिष्ठति समे, प्रतिष्ठति दुर्गे, य एव वेदेति ॥

यो ह वै सपद वेद स५ हास्मै पद्यते
य काम कामयते श्रोत्र वै सपच्छ्रोत्रे ही
मे सर्वे वेदा अभिसपन्ना स५ हास्मै प
द्यते य काम कामयते य एव वेद ॥ ४ ॥

यो ह वै सपद वद, सपदुणयुक्त यो वेद, तस्य एतत्फलम्, अस्मै विदुषे सपद्यते ह, किम् ? य काम कामयते, स काम । कि पुन सपदुणकम् ? श्रोत्र वै सपत् । कथ पुन श्रोत्रस्य सपदुणत्वमित्युच्यते— श्रोत्रे सति हि यस्मात् सर्वे वेदा अभिसपन्ना श्रोत्रेन्द्रियवतोऽध्येयत्वात्, वेद विहितकर्मायत्ताश्च कामा, तस्मात् श्रोत्र सपत् । अतो विज्ञानानुरूप फलम्, स हास्मै पद्यते, य काम कामयते, य एव वेद ॥

यो ह वा आयतनं वेदायतन५ स्वाना
भवत्यायतन जनाना मनो वा आयतन
मायतन५ स्वानां भवत्यायतन जनाना
य एव वेद ॥ ५ ॥

यो ह वा आयतन वेद, आयतनम् आश्रय, तत् यो

वेद, आयतन खाना भवति, आयतन जनानामन्येषामपि । किं पुन तत् आयतनमित्युच्यते— मनो वै आयतनम् आश्रय इन्द्रियाणां विषयाणां च, मनआश्रिता हि विषया आत्मनो भोग्यत्व प्रतिपद्यन्ते, मन सकल्पवशानि च इन्द्रियाणि प्रवर्तन्ते निवर्तन्ते च, अतो मन आयतनम् इन्द्रियाणाम् । अता दर्शनानुरूप्येण फलम्, आयतन खाना भवति, आयतन जनानाम्, य एव वेद ॥

यो ह वै प्रजाति वेद प्रजायते ह
प्रजया पशुभी रेतो वै प्रजातिः प्रजाय-
ते ह प्रजया पशुभिर्य एव वेद ॥ ६ ॥

यो ह वै प्रजातिं वेद, प्रजायते ह प्रजया पशुभिश्च स पन्नो भवति । रेतो वै प्रजाति, रेतसा प्रजननेन्द्रियमुपलक्ष्यते । तद्विज्ञानानुरूप फलम्, प्रजायते ह प्रजया पशुभि, य एव वेद ॥

ते हेमे प्राणा अहश्श्रेयसे विवदमा-
ना ब्रह्म जग्मुस्तद्धोचुः को नो वसिष्ठ
इति तद्धोवाच यस्मिन्व उत्क्रान्त इदं
शरीर पापीयो मन्यते स वो वसिष्ठ
इति ॥ ७ ॥

ते हेमे प्राणा वागादय , अहश्रेयसे अह श्रेयानित्येतस्मै
 प्रयोजनाय, विवदमाना विरुद्ध वदमाना , ब्रह्म जग्मु
 ब्रह्म गतवन्त , ब्रह्मशब्दवान्य प्रजापतिम्, गत्वा च
 तद्ब्रह्म ह ऊचु उक्तवन्त — क न अस्माक मध्ये,
 वसिष्ठ , कोऽस्माक मध्ये वसति च वासयति च ।
 तद्ब्रह्म तै पृष्ठ सत् ह उवाच उक्तवत्— यस्मिन् व
 युष्माक मध्ये उत्क्रान्ते निर्गते शरीरात्, इदं शरीर
 पूर्वस्मादतिशयेन पापीय पापतर मन्यते लोक , शरीर हि
 नाम अनेकाशुचिसघातत्वात् जीवतोऽपि पापमेव, ततोऽपि
 कष्टतर यस्मिन् उत्क्रान्ते भवति , वैराग्यार्थमिदमुच्यते—
 पापीय इति, स व युष्माक मध्ये वसिष्ठो भविष्यति ।
 जानन्नपि वसिष्ठ प्रजापति नोवाच अयं वसिष्ठ इति इतरे-
 षाम् अप्रियपरिहाराय ॥

वाग्धोच्चक्राम सा सवत्सर प्रोष्याग
 त्योवाच कथमशक्तं महते जीवितुमिति
 ते होचुर्यथाकला अवदन्तो वाचा प्राण
 न्तः प्राणेन पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रो
 त्रेण विद्वांसो मनसा प्रजायमाना रेत
 सैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह वाक् ॥ ८ ॥

ते एवमुक्ता ब्रह्मणा प्राणा आत्मनो वीर्यपरीक्षणाय क्रमेण उच्चक्रमु । तत्र वागेव प्रथमं ह अस्मात् शरीरात् उच्चक्राम उत्क्रान्तवती, सा चोत्क्रम्य, सवत्सरं प्रोष्य प्रोषिता भूत्वा, पुनरागत्योवाच— कथम् अशक्तं शक्तवन्तं यूयम्, महते मा विना, जीवितुमिति । त एवमुक्ता ऊचुः— यथा लोके अकला मूका, अवदन्त वाचा, प्राणन्त प्राणनव्यापारं कुर्वन्त प्राणेन, पश्यन्त दर्शनं व्यापारं चक्षुषा कुर्वन्त, तथा शृण्वन्त श्रोत्रेण, विद्वांस मनसा कार्याकार्यादिविषयम्, प्रजायमाना रेतसा पुत्रान् उत्पादयन्त, एवमजीविष्म वयम्— इत्येव प्राणैः दत्तो त्तरा वाक् आत्मन अस्मिन् अवसिष्ठत्वं बुद्ध्वा, प्रविवेश ह वाक् ॥

चक्षुर्होच्चक्राम तत्सवत्सरं प्रोष्या-
गत्योवाच कथमशक्तं महते जीवितुमि-
ति ते होचुर्यथान्वा अपदयन्तश्चक्षुषा प्रा-
णन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा शृण्वन्तः
श्रोत्रेण विद्वांसो मनसा प्रजायमाना
रेतसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह चक्षुः ॥

श्रोत्रं होचक्राम तत्सवत्सर प्रोष्या-
 गत्योवाच कथमशकत महते जीवितुमि-
 ति ते होचुर्यथा बधिरा अशृण्वन्तः श्रो-
 त्रेण प्राणान्तः प्राणेन वदन्तो वाचा प-
 द्यन्तश्चक्षुषा विद्वांसो मनसा प्रजाय-
 माना रेतसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह
 श्रोत्रम् ॥ १० ॥

मनो होचक्राम तत्सवत्सर प्रोष्या
 गत्योवाच कथमशकत महते जीवितु-
 मिति ते होचुर्यथा मुग्धा अविद्वांसो
 मनसा प्राणान्तः प्राणेन वदन्तो वाचा
 पद्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण प्रजा-
 यमाना रेतसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह
 मनः ॥ ११ ॥

रेतो होचक्राम तत्सवत्सर प्रोष्या
 गत्योवाच कथमशकत महते जीवितु-
 मिति ते होचुर्यथा क्लीबा अप्रजायमाना

रेतसा प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा
पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण विद्वा
५सो मनसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह
रेतः ॥ १२ ॥

तथा चक्षुर्होच्चक्रामेत्यादि पूर्ववत् । श्रोत्र मन प्रजाति
रिति ॥

अथ ह प्राण उत्क्रमिष्यन्यथा महा
सुहयः सैन्धवः पट्वीशशङ्कून्सवृहेदेव ५
हैवेमान्प्राणान्सववर्ह ते होचुर्मा भगव
उत्क्रमीर्न वै शक्ष्यामस्त्वदृते जीवितुमिति
तस्यो मे बलिं कुरुतेति तथेति ॥ १३ ॥

अथ ह प्राण उत्क्रमिष्यन् उत्क्रमण करिष्यन्, तदानीमेव
स्वस्थानात्प्रचलिता वागादय । किमिवेत्याह—यथा लोके,
महाश्वासौ सुहयश्च महासुहय, शोभनो हय लक्षणोपेत,
महान् परिमाणत, सिन्धुदेशे भव सैन्धव अभिजनत,
पट्वीशशङ्कून् पादबन्धनशङ्कून्, पट्वीशाश्च ते शङ्कवश्च तान्,
सवृहेत् उद्यच्छेत् युगपदुत्खनेत् अश्वारोहे आरूढे परीक्ष-
णाय, एव ह एव इमान् वागादीन् प्राणान् सववर्ह उद्यत-

वान् स्वस्थानात् भ्रशितवान् । ते वागादय इ ऊचु —
 हे भगव भगवन् मा उत्कमी , यस्मात् न वै शक्ष्याम
 त्वहते त्वा विना जीवितुमिति । यद्येव मम श्रेष्ठता
 विज्ञाता भवद्भि , अहमत्र श्रेष्ठ , तस्य उ मे मम बलिं
 कर कुरुत कर प्रयच्छतेति । अयं च प्राणसवाद कल्पित
 विदुष श्रेष्ठपरीक्षणप्रकारोपदेश , अनेन हि प्रकारेण वि-
 द्वान् को नु खलु अत्र श्रेष्ठ इति परीक्षण करोति , स एष
 परीक्षणप्रकार सवादभूत कथ्यते , न हि अन्यथा सह
 व्यकारिणा सताम् एषाम् अस्मैव सवत्सरमात्रमेव एकैकव्य
 निर्गमनादि उपपद्यते , तस्मात् विद्वानेव अनेन प्रकारेण वि-
 चारयति वागादीना प्रधानबुभुत्सु उपासनाय , बलिं प्रार्थि-
 ता सन्त प्राणा , तथेति प्रतिज्ञातवन्त ॥

सा ह वागुवाच यद्वा अह वसिष्ठा
 स्मि त्व तद्वसिष्ठोऽसीति यद्वा अह प्रति
 ष्ठास्मि त्व तत्प्रतिष्ठोऽसीति चक्षुर्यद्वा
 अह सपदस्मि त्व तत्सपदसीति ओत्र
 यद्वा अहमायतनमस्मि त्व तदायतनम-
 सीति मनो यद्वा अह प्रजातिरस्मि त्व
 तत्प्रजातिरसीति रेतस्तस्यो मे किमन्नं

किं वास इति यदिद किंचाश्वभ्य आ कृ-
मिभ्य आ कीटपतङ्गेभ्यस्तत्तेऽन्नमापो वा-
स इति न ह वा अस्यानन्न जग्ध भवति
नानन्न प्रतिगृहीत य एवमेतदनस्यान्न
वेद तद्विद्वाँस श्रोत्रिया अशिष्यन्त
आचामन्त्यशित्वाचामन्त्येतमेव तदनम
नमं कुर्वन्तो मन्यन्ते ॥ १४ ॥

इति प्रथम ब्राह्मणम् ॥

सा ह वाक् प्रथम बलिदानाय प्रवृत्ता ह किल उवाच
उक्तवती— यत् वै अह वसिष्ठास्मि, यत् मम वसिष्ठत्वम्,
तत् तवैव, तेन वसिष्ठगुणेन त्व तद्वसिष्ठोऽसीति । यत् वै
अह प्रतिष्ठास्मि, त्व तत्प्रतिष्ठोऽसि, या मम प्रतिष्ठा सा त्व-
मसीति चक्षु । समानम् अन्यत् । सपदायतनप्रजातित्वगु-
णान् क्रमेण समर्पितवन्त । यद्येवम्, साधु बलिं दत्तवन्तो
भवन्त, ब्रूत— तस्य उ मे एवगुणविशिष्टस्य किमन्नम्,
किं वास इति, आहुरितरे— यदिद लोके किंच किंचित्
अन्न नाम आ श्वभ्य आ कृमिभ्य आ कीटपतङ्गेभ्य, यच्च
श्वान्न कृम्यन्न कीटपतङ्गान्न च, तेन सह सर्वमेव यत्किंचित्

प्राणिभिरद्यमानम् अन्नम् , तत्सर्वं तवान्नम् । सर्वं प्राणस्या
न्नमिति दृष्टिः अत्र विधीयते ॥

केचित्तु सर्वभक्षणे दोषाभावः वदन्ति प्राणान्नावदः , तत्
असत् , शास्त्रान्तरेण प्रतिषिद्धत्वात् । तेनास्य विकल्प इति
चेत् , न , अविधायकत्वात् । न ह वा अस्यानन्नं जग्ध
भवतीति— सर्वं प्राणस्यान्नमित्येतस्य विज्ञानस्य विहितस्य
स्तुत्यथमेतत् , तेनैकवाक्यतापत्तेः , न तु शास्त्रान्तरविहितस्य
बाधने सामर्थ्यम् , अन्यपरत्वादस्य । प्राणमात्रस्य सर्वमन्नम्
इत्येतद्दर्शनम् इह विधित्सितम् , न तु सर्वं भक्षयेदिति ।
यत्तु सर्वभक्षणं दोषाभावज्ञानम् , तत् मिथ्यैव , प्रमाणाभा-
वात् । विदुषः प्राणत्वात् सर्वान्नोपपत्तेः सामर्थ्यात् अदोष-
एवेति चेत् , न , अशेषान्नत्वानुपपत्तेः , सत्यं यद्यपि विद्वान्
प्राणः , येन कार्यकरणसंघातेन विशिष्टस्य विद्वत्ता तेन कार्य-
करणसंघातेन कृमिकीटदेवाद्यशेषान्नभक्षणं नोपपद्यते , तेन
तत्र अशेषान्नभक्षणे दोषाभावज्ञापनमनर्थकम् , अप्राप्तत्वा-
दशेषान्नभक्षणदोषस्य । ननु प्राणः सन् भक्षयत्येव कृमिकी-
टाद्यन्नमपि , बाढम् , किंतु न तद्विषयः प्रतिषधोऽस्ति ,
तस्मात्— दैवरक्तं किंशुकम्— तत्र दोषाभावः , अतः तद्रूपेण
दोषाभावज्ञापनमनर्थकम् , अप्राप्तत्वात् अशेषान्नभक्षणदोषः

स्य । येन तु कार्यकरणसघातसबन्धेन प्रतिषेध क्रियते, तत्सबन्धेन तु इह नैव प्रतिप्रसवोऽस्ति । तस्मात् तत्प्रतिषेधा तिक्रमे दोष एव स्यात्, अन्यविषयत्वात् 'न ह वै' इत्यादे । न च ब्राह्मणादिशरीरस्य सर्वाङ्गत्वदर्शनमिह विधीयते, किंतु प्राणमात्रस्यैव । यथा च सामान्येन सर्वाङ्गस्य प्राणस्य किञ्चित् अङ्गजात कस्यचित् जीवनहेतु, यथा विष विषजस्य क्रिमे, तदेव अन्यस्य प्राणान्नमपि सत् दृष्टमेव दोषमुत्पादयति मरणादिलक्षणम्— तथा सर्वाङ्गस्यापि प्राणस्य प्रतिषिद्धान्नभक्षणे ब्राह्मणत्वादिदेहसबन्धात् दोष एव स्यात् । तस्मात् मिथ्याज्ञानमेव अभक्ष्यभक्षणे दोषाभावज्ञानम् ॥

आपो वास इति, आप भक्ष्यमाणा वास स्थानीयास्तव । अत्र च प्राणस्य आपो वास इत्येतद्दर्शनं विधीयते, न तु वास कार्ये आपो विनियोक्तुं शक्या, तस्मात् यथा प्राप्ते अन्नभक्षणे दर्शनमात्रं कर्तव्यम् । न ह वै अस्य सर्वं प्राणस्यान्नमित्येवविद् अनन्नम् अनदनीयं जगध्मुक्तं न भवति ह, यद्यपि अनेन अनदनीयं भुक्तम्, अदनीयमेव भुक्तं स्यात्, न तु तत्कृतदोषेण लिप्यते— इत्येतत् विद्यास्तुतिरित्यवोचाम । तथा न अनन्नं प्रतिगृहीतम्, यद्यपि अप्रतिग्राह्यं

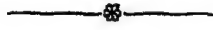
हस्त्यादि प्रतिग्रहीत स्यात् तदपि अन्नमेव प्रतिग्राह्य प्रतिगृहीत स्यात्, तत्रापि अप्रतिग्राह्यप्रतिग्रहदोषेण न लिप्यत इति स्तुत्यर्थमेव, य एवम् एतत् अनस्य प्राणस्य अन्न वेद, फल तु प्राणात्मभाव एव, न त्वेतत् फलाभिप्रायेण, किं तर्हि स्तुत्यभिप्रायेणेति । ननु एतदेव फल कस्मान्न भवति ? न, प्राणात्मदर्शिन प्राणात्मभाव एव फलम्, तत्र च प्राणात्मभूतस्य सर्वात्मन अनदनीयमपि आद्यमेव, तथा अप्रतिग्राह्यमपि प्रतिग्राह्यमेव— इति यथाप्राप्तमेव उपादाय विद्या स्तूयते, अतो नैव फलविधिसरूपता वाक्यस्य । यस्मात् आपो वास प्राणस्य, तस्मात् विद्वास ब्राह्मणा श्रोत्रिया अधीतवेदा, अशिष्यन्त भोक्ष्यमाणा, आचामन्ति अप, अशित्वा आचामन्ति भुक्त्वा च उत्तरकालम् अप भक्षयन्ति, तत्र तषामाचामता कोऽभिप्राय इत्याह—एतमेवान प्राणम् अनन्न कुर्वन्तो मन्यन्ते, अस्ति चैतत्— यो यस्मै वासो ददाति, स तम् अनन्न करोमीति हि मन्यते, प्राणस्य च आपो वास इति ह्युक्तम् । यदपि पिबामि तत्प्राणस्य वासो ददामि इति विज्ञान कर्तव्यमित्येवमर्थमेतत् । ननु भोक्ष्यमाण भुक्तवाश्च प्रयतो भविष्यामीत्याचामति, तत्र च प्राणस्यानन्नताकरणार्थत्वे च द्विकार्य

ता आचमनस्य स्यात्, न च कार्यद्वयम् आचमनस्य एकस्य युक्तम्, यदि प्रायत्यार्थम्, न अनम्रतार्थम्, अथ अनम्र तार्थम्, न प्रायत्यार्थम्, यस्मादेवम्, तस्मात् द्वितीयम् आचमनान्तर प्राणस्यानम्रताकरणाय भवतु— न, क्रियाद्वि-
 त्तोपपत्ते, द्वे ह्येते क्रिये, भोक्ष्यमाणस्य भुक्तवतश्च यत् आचमन स्मृतिविहितम्, तत् प्रायत्यार्थं भवति क्रियामा-
 त्रमेव, न तु तत्र प्रायत्य दर्शनादि अपेक्षते, तत्र च आचमनाङ्गभूतास्वप्सु वासोविज्ञान प्राणस्य इतिकर्तव्यतया
 चोद्यते, न तु तस्मिन्क्रियमाणे आचमनस्य प्रायत्यार्थता बाध्यते, क्रियान्तरत्वादाचमनस्य । तस्मात् भोक्ष्यमाणस्य
 भुक्तवतश्च यत् आचमनम्, तत्र आपो वास प्राणस्येति दर्शनमात्र विधीयते, अप्राप्तत्वादन्यत ॥

इति षष्ठाध्यायस्य प्रथम ब्राह्मणम् ॥

द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

श्वेतकेतुर्ह वा आरुणेय इत्यस्य सबन्ध । खिलाधिका
रोऽयम्, तत्र यदनुक्तं तदुच्यते । सप्तमाध्यायान्ते ज्ञान
कर्मसमुच्चयकारिणा अग्नेर्मागयाचनं कृतम्— अग्ने नय सुप
थेति । तत्र अनेकेषां पथां सद्भाव मन्त्रेण सामर्थ्यात्प्रद
र्शितः, सुपथेति विशेषणात् । पन्थानश्च कृतविपाकप्रति
पत्तिमार्गाः, वक्ष्यति च ‘यत्कृत्वा’ इत्यादि । तत्र च कति
कर्मविपाकप्रतिपत्तिमार्गा इति सर्वससारगत्युपसहारार्थोऽयं
मारम्भः— एतावती हि ससारगतिः, एतावान् कर्मणो
विपाकः स्वाभाविकस्य शास्त्रीयस्य च सविज्ञानस्येति ।
यद्यपि ‘द्वया ह प्राजापत्या’ इत्यत्र स्वाभाविकः पाप्मा
सूचितः, न च तस्येदं कार्यमिति विपाकः प्रदर्शितः, शा
स्त्रीयस्यैव तु विपाकः प्रदर्शितः त्र्यम्नात्मप्रतिपत्त्यन्तेन,
ब्रह्मविद्यारम्भे तद्वैराग्यस्य विवक्षितत्वात् । तत्रापि केवलेन
कर्मणा पितृलोकः, विद्यया विद्यासयुक्तेन च कर्मणा देव
लोक इत्युक्तम् । तत्र केन मार्गेण पितृलोकः प्रतिपद्यते, केन
वा देवलोकमिति नोक्तम् । तच्च इह खिलप्रकरणे अशेषतो
वक्तव्यमित्यत आरभ्यते । अन्ते च सर्वोपसहारः शास्त्र

स्येष्ट । अपि च एतावदमृतत्वमित्युक्तम्, न कर्मण अमृत
 त्वाशा अस्तीति च, तत्र हेतु नोक्त, तदर्थश्चायमारम्भ ।
 यस्मात् इय कर्मणो गति, न नित्येऽमृतत्वे व्यापारो
 ऽस्ति, तस्मात् एतावदेवामृतत्वसाधनमिति सामर्थ्यात्
 हेतुत्व सपद्यते । अपि च उक्तमग्निहोत्रे— न त्वेवै
 तयोस्त्वमुत्क्रान्ति न गतिं न प्रतिष्ठा न वृत्तिं न
 पुनरावृत्तिं न लोक प्रत्युत्थायिन वेत्थेति, तत्र प्रति
 वचने 'ते वा एत आहुती हुते उत्क्रामत' इत्या
 दिना आहुते कार्यमुक्तम्, तच्चैतत् कर्तु आहुतिलक्षणस्य
 कर्मण फलम्, न हि कर्तारमनाश्रित्य आहुतिलक्षणस्य क
 र्मण स्वातन्त्र्येण उत्क्रान्त्यादिकार्यारम्भ उपपद्यते, कर्त्रर्थ
 त्वात्कर्मण कार्यारम्भस्य, साधनाश्रयत्वाच्च कर्मण, तत्र
 अग्निहोत्रस्तुत्यर्थत्वात् अग्निहोत्रस्यैव कार्यमित्युक्त षट्
 प्रकारमपि, इह तु तदेव कर्तु फलमित्युपदिश्यते षट्प्रका
 रमपि, कर्मफलविज्ञानस्य विवक्षितत्वात् । तद्वारेण च पञ्चा
 ग्निदशनम् इह उत्तरमार्गप्रतिपत्तिसाधन विधित्सितम् ।
 एवम्, अशेषससारगत्युपसहार, कर्मकाण्डस्य एषा निष्ठा—
 इत्येतद्वय दिदर्शयिषु आख्यायिका प्रणयति ॥

श्वेतकेतुर्ह वा आरुणेयः पञ्चालानां

परिषदमाजगाम स आजगाम जैवलि
प्रवाहण परिचारयमाण तमुदीक्ष्याभ्यु
वाद कुमारः ३ इति स भो ३ इति प्रति
शुश्रावानुशिष्टोऽन्वसि पितृत्योमिति हो-
वाच ॥ १ ॥

श्वेतकेतु नामत, अरुणस्यापत्यम् आरुणि, तस्याप-
त्यम् आरुणेय, ह शब्द ऐतिह्यार्थ, वै निश्चयार्थ, पित्रा
अनुशिष्ट सन् आत्मनो यज्ञ प्रथनाय पञ्चालानां परिषद-
माजगाम, पञ्चाला प्रसिद्धा, तेषां परिषदमागत्य, जि-
त्वा, राज्ञोऽपि परिषदं जेष्यामीति गर्वेण स आजगाम,
जीवलस्यापत्यं जैवलिं पञ्चालराजं प्रवाहणनामानं स्वभृत्यै
परिचारयमाणम् आत्मनः परिचरणं कारयन्तमित्येतत्, स
राजा पूर्वमेव तस्य विद्याभिमानगर्वं श्रुत्वा, विनेतव्योऽय-
मिति मत्वा, तमुदीक्ष्य उत्प्रेक्ष्य आगतमात्रमेव अभ्युवाद
अभ्युक्तवान्, कुमारः ३ इति संबोध्य, भर्त्सनार्थां प्लुतिः ।
एवमुक्तं स प्रतिशुश्राव—भो ३ इति । भो ३ इति अप्रति-
रूपमपि क्षत्रियं प्रति उक्तवान् क्रुद्धं सन् । अनुशिष्टं अनु-
शासितोऽसि भवासि किं पित्रा— इत्युवाच राजा । प्रत्याह
इतर—ओमिति, बाढमनुशिष्टोऽस्मि, पृच्छ यदि सशयस्ते ॥

वेत्थ यथेमा प्रजा प्रयत्यो विप्रति
 पद्यन्ता ३ इति नेति होवाच वेत्थो यथे-
 म लोक पुनरापद्यन्ता ३ इति नेति हैवो-
 वाच वेत्थो यथासौ लोक एव बहुभि
 पुन' पुनः प्रयाद्भिर्न सपूर्यता ३ इति नेति
 हैवोवाच वेत्थो यतिध्यामाहुत्यां हुता-
 यामापः पुरुषवाचो भूत्वा समुत्थाय व-
 दन्ती ३ इति नेति हैवोवाच वेत्थो देव
 यानस्य वा पथः प्रतिपद पितृयाणस्य वा
 यत्कृत्वा देवयान वा पन्थान प्रतिपद्यन्ते
 पितृयाण वापि हि न ऋषेर्वच. श्रुत द्वे
 सृती अश्रुणव पितृणामह देवानामुत
 मर्त्याना ताभ्यामिद विश्वमेजत्समेति
 यदन्तरा पितर मातर चेति नाहमत
 एकचन वेदेति होवाच ॥ २ ॥

यद्येवम्, वेत्थ विजानासि किम्, यथा येन प्रकारेण
 इमा प्रजा प्रसिद्धा, प्रयत्य म्रियमाणा, विप्रतिपद्यन्ता ३
 इति विप्रतिपद्यन्ते, विचारणार्थां पुति, समानेन मार्गेण

गच्छन्तीना मागद्वैविध्यं यत्नं भवति, तत्र काश्चित्प्रजा
 अन्येन मार्गेण गच्छन्ति काश्चिदन्येनेति विप्रतिपत्तिः ,
 यथा ता प्रजा विप्रतिपद्यन्ते, तत् किं वेत्थेत्यर्थः । नेति
 ह्येवाच इतरः । तर्हि वेत्थ उ यथा इमं लोकं पुनः आपद्य-
 न्ताः इति, पुनरापद्यन्ते, यथा पुनरागच्छन्ति इमं लोकम् ।
 नेति ह्येवाच श्वेतकेतुः । वेत्थ उ यथा असौ लोक एव
 प्रसिद्धेन न्यायेन पुनः पुनरसकृत् प्रयत्ने प्रियमाणैः यथा
 येन प्रकारेण न संपूर्यताः इति, न संपूर्यतेऽसौ लोकः, तर्हि
 वेत्थ । नेति ह्येवाच । वेत्थ उ यतिथ्या यत्सख्याकायाम्
 आहुत्याम् आहुतौ हुतायाम् आपः पुरुषवाचः, पुरुषस्य या
 वाक् सैव यासा वाक्, ता पुरुषवाचो भूत्वा पुरुषशब्द-
 वाच्या वा भूत्वा, यदा पुरुषाकारपरिणता, तदा पुरुष-
 वाचो भवन्ति, समुत्थाय सम्यगुत्थाय उद्भूता सत्य-
 वदन्तीः इति । नेति ह्येवाच । यद्येव वेत्थ उ देव-
 यानस्य पथो मार्गस्य प्रतिपदम्, प्रतिपद्यते येन सा प्रति-
 पत् ता प्रतिपदम्, पितृयाणस्य वा प्रतिपदम्, प्रतिपच्छ-
 द्दवाच्यमर्थमाह— यत्कर्म कृत्वा यथाविशिष्टं कर्म कृत्वे-
 त्यर्थः, देवयानं वा पन्थानं मार्गं प्रतिपद्यन्ते, पितृयाणं वा
 यत्कर्म कृत्वा प्रतिपद्यन्ते, तत्कर्म प्रतिपद्यन्ते, ता प्रतिपद-

किं वेत्थ, देवलोकपितृलोकप्रतिपत्तिसाधनं किं वेत्थेत्यर्थः ।
 अप्यत्र अस्यार्थस्य प्रकाशकम् ऋषे मन्त्रस्य वचः वाक्यम्
 न श्रुतमस्ति, मन्त्रोऽपि अस्यार्थस्य प्रकाशको विद्यत इत्य-
 र्थः । कोऽसौ मन्त्र इत्युच्यते— द्वे सृती द्वौ मार्गावमृणव
 श्रुतवानस्मि, तयो एका पितृणा प्रापिका पितृलोकसंबद्धा,
 तया सृत्या पितृलोक प्राप्नोतीत्यर्थः, अहममृणवमिति व्य-
 वहितेन संबन्धः, देवानाम् उत अपि देवाना सबन्धिनी
 अन्या, देवान्प्रापयति सा । के पुन उभाभ्या सृतिभ्या
 पितृन् देवाश्च गच्छन्तीत्युच्यते— उत अपि मर्त्याना म-
 नुष्याणा सबन्धिनी, मनुष्या एव हि सृतिभ्या गच्छन्ती-
 त्यर्थः । ताभ्या सृतिभ्याम् इदं विश्वं समस्तम् एजत् ग-
 च्छत् समेति सगच्छते । ते च द्वे सृती यदन्तरा ययो-
 रन्तरा यदन्तरा, पितर मातर च, मातापित्रो अन्तरा मध्ये
 इत्यर्थः । कौ तौ मातापितरौ ? द्यावापृथिव्यौ अण्डकपाले,
 'इयं वै माता असौ पिता' इति हि व्याख्यात ब्राह्मणेन ।
 अण्डकपालयोर्मध्ये ससारविषये एव एते सृती, न आत्य-
 न्तिकामृतत्वगमनाय । इतर आह— न अहम् अतः अ-
 स्मात् प्रश्नसमुदायात् एकचन एकमपि प्रश्नम्, न वेद, नाहं
 वेदेति होवाच श्वेतकेतुः ॥

अथैन वसत्योपमन्त्रयाचक्रेऽनाहत्य व
सतिं कुमार. प्रदुद्राव स आजगाम पि-
तर त५ होवाचेति वाव किल नो भवा-
न्पुरानुशिष्टानवोच इति कथ५ सुमेध
इति पञ्च मा प्रश्नान् राजन्यबन्धुरप्राक्षी-
स्तो नैकचन वेदेति कतमे त इतीम इति
ह प्रतीकान्युदाजहार ॥ ३ ॥

अथ अनन्तरम् अपनीय विद्याभिमानगर्वम् एन प्रकृत
श्वेतकेतुम्, वसत्या वसतिप्रयोजनेन उपमन्त्रयाचक्रे, इह
वसन्तु भवन्त, पाद्यमर्घ्यं च आनीयताम्— इत्युपमन्त्रण
कृतवान् राजा । अनाहत्य ता वसतिं कुमार श्वेतकेतु प्रदु-
द्राव प्रतिगतवान् पितरं प्रति । स च आजगाम पितरम्,
आगत्य च उवाच तम्, कथमिति— वाव किल एव किल,
न अस्मान् भवान् पुरा समावर्तनकाले अनुशिष्टान् सर्वाभि
र्विद्याभि अवोच अवोचदिति । सोपालम्भ पुत्रस्य वच
श्रुत्वा आह पिता— कथं केन प्रकारेण तव दुःखमुपजातम्,
हे सुमेध, शोभना मेधा यस्येति सुमेधा । शृणु, मम यथा
वृत्तम्, पञ्च पञ्चसख्याकान् प्रश्नान् मा मा राजन्यबन्धु

राजन्या बन्धवो यस्येति, परिभववचनमेतत् राजन्यबन्धु
रिति, अप्राक्षीत् पृष्ठवान्, तत तस्मात् न एकचन एकमपि
न वेद न विज्ञातवानस्मि । कतमे ते राज्ञा पृष्टा प्रश्ना इति
पित्रा उक्त पुत्र 'इमे ते' इति ह प्रतीकानि मुखानि
प्रश्नानाम् उदाजहार उदाहृतवान् ॥

स होवाच तथा नस्त्व तात जानीथा
यथा यदह किंच वेद सर्वमह तत्तुभ्य-
मवोच प्रेहि तु तत्र प्रतीत्य ब्रह्मचर्यं व-
त्स्याव इति भवानेव गच्छत्विति स आ
जगाम गौतमो यत्न प्रवाहणस्य जैबले
रास तस्मा आसनमाहृत्योदकमाहार-
यांचकाराथ हास्मा अर्घ्यं चकार त हो-
वाच वर भगवते गौतमाय दद्या इति ॥

स होवाच पिता पुत्र क्रुद्धमुपशमयन्—तथा तेन प्रकारेण
न अस्मान् त्वम्, हे तात वत्स, जानीथा गृहीथा, यथा
यदह किंच विज्ञानजात वेद सर्वं तत् तुभ्यम् अवोचम् इत्येव
जानीथा, कोऽन्यो मम प्रियतरोऽस्ति त्वत्स, यदर्थं
रक्षिष्ये, अहमपि एतत् न जानामि, यत् राज्ञा पृष्टम्,

तस्मात् प्रेहि आगच्छ, तत्र प्रतीत्य गत्वा राज्ञि ब्रह्मचर्यं
वत्स्यावो विद्यार्थमिति । स आह— भवानेव गच्छत्विति,
नाह तस्य मुखं निरीक्षितुमुत्सहे । स आजगाम, गौतम
गोत्रतो गौतम, आरुणि, यत्नं प्रवाहणस्य जैवलेरास आस
नम् आस्थायिका, षष्ठीद्वयं प्रथमास्थाने, तस्मै गौतमाय
आगताय आसनम् अनुरूपम् आहृत्य उदकं भृत्यैराहारया-
चकार, अथ ह अस्मै अर्घ्यं पुरोधसा कृतवान् मन्त्रवत्,
मधुपर्कं च । कृत्वा चैव पूजां तं होवाच— वरं भगवते
गौतमाय तुभ्यं दद्याद् इति गोश्रादिच्छक्षणम् ॥

स होवाच प्रतिज्ञातो म एष वरो या
तु कुमारस्यान्ते वाचमभाषथास्ता मे
ब्रूहीति ॥ ५ ॥

स होवाच गौतम — प्रतिज्ञातं मे मम एष वरं त्वया,
अस्यां प्रतिज्ञायां दृढीकुरु आत्मानम्, या तु वाचं कुमा-
रस्य मम पुत्रस्य अन्ते समीपे वाचमभाषथां प्रश्नरूपाम्,
तामेव मे ब्रूहि, स एव नो वर इति ॥

स होवाच दैवेषु वै गौतम तद्वरेषु
मानुषाणां ब्रूहीति ॥ ६ ॥

स होवाच राजा— देवेषु वरेषु तद्वै गौतम, यत् त्व
प्रार्थयसे, मानुषाणामन्यतम प्रार्थय वरम् ॥

स होवाच विज्ञायते हास्ति हिरण्य-
स्यापात्त गोअश्वाना दासीनां प्रवाराणा
परिदानस्य मा नो भवान्वहोरनन्त-
स्यापर्यन्तस्याभ्यवदान्यो भूदिति स वै
गौतम तीर्थेनेच्छासा इत्युपैम्यह भव-
न्तमिति वाचा ह सैव पूर्वं उपयन्ति स
होपायनकीर्त्योवास ॥ ७ ॥

स होवाच गौतम — भवतापि विज्ञायते ह ममास्ति
स , न तेन प्रार्थितेन कृत्य मम, य त्व दित्ससि मानुष व
रम्, यस्मात् ममाप्यस्ति हिरण्यस्य प्रभूतस्य अपात्त प्राप्तम्,
गोअश्वानाम् अपात्तमस्तीति सर्वत्रानुषङ्ग , दासीनाम्, प्र
वाराणा परिवाराणाम्, परिधानस्य च, न च यत् मम
विद्यमानम्, तत् त्वत्त प्रार्थनीयम्, त्वया वा देयम्, प्रति
ज्ञातश्च वर त्वया, त्वमेव जानीषे, यदत्र युक्तम्, प्रतिज्ञा
रक्षणीया तवेति, मम पुन अयमभिप्राय — मा भूत् न अ
स्मान् अभि, अस्मानेव केवलान्प्रति, भवान् सर्वत्र वदान्यो

भूत्वा, अवदान्यो मा भूत् कदर्यो मा भूदित्यर्थ , बहो प्र
 भूतस्य, अनन्तस्य अनन्तफलस्येत्येतत् , अपर्यन्तस्य अपरि
 समाप्तिकस्य पुत्रपौत्रादिगामिकस्येत्येतत् , ईदृशस्य वित्तस्य,
 मा प्रत्येव केवलम् अदाता मा भूद्भवान् , न च अन्यत्र अदे-
 यमस्ति भवत । एवमुक्त आह—स त्व वै हे गौतम तीर्थेन
 न्यायेन शास्त्रविहितेन विद्या मत्त इच्छासै इच्छ अन्वा-
 मुम्, इत्युक्तो गौतम आह— उपैमि उपगच्छामि शिष्य-
 त्वेन अह भवन्तमिति । वाचा ह स्मैव किल पूर्वे ब्राह्मणा
 क्षत्रियान् विद्यार्थिन सन्त वैश्यान्वा, क्षत्रिया वा वै
 श्यान् आपदि उपयन्ति शिष्यवृत्त्या हि उपगच्छन्ति, न
 उपायनशुश्रूषादिभि , अत स गौतम ह उपायनकीर्त्या
 उपगमनकीर्तनमात्रेणैव उवास उषितवान्, न उपायन
 चकार ॥

स होवाच तथा नस्त्व गौतम माप
 राधास्तव च पितामहा यथेयं विद्येतः
 पूर्वं न कस्मिंश्चन ब्राह्मण उवास तां
 त्वहं तुभ्य वक्ष्यामि को हि त्वैव ब्रुवन्त
 मर्हति प्रत्याख्यातुमिति ॥ ८ ॥

एव गौतमेन आपदन्तरे उक्ते, स होवाच राजा पीडित

मत्वा क्षामयन्— तथा न अस्मान् प्रति, मा अपराधा
 अपराध मा कार्षी, अस्मदीयोऽपराध न ग्रहीतव्य इत्यर्थ,
 तव च पितामहा अस्मत्पितामहेषु यथा अपराध न जगृहु,
 तथा पितामहाना वृत्तम् अस्मास्वपि भवता रक्षणीयमित्य
 र्थ । यथा इय विद्या त्वया प्रार्थिता इत त्वत्सप्रदानात्पूर्वम्
 प्राक् न कस्मिन्नपि ब्राह्मणे उवाच उषितवती, तथा त्वमपि
 जानीषे, सर्वदा क्षत्रियपरम्परया इय विद्या आगता, सा
 स्थिति मयापि रक्षणीया, यदि शक्यते इति— उक्तम्
 'दैवेषु गौतम तद्वरेषु मानुषाणा ब्रूहि' इति, न पुन तव
 अदेयो वर इति, इत पर न शक्यते रक्षितुम्, तामपि
 विद्याम् अह तुभ्य वक्ष्यामि । को हि अन्योऽपि हि यस्मात्
 एव ब्रुवन्त त्वाम् अर्हति प्रत्याख्यातुम्— न वक्ष्यामीति,
 अह पुन कथ न वक्ष्ये तुभ्यमिति ॥

असौ वै लोकोऽग्निगौतम तस्यादि
 त्य एव समिद्रश्मयो धूमोऽहरर्चिर्दिशो
 ऽङ्गारा अवान्तरदिशो विस्फुलिङ्गाम्
 स्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धा जुहति त
 स्या आहुत्यै सोमो राजा स भवति ॥

असौ वै लोकोऽग्निर्गौतमेत्यादि— चतुर्थं प्रश्नं प्राथम्येन निर्णयते, क्रमभङ्गस्तु एतन्निर्णयायत्तत्वादितरप्रश्न-निर्णयस्य । असौ द्यौर्लोकः अग्निः हे, गौतम, द्युलोके अग्निदृष्टिः अनग्नौ विधीयते, यथा योषित्पुरुषयो, तस्य द्युलोकाग्ने आदित्य एव समित्, समिन्धनात्, आदित्येन हि समिध्यते असौ लोकः, रश्मयो धूमः, समिध उत्थानसामान्यात्, आदित्याद्धि रश्मयो निर्गता, समिधश्च धूमो लोके उत्तिष्ठति, अह अर्चिः, प्रकाशसामान्यात्, दिशः अङ्गारा, उपशमसामान्यात्, अवान्तरदिशो विस्फुलिङ्गा, विस्फुलिङ्गवद्विभेदात्, तस्मिन् एतस्मिन् एवगुणविशिष्टे द्युलोकाग्नौ, देवा इन्द्रादयः, श्रद्धां जुह्वति आहुतिर्द्रव्यस्थानीया प्रक्षिपन्ति, तस्या आहुत्या आहुते सोमो राजा पितृणां ब्राह्मणानां च सम्भवति । तत्र के देवा कथं जुह्वति किं वा श्रद्धाख्यं हविरित्यत उक्तमस्माभिः सबन्धे, 'नत्वेवैनयोस्त्वमुत्क्रान्तिम्' इत्यादि पदार्थषट्कनिर्णयार्थम् अग्निहोत्रे उक्तम्, 'ते वा एते अग्निहोत्राहुती हुते सत्यावुत्क्रामत', 'ते अन्तरिक्षमाविशत', 'ते अन्तरिक्षमाहवनीयं कुर्वन्ते वायुः समिधं मरीचीरेव शुक्रामाहुतिम्', 'ते अन्तरिक्षं तर्पयत', 'ते ततः उत्क्रामत',

‘ते दिवमाविशत ’, ‘ते दिवमाहवनीय कुर्वाते आदित्य स मिधम्’ इत्येवमादि उक्तम् । तत्र अग्निहोत्राहुती ससाधने एव उत्क्रामत । यथा इह ये साधनैर्विशिष्टे ये ज्ञायेते आहवनी यामिसमिद्धमाङ्गारविस्फुलिङ्गाहुतिद्रव्यै, ते तथैव उत्क्रामत अस्माल्लोकात् अमु लोकम् । तत्र अग्नि अग्नित्वेन, समित् समित्वेन, धूमो धूमत्वेन, अङ्गारा अङ्गारत्वेन, विस्फुलिङ्गा विस्फुलिङ्गत्वेन, आहुतिद्रव्यमपि पयआद्याहुतिद्रव्यत्वेनैव सर्गादौ अव्याकृतावस्थायामपि परेण सूक्ष्मेण आत्मना व्यव तिष्ठते । तत् विद्यमानमेव ससाधनम् अग्निहोत्रलक्षण कर्म अपूर्वेणात्मना व्यवस्थित सत्, तत्पुन व्याकरणकाले तथैव अन्तरिक्षादीनाम् आहवनीयाद्यग्न्यादिभाव कुर्वत् विपरिणमते । तथैव इदानीमपि अग्निहोत्राख्य कर्म । एवम् अग्निहोत्राहुत्यपूर्वपरिणामात्मक जगत् सर्वमिति आहुत्योरेव स्तुत्यर्थत्वेन उत्क्रान्त्याद्या लोक प्रत्युत्थायि तान्ता षट् पदार्था कर्मप्रकरणे अधस्ताभिर्णीता । इह तु कर्तुं कमविपाकविवक्षाया शुलोकग्न्याद्यारभ्य पञ्चाभिर्दर्शनम् उत्तरमार्गप्रतिपत्तिसाधन विशिष्टकर्मफलोपभोगाय विधित्सितमिति शुलोकग्न्यादिदर्शन प्रस्तूयते । तन्न ये आध्यात्मिका प्राणा इह अग्निहोत्रस्य होतार, ते एव आ

धिदैविकत्वेन परिणता सन्त इन्द्रादयो भवन्ति, त एव तत्र होतारो शुलोकाग्नौ, ते च इह अग्निहोत्रस्य फलभोगाय अग्निहोत्रं हुतवन्तः, ते एव फलपरिणामकालेऽपि तत्फलभोक्तृत्वात् तत्र तत्र होतृत्वं प्रतिपद्यन्ते, तथा तथा विपरिणममाना देवशब्दवान्या सन्तः । अत्र च यत् पयोद्रव्यम् अग्निहोत्रकर्माश्रयभूतम् इह आहवनीये प्रक्षिप्तम् अग्निना भक्षितम् अदृष्टेन सूक्ष्मेण रूपेण विपरिणतम् सह कर्त्रा यजमानेन अमुं लोकम् धूमादिक्रमेण अन्तरिक्षम् अन्तरिक्षात् शुलोकम् आविशति, तां सूक्ष्मा आप आहुतिकार्यभूता अग्निहोत्रसमवायिन्य कर्तृसहिता श्रद्धाशब्दवान्या सोमलोके कर्तुं शरीरान्तरारम्भाय शुलोकं प्रविशन्त्य हूयन्त इत्युच्यन्ते, तां तत्र शुलोके प्रविश्य सोममण्डले कर्तुं शरीरमारभन्ते । तदेतदुच्यते— ‘देवा श्रद्धा जुह्वति, तस्या आहुत्यै सोमो राजा सभवति’ इति, ‘श्रद्धा वा आप’ इति श्रुते । ‘वेत्थ यतिथ्यामाहुत्यां हुतायामाप पुरुषवाचो भूत्वा समुत्थाय वदन्ति’ इति प्रश्नः, तस्य च निर्णयविषये ‘असौ वै लोकोऽग्निः’ इति प्रस्तुतम्, तस्मात् आप कर्मसमवायिन्य कर्तुं शरीरारम्भिका श्रद्धाशब्दवान्या इति निश्चीयते । भूयस्त्वात् ‘आप पुरुषवाच’ इति व्यपदेशः, न तु

इतराणि भूतानि न सन्तीति, कर्मप्रयुक्तश्च शरीरारम्भ, कर्म च अप्समवायि, ततश्च अपा प्राधान्य शरीरकर्तृत्वे, तेन च 'आप पुरुषवाच' इति व्यपदेश, कर्मकृतो हि जन्मारम्भ सर्वत्र । तत्र यद्यपि अभिहोत्राहुतिस्तुतिद्वारेण उत्क्रान्त्यादयः प्रस्तुता षट्पदार्था अभिहोत्रे, तथापि वैदिकानि सर्वाण्येव कर्माणि अभिहोत्रप्रभृतीनि लक्ष्यन्ते, दाराभिषेकश्च हि पाङ्क्तु कर्म प्रस्तुत्योक्तम्— 'कर्मणा पितृ लोक' इति, वक्ष्यति च— 'अथ ये यज्ञेन दानेन तपसा लोकाञ्जयन्ति' इति ॥

पर्जन्यो वा अभिर्गौतम तस्य सवत्सर
एव समिदभ्राणि धूमो विद्युदर्चिरशानि-
रङ्गारा ह्रादुनयो विस्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेत-
स्मिन्नग्नौ देवाः सोमः राजान जुहति
तस्या आहुत्यै वृष्टिः सभवति ॥ १० ॥

पर्जन्यो वा अभिर्गौतम, द्वितीय आहुत्याधार आहुत्यो रावृत्तिक्रमेण । पर्जन्यो नाम वृष्ट्युपकरणाभिमानि देवतात्मा । तस्य सवत्सर एव समित्, सवत्सरेण हि शरदादिभिर्ग्रीष्मान्तैः स्वावयवैर्विपरिवर्तमानेन पर्जन्योऽभिर्दाप्यते

अभ्राणि धूम , धूमप्रभवत्वात् धूमवदुपलक्ष्यत्वाद्वा । वि
द्युत् अर्चि , प्रकाशसामान्यात् । अशनि अङ्गारा , उपशा
न्तकाठिन्यसामान्याभ्याम् । द्वादुनय द्वादुनय स्तनयि
ल्लुशब्दा विस्फुलिङ्गा , विक्षेपानेकत्वसामान्यात् । तस्मिन्ने
तस्मिन्निति आहुत्यधिकरणनिर्देश । देवा इति, ते एव
होतार सोम राजान जुह्वति, योऽसौ द्युलोकाम्नौ श्रद्धाया
हुतायामभिनिर्वृत्त सोम , स द्वितीये पर्जन्यामनौ हूयते ,
तस्याश्च सोमाहुतेर्वृष्टिः सभवति ॥

अय वै लोकोऽग्निर्गौतम तस्य पृथि
व्येव समिदग्निर्धूमो रात्रिरर्चिश्चन्द्रमा
अङ्गारा नक्षत्राणि विस्फुलिङ्गास्तस्मिन्ने
तस्मिन्नग्नौ देवा वृष्टि जुह्वति तस्या आ
हुत्या अन्नः सभवति ॥ ११ ॥

अय वै लोकोऽग्निर्गौतम । अय लोक इति प्राणिजन्मो
पभोगाश्रय क्रियाकारकफलविशिष्ट , स तृतीयोऽग्निः । त
स्याग्ने पृथिव्येव समित् , पृथिव्या हि अय लोक अनेक
प्राण्युपभोगसपन्नया समिध्यते । अग्नि धूम , पृथिव्याश्रयो-
त्थानसामान्यात् , पार्थिव हि इन्धनद्रव्यम् आश्रित्य अग्नि

वत्तिष्ठति, यथा समिदाश्रयेण धूम । रात्रि अर्चि, समि
त्सबन्धप्रभवसामान्यात्, अग्ने समित्सबन्धेन हि अर्चि
सभवति, तथा पृथिवीममित्सबन्धेन शर्वरी, पृथिवीलाया हि
शर्वर तम आचक्षते । चन्द्रमा अङ्गारा, तत्प्रभवत्वसामा
न्यात्, अर्चिषो हि अङ्गारा प्रभवन्ति, तथा रात्रौ च द्रमा,
उपशान्तत्वसामान्याद्वा । नक्षत्राणि विस्फुलिङ्गा, विस्फु
लिङ्गवद्विक्षेपसामान्यात् । तस्मिन्नेतस्मिन्नित्यादि पूर्ववत् ।
वृष्टिं जुहति, तस्या आहुते अन्न सभवति, वृष्टिप्रभवत्वस्य
प्रसिद्धत्वात् व्रीहियवादेरन्नस्य ॥

पुरुषो वा अग्निर्गौतम तस्य व्यात्तमे
व समित्प्राणो धूमो वागर्चिश्चक्षुरङ्गाराः
श्रोत्र विस्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ दे-
वा अन्न जुहति तस्या आहुत्यै रेत' स-
भवति ॥ १२ ॥

पुरुषो वा अग्निर्गौतम, प्रसिद्ध शिर पाण्यादिमान् पु
रुष चतुर्थोऽग्नि तस्य व्यात्त विवृत मुख समित्, विवृ-
तेन हि मुखेन दीप्यते पुरुष वचनस्वाध्यायादौ, यथा स
मिधा अग्नि । प्राणो धूम तदुत्थानसामान्यात्, मुख्याद्वि

प्राण उत्तिष्ठति । वाक् शब्द अर्चि व्यञ्जकत्वसामान्यात् ,
 अर्चिश्च व्यञ्जकम् , तथा वाक् शब्द अभिधेयव्यञ्जक ।
 चक्षु अङ्गारा , उपशमसामान्यात् प्रकाशाश्रयत्वाद्वा ।
 श्रोत्र विस्फुलिङ्गा , विक्षेपसामान्यात् । तस्मिन् अन्न जु
 हति । ननु नैव देवा अन्नमिह जुह्वतो नश्यन्ते— नैष दोष ,
 प्राणानां देवत्वोपपत्ते , अधिदैवम् इन्द्रादयो देवा , ते
 एव अध्यात्म प्राणा , ते च अन्नस्य पुरुषे प्रक्षेप्तार ,
 तस्या आहुते रेतः सभवति , अन्नपरिणामो हि रेतः ॥

योषा वा अग्निर्गौतम तस्या उपस्थ
 एव समिल्लोमानि धूमो योनिरर्चिर्यदन्तः
 करोति तेऽङ्गारा अभिनन्दा विस्फुलिङ्गा
 स्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा रेतो जुह्वति त
 स्या आहुत्यै पुरुषः सभवति स जीवति
 यावज्जीवत्यथ यदा म्रियते ॥ १३ ॥

योषा वा अग्निर्गौतम । योषेति स्त्री पञ्चमो होमाधिक
 रणम् अग्नि तस्या उपस्थ एव समित् , तेन हि सा समि-
 ध्यते । लोमानि धूम , तदुत्थानसामान्यात् । योनि अ
 र्चि वर्णसामान्यात् । यदन्तः करोति , तेऽङ्गारा , अन्तः

करण मैथुनव्यापार, तेऽङ्गारा, वीर्योपशमहेतुत्वसामान्यात्, वीर्याद्युपशमकारण मैथुनम्, तथा अङ्गारभाव अग्नेरुपशमकारणम् । अभिनन्दा सुखलवा क्षुद्रत्वसामान्यात् विस्फुलिङ्गा । तस्मिन् रेतो जुह्वति । तस्या आहुते पुरुष सभवति । एव द्युपर्जन्यायलोकपुरुषयोषामिषु क्रमेण हूयमाना श्रद्धासोमवृष्ट्यन्नरेतोभावेन स्थूलतारतम्यक्रममापद्यमाना श्रद्धाशब्दवाच्या आप पुरुषशब्दमारभन्ते । य प्रश्न चतुर्थ 'वेत्थ यतिध्यामाहुत्या हुतायामाप पुरुषवाचो भूत्वा समुत्थाय वदन्ती३' इति, स एष निर्णीत — पञ्चम्यामाहुतौ योषामौ हुताया रेतोभूता आप पुरुषवाचो भवन्तीति । स पुरुष एव क्रमेण जातो जीवति, कियन्त कालमित्युच्यते— यावज्जीवति यावदस्मिन् शरीरे स्थितिनिमित्त कर्म विद्यते, तावदित्यर्थ । अथ तत्क्षये यदा यस्मिन्काले म्रियते ॥

अथैनमग्नये हरन्ति तस्याग्निरेवाग्निर्भवति समित्समिद्धूमो धूमोऽर्चिरर्चिरङ्गारा विस्फुलिङ्गा विस्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा पुरुष जुह्वति तस्या आहुत्यै पुरुषो भास्वरवर्णः सभवति ॥१४॥

अथ तदा एन मृतम् अग्नये अग्न्यर्थमेव अन्त्याहुत्यै
हरन्ति ऋत्विज , तस्य आहुतिभूतस्य प्रसिद्ध अग्निरेव
होमाधिकरणम् , न परिकल्प्योऽग्नि , प्रसिद्धैव समित् स
मित् , धूमो धूम , अर्चि अर्चि , अङ्गारा अङ्गारा , वि
स्फुलिङ्गा विस्फुलिङ्गा , यथाप्रसिद्धमेव सर्वमित्यर्थः । त
स्मिन् पुरुषम् अन्त्याहुतिं जुह्वति , तस्यै आहुत्यै आहुते ,
पुरुष भास्वरवर्णं अतिशयदीप्तिमान् , निषेकादिभिरन्या
हुत्यन्तै कर्मभिः संस्कृतत्वात् , सम्भवति निष्पद्यते ॥

ते य एवमेतद्विदुर्ये चामी अरण्ये अ
द्वा५ सत्यमुपासते तेऽर्चिरभिसम्भवन्त्य-
र्चिषोऽहरह आ पूर्यमाणपक्षमा पूर्यमाणप
क्षाद्यान्वणमासानुदङ्ङादित्य एति मासे
भ्यो देवलोक देवलोकादादित्यमादित्या
द्वैद्युत तान्वैद्युतान्पुरुषो मानस एत्य ब्र
ह्मलोकान्गमयति ते तेषु ब्रह्मलोकेषु प
रा परावतो वसन्ति तेषां न पुनरा
वृत्तिः ॥ १५ ॥

इदानीं प्रथमप्रश्ननिराकरणार्थमाह— ते , के ? ये एव

यथोक्त पञ्चाग्निदर्शनमेतत् विदुः , एवशब्दात् अग्निसमि
द्धमाक्षिरङ्गारविस्फुलिङ्गश्रद्धादिविशिष्टा पञ्चाग्नयो निर्दि
ष्टा , तान् एवम् एतान् पञ्चाग्नीन् विदुरित्यर्थः ॥

ननु अग्निहोत्राहुतिदर्शनविषयमेव एतद्दर्शनम् , तत्र हि
उक्तम् उत्क्रान्त्यादिपदार्थषट्कनिर्णये 'दिवमेवाहवनीयं कु
र्वते' इत्यादि, इहापि अमुष्य लोकस्याग्नित्वम्, आदित्यस्य
च समित्त्वमित्यादि बहु साम्यम्, तस्मात् तच्छेषमेव
एतद्दर्शनमिति—न, यतिथ्यामिति प्रश्नप्रतिवचनपरिग्रहात्,
यतिथ्यामित्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनस्य यावदेव परिग्रहः,
तावदेव एवशब्देन पराम्रष्टु युक्तम्, अन्यथा प्रश्ना
नर्थक्यात्, निर्ज्ञातत्वाच्च सख्याया अग्नय एव वक्त
व्या , अथ निर्ज्ञातमप्यनूद्यते, यथाप्राप्तस्यैव अनुव
दनं युक्तम्, न तु 'असौ लोकोऽग्निः' इति, अथ उपल
क्षणार्थः, तथापि आद्येन अन्त्येन च उपलक्षणं युक्तम् ।
श्रुत्यन्तराच्च, समाने हि प्रकरणे छान्दोग्यश्रुतौ 'पञ्चा
ग्नीन्वेद' इति पञ्चसख्याया एवोपादानात् अनग्निहोत्रशे
षम् एतत् पञ्चाग्निदर्शनम् । यत्तु अग्निसमिदादिसामान्यम्,
तत् अग्निहोत्रस्तुत्यर्थमित्यवोचाम, तस्मात् न उत्क्रान्त्या
दिपदार्थषट्कपरिज्ञानात् अक्षिरादिप्रतिपत्तिः, एवमिति प्र

कृतोपादानेन अर्चिरादिप्रतिपत्तिविधानात् ॥

के पुनस्ते, ये एव विदुः ^१ गृहस्था एव । ननु तेषा य-
ज्ञादिसाधनेन धूमादिप्रतिपत्ति विधित्सिता— न, अनेव-
विदामपि गृहस्थाना यज्ञादिसाधनोपपत्ते , भिक्षुवानप्रस्थयोश्च
अरण्यसबन्धेन ग्रहणात् , गृहस्थकर्मसबद्धत्वाच्च पञ्चामिदर्श-
नस्य । अत नापि ब्रह्मचारिण ‘एव विदुः’ इति गृह्यन्ते ,
तेषा तु उत्तरे पथि प्रवेश स्मृतिप्रामाण्यात्— ‘अष्टा
शीतिसहस्राणामृषीणामूर्ध्वरेतसाम् । उत्तरेणार्यम्ण पन्था
स्तेऽस्मृतत्व हि भेजिरे’ इति । तस्मात् ये गृहस्था एवम्—अ-
ग्निजोऽहम् , अग्न्यपत्यम्— इति, एवम् क्रमेण अग्निभ्यो जा-
त अग्निरूप इत्येवम् , ये विदुः , ते च, ये च अग्नी अर-
ण्ये वानप्रस्था परिव्राजकाश्चारण्यनित्या , श्रद्धा श्रद्धायुक्ता
सन्त , सत्य ब्रह्म हिरण्यगर्भात्मानमुपासते, न पुन श्रद्धा च
उपासते, ते सर्वेऽर्चिराभिसभवन्ति । यावत् गृहस्था पञ्चा-
मिविधा सत्य वा ब्रह्म न विदुः , तावत् श्रद्धाद्याहुतिक्रमेण
पञ्चम्यामाहुतौ हुताया ततो योषाग्नेर्जाता , पुनर्लोकं प्रत्यु-
त्थायिन अग्निहोत्रादिकर्मानुष्ठातारो भवन्ति , तेन कर्मणा
धूमादिक्रमेण पुन पितृलोकम् , पुन पर्जन्यादिक्रमेण इमम्
आवर्तन्ते । तत पुनर्योषाग्नेर्जाता पुन कर्म कृत्वा—इत्येवमेव

घटीयन्त्रवत् गत्यागतिभ्या पुन पुन आवर्तन्ते । यदा तु एव विदुः, ततो घटीयन्त्रभ्रमणाद्विनिर्मुक्ता सन्त अर्चिरभिस भवन्ति, अर्चिरिति न अग्निज्वालामात्रम्, किं तर्हि अर्चिर भिमानीनी अर्चि शब्दवाच्या देवता उत्तरमार्गलक्षणा व्यव स्थितैव, तामभिसभवन्ति, न हि परिव्राजकानाम् अग्न्य र्चिषैव साक्षात्सबन्धोऽस्ति, तेन देवतैव परिगृह्यते अर्चि शब्दवाच्या । अत अहर्देवताम्, मरणकालनियमानुपपत्ते अह शब्दोऽपि देवतैव, आयुष क्षये हि मरणम्, न हि एवविदा अहन्येव मर्तव्यमिति अह मरणकालो नियन्तु शक्यते, न च राक्षौ प्रेता सन्त अह प्रतीक्षन्ते, 'स यावत्क्षिप्येन्मनस्तावदादित्य गच्छति' इति श्रुत्यन्तरात् । अह आपूर्यमाणपक्षम्, अहर्देवतया अतिवाहिता आपूर्य माणपक्षदेवता प्रतिपद्यन्ते, शुक्लपक्षदेवतामित्येतत् । आपूर्य माणपक्षात् यान् षण्मासान् उदङ् उत्तरा दिशम् आदित्य सविता एति, तान्मासान्प्रतिपद्यन्ते शुक्लपक्षदेवतया अतिवा हिता सन्त, मासानिति बहुवचनात् स्रग्चारिण्य षट् उत्तरायणदेवता, तेभ्यो मासेभ्य षण्मासदेवताभिरतिवा हिता देवलोकभिमानीनी देवता प्रतिपद्यन्ते । देवलोकात् आदित्यम्, आदित्यात् वैद्युत विद्युदभिमानीनी देवता

प्रतिपद्यन्ते । विशुद्धेवता प्राप्तान् ब्रह्मलोकवासी पुरुष ब्रह्मणा मनसा सृष्टो मानस कश्चित् एत्य आगत्य ब्रह्मलोकाङ्गमयति, ब्रह्मलोकानिति अधरोत्तरभूमिभेदेन भिन्ना इति गम्यन्ते, बहुवचनप्रयोगात्, उपासनतारतम्योपपत्तेश्च । ते तेन पुरुषेण गमिता सन्त, तेषु ब्रह्मलोकेषु परा प्रकृष्टा सन्त, स्वयं परावत् प्रकृष्टा समा सवत्सराननेकान् वसन्ति, ब्रह्मणोऽनेकान्कल्पान्वसन्तीत्यथ । तेषां ब्रह्मलोक गतानां नास्ति पुनरावृत्तिरस्मिन्ससारे न पुनरागमनम्, 'इह' इति शस्त्रान्तरपाठात्, इहेति आकृतिमात्रग्रहणमिति चेत्, 'श्वोभूते पौर्णमासीम्' इति यद्वत्—न, इहेतिविशेषणानर्थक्यात्, यदि हि नावर्तन्त एव इहग्रहणमनर्थकमेव स्यात्, 'श्वोभूते पौर्णमासीम्' इत्यत्र पौर्णमास्या श्वोभूतत्वमनुक्तं न ज्ञायत इति युक्तं विशेषयितुम्, न हि तत्र श्वआकृतिशब्दार्थो विद्यत इति श्वशब्दो निरर्थक एव प्रयुज्यते, यत्र तु विशेषणशब्दे प्रयुक्ते अन्विष्यमाणे विशेषणफलं चेन्न गम्यते, तत्र युक्तो निरर्थकत्वेन उत्सृष्टु विशेषणशब्दः, न तु सत्या विशेषणफलावगतौ । तस्मात् अस्मात्कल्पादूर्ध्वम् आवृत्तिर्गम्यते ॥

अथ ये यज्ञेन दानेन तपसा लोकाञ्ज

यन्ति ते धूममभिस्रभवन्ति धूमाद्रात्रि५
 रात्रेरपक्षीयमाणपक्षमपक्षीयमाणपक्षा
 द्यान्षण्मासान्दक्षिणादित्य एति मासेभ्यः
 पितृलोक पितृलोकाच्चन्द्र ते चन्द्र प्राप्या
 न्न भवन्ति ताःस्तत्र देवा यथा सोम५
 राजानमाप्यायस्वापक्षीयस्वेत्येवमेना५
 स्तत्र भक्षयन्ति तेषा यदा तत्पर्ध्वैत्यथेम-
 मेवाकाशमभिनिष्पद्यन्त आकाशाद्वायु
 वायोर्वृष्टि वृष्टेः पृथिवीं ते पृथिवीं प्राप्या-
 न्न भवन्ति ते पुन पुरुषाम्नौ हूयन्ते ततो
 योषाम्नौ जायन्ते लोकान्प्रत्युत्थायिनस्त
 एवमेवानुपरिवर्तन्तेऽथ य एतौ पन्थानौ न
 विदुस्ते कीटा पतङ्गा यदिद दन्दशूकम् ॥

अथ पुन ये नैव विदुः, उत्क्रान्त्याद्यग्निहोत्रसबद्धपदा
 र्थषट्कस्यैव वेदितार केवलकर्मिण, यज्ञेनाग्निहोत्रादिना,
 दानेन बहिर्वेदि भिक्षमाणेषु द्रव्यसविभागलक्षणेन, तपसा
 बहिर्वेद्येव दीक्षादेव्यतिरिक्तेन कृच्छ्रचान्द्रायणादिना, लो
 कान् जयन्ति, लोकानिति बहुवचनात् तत्रापि फलतार-
 तम्यमभिप्रेतम् । ते धूममभिस्रभवन्ति, उत्तरमार्ग इव इहा-

पि देवता एव धूमादिशब्दवाच्या , धूमदेवता प्रतिपद्यन्त
 इत्यर्थ , आतिवाहिकत्व च देवताना तद्वदेव । धूमात् रात्रिं
 रात्रिदेवताम् , तत अपक्षीयमाणपक्षम् अपक्षीयमाणपक्ष
 देवताम् , ततो यान्षण्मासान् दक्षिणा दिशमादित्य एति तान्
 मासदेवताविशेषान् प्रतिपद्यन्ते । मासेभ्य पितृलोकम् , पितृ-
 लोकाश्चन्द्रम् । ते चन्द्रं प्राप्य अन्नं भवन्ति , तान् तत्रान्नभू-
 तान् , यथा सोम राजानमिह यज्ञे ऋत्विज आप्यायस्व अ-
 पक्षीयस्वेति भक्षयन्ति , एवम् एनान् चन्द्रं प्राप्तान् कर्मिण
 भृत्यानिव स्वामिन भक्षयन्ति उपभुञ्जते देवा , ' आप्याय
 स्वापक्षीयस्व ' इति न मन्त्र , किं तर्हि आप्याय्य आप्याय्य
 चमसस्थम् , भक्षणेन अपक्षय च कृत्वा , पुन पुनर्भक्षयन्ती
 त्यर्थ , एव देवा अपि सोमलोके लब्धशरीरान् कर्मिण उप-
 करणभूतान् पुन पुन विश्रामयन्त कर्मानुरूपं फलं प्रयच्छ-
 न्त —तद्धि तेषामाप्यायनं सोमस्य आप्यायनमिव उपभुञ्जते
 उपकरणभूतान् देवा । तेषां कर्मिणाम् यदा यस्मिन्काले,
 तत् यज्ञदानादिलक्षणं सोमलोकप्रापकं कर्म , पर्यवैति परि-
 गच्छति परिक्षीयत इत्यर्थ , अथ तदा इममेव प्रसिद्धमा
 काशमभिनिष्पद्यन्ते , यास्ता श्रद्धाशब्दवाच्यां शुलोकान्नौ
 हुता आप सोमाकारपरिणता , याभि सोमलोके कर्मिणामु

पभोगाय शरीरमारब्धम् अम्मयम्, ता कर्मक्षयात् हि मपिण्ड इवातपसपर्कात् प्रविलीयन्ते, प्रविलीना सूक्ष्मा आकाशभूता इव भवन्ति, तदिदमुच्यते— ‘इममेवाकाशमभिनिष्पद्यन्ते’ इति । ते पुनरपि कर्मिण तच्छरीरा सन्त पुरोवातादिना इतश्च अमुतश्च नीयन्ते अन्तरिक्षगा, तदाह— आकाशाद्वायुमिति । वायोवृष्टिं प्रतिपद्यन्ते, तदुक्तम्— पर्जन्याग्नौ सोम राजान जुह्वतीति । ततो वृष्टिभूता इमा पृथिवी पतन्ति । ते पृथिवीं प्राप्य व्रीहियवादि अन्न भवन्ति, तदुक्तम्— अस्मिँह्लोकेऽग्नौ वृष्टिं जुह्वति तस्या आहुत्या अन्नं सभवतीति । ते पुन पुरुषाग्नौ हूयन्ते अन्नभूता रेतः सिचि, ततो रेतोभूता योषाग्नौ हूयन्ते, ततो जायन्ते, लोकं प्रत्युत्थायिन ते लोकं प्रत्युत्तिष्ठन्त अग्निहोत्रादिकर्म अनुतिष्ठन्ति । ततो धूमादिना पुन पुन सोमलोकम्, पुनरिमं लोकमिति— ते एव कर्मिण अनुपरिवर्तन्ते घटीयन्त्रवत् चक्रीभूता बभ्रमतीत्यर्थं, उत्तरमार्गाय सद्योमुक्तये वा यावद्ब्रह्म न विदुः, ‘इति नु कामयमानः ससरति’ इत्युक्तम् । अथ पुन ये उत्तरदक्षिणं च एतौ पन्थानौ न विदुः, उत्तरस्य दक्षिणस्य वा पथं प्रतिपत्तये ज्ञानं कर्म वा नानुतिष्ठन्तीत्यर्थं,

ते किं भवन्तीत्युच्यते— ते कीटा पतङ्गा , यदिद यच्चेद दन्दशूक दशमशकमित्येतत् , भवन्ति । एव हि इय ससारगति कष्टा, अस्या निमग्नस्य पुनरुद्धार एव दुर्लभ । तथा च श्रुत्यन्तरम्— ‘तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्तीनि भूतानि भवन्ति जायस्व भ्रियस्व’ इति । तस्मात्सर्वोत्साहेन यथाशक्ति स्वाभाविककर्मज्ञानहानेन दक्षिणोत्तरमार्गप्रतिपत्तिसाधन शास्त्रीय कर्म ज्ञान वा अनुतिष्ठेदिति वाक्यार्थ , तथा चोक्तम्— ‘अतो वै खलु दुर्निष्प्रपतर तस्माज्जुगुप्सेत’ इति श्रुत्यन्तरात् मोक्षाय प्रयतेतेत्यर्थ । अत्रापि उत्तरमार्गप्रतिपत्तिसाधन एव महान् यत्न कर्तव्य इति गम्यते, ‘एवमेवा नुपरिवर्तन्ते’ इत्युक्तत्वात् । एव प्रश्ना सर्वे निर्णीता , ‘असौ वै लोक’ इत्यारभ्य ‘पुरुष सभवति’ इति चतुर्थ प्रश्न ‘यतिभ्यामाहुत्याम्’ इत्यादि प्राथम्येन, पञ्चमस्तु द्वितीयत्वेन देवयानस्य वा पथ प्रतिपद पितृयाणस्य वेति दक्षिणोत्तरमार्गप्रतिपत्तिसाधनकथनेन, तेनैव च प्रथमोऽपि—अग्रे राभ्य केचिदर्थि प्रतिपद्यन्ते केचिद्धूममिति विप्रतिपत्ति , पुनरावृत्तिश्च द्वितीय प्रश्न — आकाशादिक्रमेणेन लोकमा गच्छन्तीति , तेनैव—असौ लोको न सपूर्यते कीटपतङ्गादि-प्रतिपत्तेश्च केषाचिदिति, तृतीयोऽपि प्रश्नो निर्णीत ॥

इति षष्ठाध्यायस्य द्वितीय ब्राह्मणम् ॥

तृतीय ब्राह्मणम् ॥

स यः कामयेत महत्प्राप्नुयामित्युद-
गयन आपूर्यमाणपक्षस्य पुण्याहे द्वाद-
शाहमुपसद्रती भूत्वौदुम्बरे क२से चम-
से वा सर्वौषध फलानीति सभृत्य प-
रिसमुद्य परिलिप्याग्निमुपसमाधाय प-
रिस्तीर्यावृताज्य५ स२स्कृत्य पु२सा नक्ष-
त्रेण मन्थ५ सनीय जुहोति । यावन्तो
देवास्त्वयि जातवेदस्तिर्यश्चो घ्नन्ति पुरु-
षस्य कामान् । तेभ्योऽहं भागधेय जुहो-
मि ते मा तृप्ताः सर्वैः कामैस्तर्पयन्तु
स्वाहा । या तिरश्ची निपद्यतेऽहं विधर-
णी इति ता त्वा घृतस्य धारया यजे
स२राधनीमह२ स्वाहा ॥ १ ॥

स यः कामयेत । ज्ञानकर्मणोर्गतिरुक्ता , तत्र ज्ञान स्व-
तन्त्रम् , कर्म तु दैवमानुषवित्तद्वयायत्तम् , तेन कर्मार्थं वित्त
मुपार्जनीयम् , तच्च अप्रत्यवायकारिणोपायेनेति तदर्थं मन्था

स्य कर्म आरभ्यते महत्त्वप्राप्तये, महत्त्वे च सति अर्थसिद्धि
 हि वित्तम् । तदुच्यते—स य कामयेत, स यो वित्तार्थी क
 र्मेण्यधिकृत य कामयेत, किम् ? महत् महत्त्वम् प्राप्नु
 याम्, महान्त्यामितीत्यर्थ । तत्र मन्थकर्मणो विधित्सितस्य
 कालोऽभिधीयते—उदगयने आदित्यस्य, तत्र सर्वज्ञ प्राप्तौ
 आपूर्यमाणपक्षस्य शुक्लपक्षस्य, तत्रापि सर्वत्र प्राप्तौ, पुण्याहे
 अनुकूले आत्मन कर्मसिद्धिकर इत्यर्थ, द्वादशाहम्, य-
 स्मिन्पुण्येऽनुकूले कर्म चिकीर्षति तत प्राक् पुण्याहमेवा-
 रभ्य द्वादशाहम्, उपसद्व्रती, उपसत्सु व्रतम्, उपसद
 प्रसिद्धा ज्योतिष्टोमे, तत्र च स्तनोपचयापचयद्वारेण प
 योभक्षण तद्व्रतम्, अन्न च तत्कर्मानुपसहारात् केव
 लमितिकर्तव्यताशून्य पयोभक्षणमात्रमुपादीयते, ननु उप
 सदो व्रतमिति यदा विग्रह, तदा सर्वमितिकर्तव्यतारूप
 ग्राह्य भवति, तत् कस्मात् न परिगृह्यत इत्युच्यते—स्मा
 त् तत्त्वात्कर्मण, स्मार्तं हीद मन्थकर्म । ननु श्रुतिविहित
 सत् कथं स्मार्तं भवितुमर्हति—स्मृत्यनुवादिनी हि श्रुति
 रियम्, श्रौतत्वे हि प्रकृतिविकारभाव, ततश्च प्राकृतधर्म
 ग्राहित्व विकारकर्मण, न तु इह श्रौतत्वम्, अत एव च
 आवसथ्याग्नौ एतत्कर्म विधीयते, सर्वा च आवृत् स्मार्तैवेति ।

उपसद्गती भूत्वा पयोव्रती सन्नित्यर्थ औदुम्बरे षडुम्बरधृ
क्षमये, कसे चमसे वा, तस्यैव विशेषणम्— कसाकारे चम
साकरे वा औदुम्बर एव, आकारे तु विकल्प, न औदुम्बरत्वे ।
अत्र सर्वौषध सर्वासामोषधीना समूह यथासम्भव यथाशक्ति
च सर्वा ओषधी समाहृत्य, तत्र ग्राम्याणां तु दश निय
मेन ग्राह्या ग्रीहियवाद्या वक्ष्यमाणा, अधिकग्रहणे तु न
दोष, ग्राम्याणां फलानि च यथासम्भव यथाशक्ति च,
इतिशब्द समस्तसमारोपचयप्रदर्शनार्थ, अन्यदपि यत्स
भरणीय तत्सर्वं सभृत्वेत्यथ, कमस्तत्र गृह्योक्तो द्रष्ट
व्य । परिसमूहनपरिलेपने भूमिसंस्कार । अग्निमुपस
माधायेति वचनात् आवसथ्येऽग्राविति गम्यते, एकवच
नात् उपसमाधानश्रवणाच्च, विद्यमानस्यैव उपसमाधानम्,
परिस्तीर्य दर्भान्, आवृता— स्मार्तत्वात्कर्मण स्थालीपाका
वृत् परिगृह्यते— तथा आज्य संस्कृत्य, पुसा नक्षत्रेण पुना
ज्जा नक्षत्रेण पुण्याहसंयुक्तेन, मन्थ सर्वौषधफलपिष्ट तत्रौदु
म्बरे चमसे दधानि मधुनि घृते च उपसिच्य एकया उप
मन्थन्या उपसमध्य, सनीय मध्ये संस्थाप्य, औदुम्बरेण
स्रुवेण आवापस्थाने आज्यस्य जुहोति एतैर्मन्त्रै ' यावन्तो
देवा ' इत्याद्यै ॥

ज्येष्ठाय स्वाहा श्रेष्ठाय स्वाहेत्यग्नौ
हुत्वा मन्थे स॒स्त्रवमवनयति प्राणाय
स्वाहा वसिष्ठायै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे
स॒स्त्रवमवनयति वाचे स्वाहा प्रतिष्ठा-
यै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे स॒स्त्रवमवन
यति चक्षुषे स्वाहा सपदे स्वाहेत्यग्नौ हु-
त्वा मन्थे स॒स्त्रवमवनयति ओत्राय
स्वाहायतनाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे
स॒स्त्रवमवनयति मनसे स्वाहा प्रजाल्यै
स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे स॒स्त्रवमवनय
ति रेतसे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे स॒स्त्र
वमवनयति ॥ २ ॥

अग्नये स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे स॒स्त्र-
वमवनयति सोमाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा
मन्थे स॒स्त्रवमवनयति भूः स्वाहेत्यग्नौ हु
त्वा मन्थे स॒स्त्रवमवनयति भुवः स्वा
हेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे स॒स्त्रवमवनयति

स्व स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सऽस्रवम
 नयति भूर्भुवःस्वः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा
 मन्थे सऽस्रवमवनयति ब्रह्मणे स्वाहेत्य
 ग्नौ हुत्वा मन्थे सऽस्रवमवनयति क्षत्रा
 य स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सऽस्रवमवन
 यति भूताय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सऽ
 स्रवमवनयति भविष्यते स्वाहेत्यग्नौ हु-
 त्वा मन्थे सऽस्रवमवनयति विश्वाय स्वा
 हेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सऽस्रवमवनयति स
 र्वाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सऽस्रवम
 वनयति प्रजापतये स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा
 मन्थे सऽस्रवमवनयति ॥ ३ ॥

ज्येष्ठाय स्वाहा श्रेष्ठाय स्वाहेत्यारभ्य द्वे द्वे आहुती
 हुत्वा मन्थे सस्रवमवनयति, सुवावलेपनमाज्य मन्थ सस्ना-
 वयति । एतस्मादेव ज्येष्ठाय श्रेष्ठायेत्यादिप्राणलिङ्गात् ज्ये
 ष्ठश्रेष्ठदिप्राणविद् एव अस्मिन् कर्मण्यधिकार । ‘रेतसे’
 इत्यारभ्य एकैकामाहुतिं हुत्वा मन्थे सस्रवमवनयति, अप-
 रया उपमन्थन्या पुनर्मन्त्राति ॥

अथैनमभिमृशति भ्रमदासि ज्वलद-
 सि पूर्णमसि प्रस्तब्धमस्येकसभमसि
 हिंकृतमसि हिक्रियमाणमस्युद्गीथमस्यु-
 द्गीयमानमसि आवितमसि प्रत्याआवि-
 तमस्यार्द्रं सदीप्तमसि विभूरसि प्रभूरख-
 न्नमसि ज्योतिरसि निधनमसि सवर्गोऽ-
 सीति ॥ ४ ॥

अथैनमभिमृशति 'भ्रमदासि' इत्यनेन मन्त्रेण ॥

अथैनमुद्यच्छत्यामꣳ स्यामꣳ हि ते म
 हि स हि राजेशानोऽधिपतिः स माꣳ
 राजेशानोऽधिपति करोत्विति ॥ ५ ॥

अथैनमुद्यच्छति सह पात्रेण हस्ते गृह्णाति 'आमस्थामहि
 ते महि' इत्यनेन ॥

अथैनमाचामति तत्सवितुर्वरेण्यम् ।
 मधु वाता ऋतायते मधु क्षरन्ति सिन्ध
 वः । माध्वीर्नः सन्त्वोषधीः । भूः स्वाहा ।
 भर्गो देवस्य धीमहि । मधु नक्तमुतोषसो

मधुमत्पार्थिव५रज' । मधु द्यौरस्तु नः
 पिता । भुव. स्वाहा । धियो यो नः प्रचो-
 दयात् । मधुमान्नो वनस्पतिर्मधुमा५ अ
 स्तु सूर्यः । माध्वीर्गावो भवन्तु न । स्व.
 स्वाहेति । सर्वा च सावित्रीमन्वाह सर्वा
 अ मधुमतीरहमेवेद५सर्व भूयास भूर्भुवः
 स्व' स्वाहेत्यन्तत आचम्य पाणी प्रक्षाल्य
 जघनेनाग्निं प्राक्शिरा' सविशति प्रात
 रादित्यमुपतिष्ठते दिशामेकपुण्डरीकम
 स्यह मनुष्याणामेकपुण्डरीक भूयासमि
 ति यथेतमेत्य जघनेनाग्निमासीनो व५
 श जपति ॥ ६ ॥

अथैनम् आचामति भक्षयति, गायत्र्या प्रथमपादेन
 मधुमत्या एकया व्याहृत्या च प्रथमया प्रथमप्रासमाचा
 मति, तथा गायत्रीद्वितीयपादेन मधुमत्या द्वितीयया द्विती
 यया च व्याहृत्या द्वितीय प्रासम्, तथा तृतीयेन गायत्री
 पादेन तृतीयया मधुमत्या तृतीयया च व्याहृत्या तृतीय

ग्रासम् । सर्वा सावित्री सर्वाश्च मधुमतीरुक्त्वा 'अहमे-
वेद सर्वं भूयासम्' इति च अन्ते 'भूर्भुव स्व स्वाह'
इति समस्तं भक्षयति । यथा चतुर्भिर्ग्रासै तद्वन्व सर्वं
परिसमाप्यते, तथा पूर्वमेव निरूपयेत् । यत् पात्रावल्लिप्तम्,
तत् पात्रं सर्वं निर्णिज्य तूष्णीं पिबेत् । पाणी प्रक्षाल्य आप
आचम्य जघनेनाग्निं पश्चादग्ने प्राक्शिरा सविशति ।
प्रातः सध्यामुपास्य आदित्यमुपतिष्ठते 'दिशामेकपुण्डरीकम्'
इत्यनेन मन्त्रेण । यथेत यथागतम्, एव आगत्य जघने
नाग्निम् आसीनो वशं जपति ॥

त५ हैतमुद्दालक आरुणिर्वाजसनेया
य याज्ञवल्क्यायान्तेवाम्निन उक्त्वोवा-
चापि य एन५ शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जा-
घेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ ७ ॥

एतमु हैव वाजसनेयो याज्ञवल्क्यो
मधुकाय पैङ्ग्यायान्तेवासिन उक्त्वोवा-
चापि य एन५ शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जा-
घेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ ८ ॥

एतमु हैव मधुकः पैङ्गयश्चूलाय भाग-

वित्तयेऽन्तेवासिन उक्तवोवाचापि य
एन५ शुष्के स्थाणौ निषिश्रेज्जायेरञ्छा
खाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ ९ ॥

एतमु हैव चूलो भागवित्तिर्जानकाय
आयस्थूणायान्तेवासिन उक्तवोवाचापि
य एन५ शुष्के स्थाणौ निषिश्रेज्जायेर
ञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ १० ॥

एतमु हैव जानकिरायस्थूणः सत्यका
माय जाबालायान्तेवासिन उक्तवोवाचा
पि य एन५ शुष्के स्थाणौ निषिश्रेज्जायेर
ञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ ११ ॥

एतमु हैव सत्यकामो जाबालोऽन्ते
वासिभ्य उक्तवोवाचापि य एन५ शुष्के
स्थाणौ निषिश्रेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः
पलाशानीति तमेत नापुत्राय वान्तेवा
सिने वा ब्रूयात् ॥ १२ ॥

‘त हैतमुद्दालक ’ इत्यादि । सत्यकामो जाबालोऽन्ते वासिभ्य उक्त्वा उवाच— अपि य एन शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेत्, जायेरन्नेव अस्मिन् शाखा प्ररोहेयु पलाशानि— इत्येवमन्तम् एन मन्थम् उद्दालकात्प्रभृति एकैकाचार्यक्रमागत सत्यकाम आचार्यो बहुभ्योऽन्तेवासिभ्य उक्त्वोवाच । किमन्यदुवाचेत्युच्यते— अपि य एन शुष्के स्थाणौ गतप्राणेऽपि एन मन्थ भक्षणाय सस्कृत निषिञ्चेत् प्रक्षिपेत्, जायेरन् उत्पद्येरन्नेव अस्मिन् स्थाणौ शाखा अवयवा वृक्षस्य, प्ररोहेयुश्च पलाशानि पर्णानि, यथा जीवत स्थाणो, किमुत अनेन कर्मणा काम सिध्येदिति, ध्रुवफलमिदं कर्मेति कर्मस्तुत्यथमेतत् । विद्याधिगमे षट् तीर्थानि, तेषामिह सप्राणवशनस्य मन्थविज्ञानस्याधिगमे द्वे एव तीर्थे अनुज्ञायेते, पुत्रश्चान्तेवासी च ॥

चतुरौदुम्बरो भवत्यौदुम्बरः स्रुव औदुम्बरश्चमस औदुम्बर इध्म औदुम्बर्या उपमन्थन्यौ दश ग्राम्याणि धान्यानि भवन्ति व्रीहियवास्तिलमाषा अणुप्रिय गवो गोधूमाश्च मसूराश्च खल्वाश्च खल-

कुलाश्च तान्पिष्टान्दधनि मधुनि घृत
उपसिञ्चत्याज्यस्य जुहोति ॥ १३ ॥

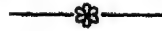
इति तृतीय ब्राह्मणम् ॥

चतुरौदुम्बरो भवतीति व्याख्यातम् । दश ग्राम्याणि
धान्यानि भवन्ति, ग्राम्याणां तु धान्यानां दश नियमेन
ग्राह्या इत्यवोचाम । के त इति निर्दिश्यन्ते— व्रीहि
यवा, तिलमाषा, अणुप्रियगव अणवश्च अणुशब्दवा
च्या, कचिद्देशे प्रियगव प्रसिद्धा कङ्कुशब्दन, खल्वा
निष्पावा वल्लशब्दवाच्या लोके, खलकुला कुलत्था ।
एतद्व्यतिरेकेण यथाशक्ति सर्वोषधयो ग्राह्या फलानि च—
इत्यवोचाम, अथाङ्गिकानि वर्जयित्वा ॥

इति षष्ठाध्यायस्य तृतीय ब्राह्मणम् ॥

चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

एषा वै भूताना पृथिवी रसः पृथिव्या
आपोऽपामोषधय ओषधीना पुष्पाणि पु-
ष्पाणां फलानि फलानां पुरुषः पुरुषस्य
रेत ॥ १ ॥

यादृग्जन्मा यथोत्पादित यैर्वा गुणैर्विशिष्ट पुत्र आ-
त्स्य पितुश्च लोक्यो भवतीति, तत्सपादनाय ब्राह्मणमार-
भ्यते । प्राणदर्शिन श्रीमन्थ कर्म कृतवत् पुत्रमन्थेऽधि-
कार । यदा पुत्रमन्थ चिकीर्षति तदा श्रीमन्थ कृत्वा
ऋतुकाल पत्न्या प्रतीक्षत इत्येतत् रेतस ओषध्यादिरसतम
त्वस्तुत्या अवगम्यते । एषा वै चराचराणा भूताना पृथिवी
रस सारभूत, सर्वभूताना मध्विति ह्युक्तम् । पृथिव्या
आपो रस, अप्सु हि पृथिव्योता च प्रोता च । अपामो-
षधयो रस, कार्यत्वात् रसत्वमोषध्यादीनाम् । ओषधीना
पुष्पाणि । पुष्पाणा फलानि । फलाना पुरुष । पुरुषस्य
रेत, 'सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यस्तेज सभूतम्' इति श्रुत्यन्तरात् ॥

स ह प्रजापतिरीक्षाचक्रे हन्तास्मै प्र-
तिष्ठां कल्पयानीति स स्त्रियं ससृजे
तां सृष्ट्वा अध उपास्त तस्मात्स्त्रियमध उपा-
सीत स एत प्राञ्च ग्रावाणमात्मन एव
समुदपारयत्तेनैनामभ्यसृजत् ॥ २ ॥

यत एव सर्वभूताना सारतमम् एतत् रेत , अत का
नु खल्वस्य योग्या प्रतिष्ठेति स ह स्रष्टा प्रजापतिरीक्षा
चक्रे । ईक्षा कृत्वा स स्त्रियं ससृजे । ता च सृष्ट्वा अध
उपास्त मैथुनाख्य कर्म अधउपासन नाम कृतवान् । तस्मा
त्स्त्रियमध उपासीत , श्रेष्ठानुश्रयणा हि प्रजा । अत्र वाज
पेयसामान्यकलमिमाह— स एत प्राञ्च प्रकृष्टगतियुक्तम्
आत्मनो ग्रावाण सोमाभिषवोपलस्थानीय काठिन्यसामा
न्यात् प्रजननेन्द्रियम् , उदपारयत् उत्पूरितवान् स्त्रीव्यञ्जन
प्रति , तेन एना स्त्रियम् अभ्यसृजत् अभिससर्गं कृतवान् ॥

तस्या वेदिरुपस्थो लोमानि बर्हिश्चर्मा
धिषवणे समिद्धो मध्यतस्तौ मुष्कौ स
यावान्ह वै वाजपेयेन यजमानस्य लोको

भवति तावानस्य लोको भवति य एव
 विद्वानधोपहास चरत्यासाः स्त्रीणाः
 सुकृत वृद्धेऽथ य इदमविद्वानधोपहास
 चरत्यास्य स्त्रिय सुकृत वृज्जते ॥ ३ ॥

तस्या वेदिरित्यादि सर्व सामान्य प्रसिद्धम् । समिद्धो
 ऽग्नि मध्यत स्त्रीव्यञ्जनस्य, तौ मुष्कौ अधिषवणफलके
 इति व्यवहितेन सबध्यते । वाजपेययाजिनो यावान् लोक
 प्रसिद्ध, तावान् विदुष मैथुनकर्मणो लोक फलमिति
 स्तूयते । तस्मात् बीभत्सा नो कार्येति । य एव विद्वानधो-
 पहास चरति आसा स्त्रीणा सुकृत वृद्धे आवर्जयति । अथ
 पुन य वाजपेयस्रपत्तिं न जानाति अविद्वान् रेतसो रस
 तमत्वं च अधोपहास चरति, आ अभ्य स्त्रिय सुकृतम् आ
 वृज्जत अविदुष ॥

एतद्ध स्म वै तद्विद्वानुद्दालक आरुणि
 राहैतद्ध स्म वै तद्विद्वान्नाको मौद्गल्य
 आहैतद्ध स्म वै तद्विद्वान्कुमारहारित
 आह बहवो मर्या ब्राह्मणायना निरिन्द्रि-

या विसुकृतोऽस्माल्लोकात्प्रयन्ति य इदं
मविद्वांसोऽधोपहास चरन्तीति बहु
वा इदं सुप्तस्य वा जाग्रतो वा रेतः स्क
न्दति ॥ ४ ॥

एतद्व स्म वै तत् विद्वान् उद्दालक आरुणि आह अधो
पहासाख्य मैथुनकर्म वाजपेयसपन्न विद्वानित्यथ । तथा
नाको मौद्गल्य कुमारहारितश्च । किं त आहुरित्युच्यते—
बहवो मर्या मरणधर्मिणो मनुष्या , ब्राह्मणा अयन येषा ते
ब्राह्मणायना ब्रह्मबन्धव जातिमात्रोपजीविन इत्येतत् ,
निरिन्द्रिया विश्लिष्टेन्द्रिया , विसुकृत विगतसुकृतकर्माण ,
अविद्वांस मैथुनकर्मासक्ता इत्यथ , ते किम् ? अस्मात् लोका
त् प्रयन्ति परलोकात् परिभ्रष्टा इति । मैथुनकर्मणाऽत्यन्तपा
पहेतुत्व दर्शयति— य इदमविद्वांसोऽधोपहास चरन्तीति ॥

श्रीमन्थ कृत्वा पत्न्या ऋतुकाल ब्रह्मचर्येण प्रतीक्षते ,
यदि इदं रेतः स्कन्दति, बहु वा अल्प वा, सुप्तस्य वा जाग्र-
तो वा, रागप्राबल्यात्—

तदभिसृशेदनु वा मन्त्रयेत यन्मेऽद्य
रेतः पृथिवीमस्कान्तसीद्यदोषधीरप्यसर

द्यदपः । इदमहं तद्वेत आददे पुनर्मामै
 'त्विन्द्रियं पुनस्तेजः पुनर्भगः । पुनरग्निर्वि-
 ण्ण्या यथास्थानं कल्पन्तामित्यनामिका-
 ङ्गुष्ठाभ्यामादायान्तरेण स्तनौ वा भ्रुवौ
 वा निमृज्यात् ॥ ५ ॥

तदभिमृशेत्, अनुमन्त्रयेत् वा अनुजपेदित्यर्थः । यदा
 अभिमृशति, तदा अनामिकाङ्गुष्ठाभ्यां तद्वेत आदत्ते 'आ-
 ददे' इत्येवमन्तेन मन्त्रेण, 'पुनर्माम्' इत्येतेन निमृज्यात्
 अन्तरेण मध्ये भ्रुवौ भ्रुवोर्वा, स्तनौ स्तनयोवा ॥

अथ यद्युदकं आत्मानं पश्येत्तदभिम-
 न्त्रयेत् मयि तेज इन्द्रियं यशो द्रविणं
 सुकृतमिति श्रीर्हं वा एषा स्त्रीणां यन्म-
 लोद्भासास्तस्मान्मलोद्भासस्य यशस्विनी
 मभिक्रम्योपमन्त्रयेत् ॥ ६ ॥

अथ यदि कदाचित् उदके आत्मानं आत्मच्छायां
 पश्येत्, तत्रापि अभिमन्त्रयेत् अनेन मन्त्रेण 'मयि तेजः'
 इति । श्रीर्हं वा एषा पत्नी स्त्रीणां मध्ये यत् यस्मात् मलो-

द्वासा उद्गतमलवद्वासा , तस्मात् ता मलोद्वासस यशस्विनीं
श्रीमतीमभिक्रम्य अभिगत्य उपमन्त्रयेत् इदम्— अथ आवा-
भ्या कार्यं यत्पुत्रोत्पादनमिति, त्रिरात्रान्ते आप्नुताम् ॥

सा चेदस्मै न दद्यात्काममेनामवक्री-
णीयात्सा चेदस्मै नैव दद्यात्काममेना
यष्टया वा पाणिना वोपहृत्यातिक्रामेदि-
न्द्रियेण ते यशसा यश आदद इत्यय-
शा एव भवति ॥ ७ ॥

सा चेदस्मै न दद्यात् मैथुनं कर्तुम्, कामम् एनाम् अ-
वक्रीणीयात् आभरणादिना ज्ञापयेत् । तथापि सा नैव
दद्यात्, काममेना यष्टया वा पाणिना वा उपहृत्य अति-
क्रामेत् मैथुनाय । शप्स्यामि त्वा दुर्भगा करिष्यामीति प्र-
ख्याप्य, तामनेन मन्त्रेणोपगच्छेत्— ‘इन्द्रियेण ते यशसा
यश आददे’ इति । सा तस्मात् तदभिशापात् बन्ध्या दुर्भ-
गेति ख्याता अयशा एव भवति ॥

सा चेदस्मै दद्यादिन्द्रियेण ते यशसा
यश आदधामीति यशस्विनावेव भवतः ॥

सा चेदस्मै दद्यात्, अनुगुणैव स्याद्भर्तुः, तदा अनेन मन्त्रेण उपगच्छेत् 'इन्द्रियेण ते यशसा यश आदधामि' इति, तदा यशस्वितावेव उभावपि भवतः ॥

स यामिच्छेत्कामयेत मेति तस्यामर्थं निष्ठाय मुखेन मुखं सधायोपस्थमस्या अभिमृश्य जपेदङ्गादङ्गात्सभवसि हृदया दधिजायसे । स त्वमङ्गकषायोऽसि दिग्धविद्धमिव मादधेमामसू मयीति ॥ ९ ॥

स या स्वभार्यामिच्छत्— इयं मां कामयेतति, तस्याम् अर्थं प्रजननेन्द्रियम् निष्ठाय निक्षिप्य, मुखेन मुखं सधाय, उपस्थमस्या अभिमृश्य, जपदिमं मन्त्रम्— 'अङ्गादङ्गात्' इति ॥

अथ यामिच्छेन्न गर्भं दधीतेति तस्या मर्थं निष्ठाय मुखेन मुखं सधायामिप्राण्यापान्यादिन्द्रियेण ते रेतसा रेत आदद इत्यरेता एव भवति ॥ १० ॥

अथ यामिच्छेत्— न गर्भं दधीत न धारयेत् गर्भिणी

मा भूदिति, तस्याम् अर्थमिति पूर्ववत् । अभिप्राण्य अभि
प्राणन प्रथमं कृत्वा, पश्चात् अपान्यात्—‘इन्द्रियेण ते
रेतसा रेत आददे’ इत्यनेन मन्त्रेण, अरेता एव भवति, न
गर्भिणी भवतीत्यथ ॥

अथ यामिच्छेद्दधीतेति तस्यामर्थं नि
ष्ठाय सुखेन सुखं सधायापान्याभिप्रा
ण्यादिन्द्रियेण ते रेतसा रेत आदधामी
ति गर्भिण्येव भवति ॥ ११ ॥

अथ यामिच्छेत्— दधीत गर्भमिति, तस्यामर्थमित्यादि
पूर्ववत् । पूर्वविपर्ययेण अपान्य अभिप्राण्यात् ‘इन्द्रियेण ते
रेतसा रेत आदधामि’ इति, गर्भिण्येव भवति ॥

अथ यस्य जायायै जार स्यात्त चेद्वि
ष्यादामपात्रेऽग्निमुपसमाधाय प्रतिलोमं
शरवर्हिस्तीर्त्वा तस्मिन्नेता. शरभृष्टी.
प्रतिलोमा सर्पिषाक्ता जुहुयान्मम स
मिद्वेऽहौषी प्राणापानौ त आददेऽसा
विति मम समिद्वेऽहौषीः पुत्रपशुस्त

आददेऽसाविति मम समिद्धेऽहौषीरिष्टा-
 सुकृते त आददेऽसाविति मम समिद्धे-
 ऽहौषीराशापराकाशौ त आददेऽसाविति
 स वा एष निरिन्द्रियो विमुकृतोऽस्मा-
 ल्लोकात्प्रैति यमेवविद्वाङ्मणः शपति त-
 स्मादेवविच्छ्रोत्रियस्य दारेण नोपहास
 मिच्छेदुत ह्येववित्परो भवति ॥ १२ ॥

अथ पुनर्यस्य जायायै जार उपपति स्यात्, त चेत्
 द्विष्यात्, अभिचरिष्याम्येनमिति मन्येत, तस्येद कर्म । आ
 मपात्रे अग्निमुपसमाधाय सर्वं प्रतिलोम कुर्यात्, तस्मिन्
 अग्नौ एता शरभृष्टी शरेषीका प्रतिलोमा मर्षिषा
 अक्ता घृताभ्यक्ता जुहुयात् 'मम समिद्धेऽहौषी' इत्याद्या
 आहुती, अन्ते सर्वासाम् असाविति नामग्रहण प्रत्येकम्,
 स एष एववित्, य ब्राह्मण शपति, स विमुकृत विग
 तपुण्यकर्मा प्रैति । तस्मात् एववित् श्रोत्रियस्य दारेण नो
 पहासमिच्छेत् नर्मापि न कुर्यात्, किमुत अधोपहासम्, हि
 यस्मात् एवविदपि तावत् परो भवति शत्रुर्भवतीत्यर्थ ॥

अथ यस्य जायामार्तव विन्देत्त्र्यह

क२सेन पिबेदहतवासा नैना वृषलो न
वृषल्युपहन्याञ्जिरान्नान्त आप्लुत्य व्री
हीनवघातयेत् ॥ १३ ॥

अथ यस्य जायाम् आर्तव विन्दत् ऋतुभाव प्राप्नुयात्—
इत्येवमादिग्रन्थ 'श्रीर्ह वा एषा स्त्रीणाम्' इत्यत पूर्व
द्रष्टव्य, सामर्थ्यात् । अथ कसेन पिबेत्, अहतवासाश्च
स्यात्, नैना स्नाताम् अस्नाता च वृषलो वृषली वा नो
पहन्यात् नोपस्पृशेत् । त्रिरात्रान्ते त्रिरात्रतसमाप्तौ आ
प्नुत्य स्नात्वा अहतवासा स्यादिति व्यवहितेन संबन्ध,
ताम् आप्नुता व्रीहीन् अवघातयेत् व्रीह्यवघाताय तामेव
विनियुञ्ज्यात् ॥

स य इच्छेत्पुत्रो मे शुक्लो जायेत वे
दमनुब्रवीत सर्वमायुरियादिति क्षीरौ
दन पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्रीयातामी
श्वरौ जनयितवै ॥ १४ ॥

स य इच्छेत्— पुत्रो मे शुक्लो वर्णतो जायेत, वेदमेक-
मनुब्रवीत, सर्वमायुरियात्— वर्षशत क्षीरौदन पाचयित्वा
सर्पिष्मन्तमश्रीयाताम् ईश्वरौ समर्थौ जनयितवै जनयितुम् ॥

अथ य इच्छेत्पुत्रो मे कपिल. पिङ्ग
लो जायेत द्वौ वेदावनुब्रवीत सर्वमायु
रियादिति दध्योदन पाचयित्वा सर्पि
ष्मन्तमश्नीयातामीश्वरौ जनयितवै ॥

दध्यादन दध्ना चरु पाचयित्वा, द्विवेद चेदिच्छति
पुत्रम्, तदा एवमग्ननियम ॥

अथ य इच्छेत्पुत्रो मे श्यामो लोहि
ताक्षो जायेत त्रीन्वेदाननुब्रवीत सर्वमा
युरियादित्युदौदन पाचयित्वा सर्पिष्म
न्तमश्नीयातामीश्वरौ जनयितवै ॥ १६ ॥

कवलमव स्वाभाविकमोदनम् । उदग्रहणम् अन्यप्रसङ्ग
निवृत्त्यर्थम् ॥

अथ य इच्छेद्दुहिता मे पण्डिता जा
येत सर्वमायुरियादिति तिलौदन पाच
यित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयातामीश्वरौ ज
नयितवै ॥ १७ ॥

दुहितु पाण्डित्य गृहतन्त्रविषयमेव, वेदेऽनधिकारात् ।
तिलौदन कृशरम् ॥

अथ य इच्छेत्पुत्रो मे पण्डितो विगी
तः समितिगमः शुश्रूषितां वाच भाषि
ता जायेत सर्वान्वेदाननुब्रवीत सर्वमायु
रियादिति मासौदन पाचयित्वा सर्पि
ष्मन्तमश्रीयतामीश्वरौ जनयित्वा औ
क्षेण वार्षभेण वा ॥ १८ ॥

विविध गीतो विगीत प्रख्यात इत्यर्थः , समितिगम
सभा गच्छतीति प्रगल्भ इत्यर्थः , पाण्डित्यस्य पृथग्ग्रहणात्,
शुश्रूषिता श्रोतुमिष्टा रमणीया वाच भाषिता सस्कृताया
अर्थवत्या वाचो भाषितेत्यर्थः । मासमिश्रमोदन मासौ
दनम् । तन्मासनियमार्थमाह— औक्षेण वा मासेन,
उक्षा सेचनममर्थं पुगवः, तदीय मासम्, ऋषभ ततो
ऽप्यधिकवया, तदीयम् आषभ मासम् ॥

अथाभिप्रातरेव स्थालीपाकावृताज्य
चेष्टित्वा स्थालीपाकस्योपघात जुहोत्य
ग्रये स्वाहानुमतये स्वाहा देवाय सवित्रे
सत्यप्रसवाय स्वाहेति हुत्वोद्धृत्य प्राश्ना

ति प्राश्येतरस्या प्रयच्छति प्रक्षाल्य पा-
णी उदपात्र पूरयित्वा तेनैना त्रिरभ्युक्ष
त्युत्तिष्ठातो विश्वावसोऽन्यामिच्छ प्रपू-
र्या स जाया पत्या सहेति ॥ १९ ॥

अथाभिप्रातरेव काले अवघातनिर्वृत्तान् तण्डुलानादाय
स्थालीपाकावृता स्थालीपाकविधिना, आज्य चेष्टित्वा, आ-
ज्यसंस्कार कृत्वा, चरु अपयित्वा, स्थालीपाकस्य आहुती
जुहोति, उपघातम् उपहृत्योपहृत्य 'अग्नये स्वाहा' इत्याद्या ।
गार्ह्यं सर्वो विधि द्रष्टव्य अत्र, हुत्वा उद्धृत्य चरुशेष प्रा-
श्नाति, स्वयं प्राश्य इतरस्या पत्न्यै प्रयच्छति उच्छिष्टम् ।
प्रक्षाल्य पाणी आचम्य उदपात्र पूरयित्वा तेनोदकेन एना
त्रिरभ्युक्षति अनेन मन्त्रेण 'उत्तिष्ठात' इति, सकृन्मन्त्रो-
च्चारणम् ॥

अथैनानामभिपद्यतेऽमोऽहमस्मि सा त्व
५ सा त्वमस्यमोऽहं सामाहमस्मि ऋ-
क्त्वं द्यौरह पृथिवी त्व तावेहि सः
भावहै सह रेतो दधावहै पुःसे पुत्राय
वित्तय इति ॥ २० ॥

अथैनामभिमन्त्र्य क्षीरौदनादि यथापत्यकाम मुक्त्वेति
क्रमो द्रष्टव्य । सवेशनकाले— ‘अमोऽहमस्मि’ इत्यादि-
मन्त्रेणाभिपद्यते ॥

अथास्या ऊरू विहापयति विजिहीथा
द्यावापृथिवी इति तस्यामर्थं निष्ठाय मुखे
न मुखं सधाय त्रिरेनामनुलोमामनुमा
ष्टिं विष्णुर्योनिं कल्पयतु त्वष्टा रूपाणि
पिंशतु । आसिञ्चतु प्रजापतिर्धाता गर्भं
दधातु ते । गर्भं धेहि सिनीवालि गर्भं
धेहि पृथुष्टुके । गर्भं ते अश्विनौ देवावा
धत्ता पुष्करस्त्रजौ ॥ २१ ॥

अथास्या ऊरू विहापयति ‘विजिहीथा द्यावापृथिवी’
इत्यनेन । तस्यामर्थमित्यादि पूर्ववत् । त्रि एना शिर प्रभृति
अनुलोमामनुमाष्टिं ‘विष्णुर्योनिम्’ इत्यादि प्रतिमन्त्रम् ॥

हिरण्ययी अरणी द्याभ्या निर्भन्धता
मश्विनौ । त ते गर्भं हवामहे दशमे मा
सि सूतये । यथाग्निगर्भा पृथिवी यथा

द्यौरिन्द्रेण गर्भिणी । वायुर्दिशा यथा
गर्भ एव गर्भं दधामि तेऽसाविति ॥ २२ ॥

अन्ते नाम गृह्णाति— असाविति तस्या ॥

सोष्यन्तीमद्भिरभ्युक्षति । यथा वायु
पुष्करिणीं समिद्भयति सर्वत । एवा ते
गर्भ एजतु सहावैतु जरायुणा । इन्द्र
स्याय व्रज कृतं सार्गल सपरिश्रयः ।
तमिन्द्र निर्जहि गर्भेण सावरां सहेति ॥

सोष्यन्तीम् अद्भिरभ्युक्षति प्रसवकालं सुखप्रसवनार्थम्
अनेन मन्त्रेण— ‘यथा वायु पुष्करिणीं समिद्भयति सर्व
त । एवा ते गर्भ एजतु’ इति ॥

जातेऽग्निमुपसमाधायाङ्क आधाय क-
से पृषदाज्यं सनीय पृषदाज्यस्योप
घात जुहोत्यस्मिन्सहस्र पुष्ट्यासमेधमानः
स्वे गृहे । अस्योपसन्ध्या मा च्छैत्सीत्प्र
जया च पशुभिश्च स्वाहा । मयि प्राणां

स्त्वयि मनसा जुहोमि स्वाहा । यत्क
र्मणाल्यरीरिच यद्वा न्यूनमिहाकरम् । अ
ग्निष्टत्स्विष्टकृद्विद्वान्स्विष्टं सुहुत करोतु
नः स्वाहेति ॥ २४ ॥

अथ जातकर्म । जातेऽग्निमुपसमाधाय अङ्गे आधाय
पुत्रम्, कस पृषदाज्य सनीय सथोज्य दधिघृते, पृषदाज्यस्य
उपघात जुहोति 'अस्मिन्सहस्रम्' इत्याद्यावापस्थाने ॥

अथास्य दक्षिण कर्णमभिनिधाय वा
ग्वागिति त्रिरथ दधि मधु घृतं सनी
यानन्तर्हितेन जातरूपेण प्राशयति । भू
स्ते दधामि भुवस्ते दधामि स्वस्ते दधा
मि भूर्भुवःस्व. सर्वं त्वयि दधामीति ॥ २५ ॥

अथास्य दक्षिण कर्णमाभिनिधाय स्व मुखम् 'वाग्वाक्'
इति त्रिजपेत् । अथ दधि मधु घृतं सनीय अनन्तर्हितेन अव्य-
वहितेन जातरूपेण हिरण्येन प्राशयति एतैर्मन्त्रै प्रत्येकम् ॥

अथास्य नाम करोति वेदोऽसीति त
दस्य तद्गुह्यमेव नाम भवति ॥ २६ ॥

अथास्य नामधेय करोति 'वेदोऽसि' इति । तदस्य त
द्रुह्य नाम भवति— वेद इति ॥

अथैन मात्रे प्रदाय स्तन प्रयच्छति
यस्ते स्तन. शशयो यो मयोभूर्यो रत्नधा
वसुविद्यः सुदन्नः । येन विश्वा पुष्यसि
वार्याणि सरस्वति तमिह धातवे करिति ॥

अथैन मात्रे प्रदाय स्वाङ्कस्थम्, स्तन प्रयच्छति 'यस्ते
स्तन' इत्यादिमन्त्रेण ॥

अथास्य मातरमभिमन्त्रयते । इला
सि मैत्रावरुणी वीरे वीरमजीजनत् ।
सा त्व वीरवती भव यास्मान्वीरवतो
ऽकरदिति । त वा एतमाहु रतिपिता व
ताभूरतिपितामहो वताभू परमा वत
काष्ठां प्रापच्छ्रूया यशमा ब्रह्मवर्चसेन
य एवविदो ब्राह्मणस्य पुत्रो जायत
इति ॥ २८ ॥

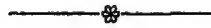
इति चतुर्थ ब्राह्मणम् ॥

अथास्य मातरमभिमन्त्रयते 'इलासि' इत्यनेन । त वा
 एतमाहु रिति— अनेन विधिना जात पुत्र पितर पिता
 मह च अतिशेते इति श्रिया यगसा ब्रह्मवर्चसेन परमा
 निष्ठा प्रापत्— इत्येव स्तुत्यो भवतीत्यर्थ । यस्य च एव
 विदो ब्राह्मणस्य पुत्रा जायत, स च एव स्तुत्यो भवती
 त्यध्याहायम् ॥

इति षष्ठाध्यायस्य चतुर्थ ब्राह्मणम् ॥

पञ्चम ब्राह्मणम् ॥

अथ व॒श । पौ॒तिमा॒षीपु॒त्र का॒त्या-
य॒नीपु॒त्रात्का॒त्याय॒नीपु॒त्रो गौ॒तमी॒पुत्रा॒द्गौ-
त॒मीपु॒त्रो भा॒र॒द्वाजी॒पुत्रा॒द्भार॒द्वाजी॒पुत्रः
पा॒रा॒शरी॒पुत्रा॒त्पा॒रा॒शरी॒पुत्र औ॒प॒स्व॒स्ती
पु॒त्रादौ॒प॒स्व॒स्तीपु॒त्र पा॒रा॒शरी॒पुत्रा॒त्पा॒रा
शरी॒पुत्र का॒त्याय॒नीपु॒त्रात्का॒त्याय॒नीपु॒त्र
कौ॒शि॒कीपु॒त्रात्कौ॒शि॒कीपु॒त्र आ॒ल॒म्बीपु॒-
त्राच्च॒ वै॒याघ्र॒पदी॒पुत्राच्च॒ वै॒याघ्र॒पदी॒पुत्र का॒-
ण्डी॒पुत्राच्च॒ का॒पी॒पुत्राच्च॒ का॒पी॒पुत्र ॥ १ ॥

आ॒त्रेयी॒पुत्रा॒दात्रे॒यीपु॒त्रो गौ॒तमी॒पुत्रा
द्गौ॒तमी॒पुत्रो भा॒र॒द्वाजी॒पुत्रा॒द्भार॒द्वाजी॒पुत्रः
पा॒रा॒शरी॒पुत्रा॒त्पा॒रा॒शरी॒पुत्रो वा॒त्सी॒पुत्रा-
द्वा॒त्सी॒पुत्रः पा॒रा॒शरी॒पुत्रा॒त्पा॒रा॒शरी॒पुत्रो
वा॒र्का॒रुणी॒पुत्रा॒द्वा॒र्का॒रुणी॒पुत्रो वा॒र्का॒रुणी-

पुत्राद्वार्कारुणीपुत्र आर्तभागीपुत्रादार्त-
 भागीपुत्र. शौङ्गीपुत्राच्छौङ्गीपुत्रः साकृ-
 तीपुत्रात्साकृतीपुत्र आलम्बायनीपुत्रा
 दालम्बायनीपुत्र आलम्बीपुत्रादालम्बी
 पुत्रो जायन्तीपुत्राज्जायन्तीपुत्रो माण्डू-
 कायनीपुत्रान्माण्डूकायनीपुत्रो माण्डूकी
 पुत्रान्माण्डूकीपुत्र शाण्डलीपुत्राच्छाण्ड-
 लीपुत्रो राथीतरीपुत्राद्राथीतरीपुत्रो भा-
 लुकीपुत्राद्भालुकीपुत्र क्रौञ्चिकीपुत्राभ्या
 क्रौञ्चिकीपुत्रौ वैदभृतीपुत्राद्वैदभृतीपुत्र.
 कार्शकेयीपुत्रात्कार्शकेयीपुत्र प्राचीनयो-
 गीपुत्रात्प्राचीनयोगीपुत्र सांजीवीपुत्रा-
 त्साजीवीपुत्र. प्राश्नीपुत्रादासुरिवासिन.
 प्राश्नीपुत्र आसुरायणादासुरायण आसु-
 रेरासुरि ॥ २ ॥

याज्ञवल्क्याद्याज्ञवल्क्य उद्दालकादु-
 द्दालकोऽरुणादरुण उपवेशेरुपवेशि कु-

श्रेः कुश्रिर्वाजश्रवसो वाजश्रवा जिह्वा
 वतो बाध्योगाज्जिह्वावान्बाध्योगोऽसि
 ताद्वार्षगणादसितो वार्षगणो हरिता
 त्कश्यपाद्धरित' कश्यप शिल्पात्कश्य
 पाच्छिल्प कश्यप कश्यपान्नैधुवेः क
 श्यपो नैधुविर्वाचो वागम्भिण्या अम्भि
 ण्यादित्यादादित्यानीमानि शुक्लानि यजू
 ऽषि वाजसनेयेन याज्ञवल्क्येनाख्या
 यन्ते ॥ ३ ॥

समानमा साजीवीपुत्रात्सांजीवीपुत्रो
 माण्डूकायनेर्माण्डूकायनिर्माण्डव्यान्मा
 ण्डव्य. कौत्सात्कौत्सो माहित्थेर्माहि
 तिर्वात्मकक्षायणाद्वामकक्षायण' शाण्डि-
 ल्याच्छण्डिल्यो वात्स्याद्वात्स्य कुश्रे-
 कुश्रिर्यज्ञवचसो राजस्तम्बायनाद्यज्ञव
 चा राजस्तम्बायनस्तुरात्कावषेयासुरः

कावषेयः प्रजापते. प्रजापतिर्ब्रह्मणो ब्रह्म
स्वयम्बु ब्रह्मणे नमः ॥ ४ ॥

इति पञ्चम ब्राह्मणम् ॥

अथेदानीं समस्तप्रवचनवशं स्त्रीप्राधान्यात् । गुणवा-
न्पुत्रो भवतीति प्रस्तुतम्, अतः स्त्रीविशेषणेनैव पुत्रविशेष-
णात् आचार्यपरम्परा कीर्यते । तानीमानि शुक्लानीति अ-
व्यामिश्राणि ब्राह्मणेन । अथवा यानीमानि यजूषि तानि
शुक्लानि शुद्धानीत्येतत् । प्रजापतिमारभ्य यावत्पौतिमाषी-
पुत्र, तावत् अधोमुखो नियताचार्यपूर्वक्रमो वशः समानम्
आ साजीवीपुत्रात्, ब्रह्मणः प्रवचनाख्यस्य, तच्चैतत् ब्रह्म
प्रजापतिप्रबन्धपरम्परया आगत्य अस्माखनेकधा विप्रसृतम्
अनाद्यनन्तं स्वयम्बु ब्रह्म नित्यम्, तस्मै ब्रह्मणे नमः ।
नमस्तदनुवर्तिभ्यो गुरुभ्यः ॥

इति षष्ठाध्यायस्य पञ्चम ब्राह्मणम् ॥

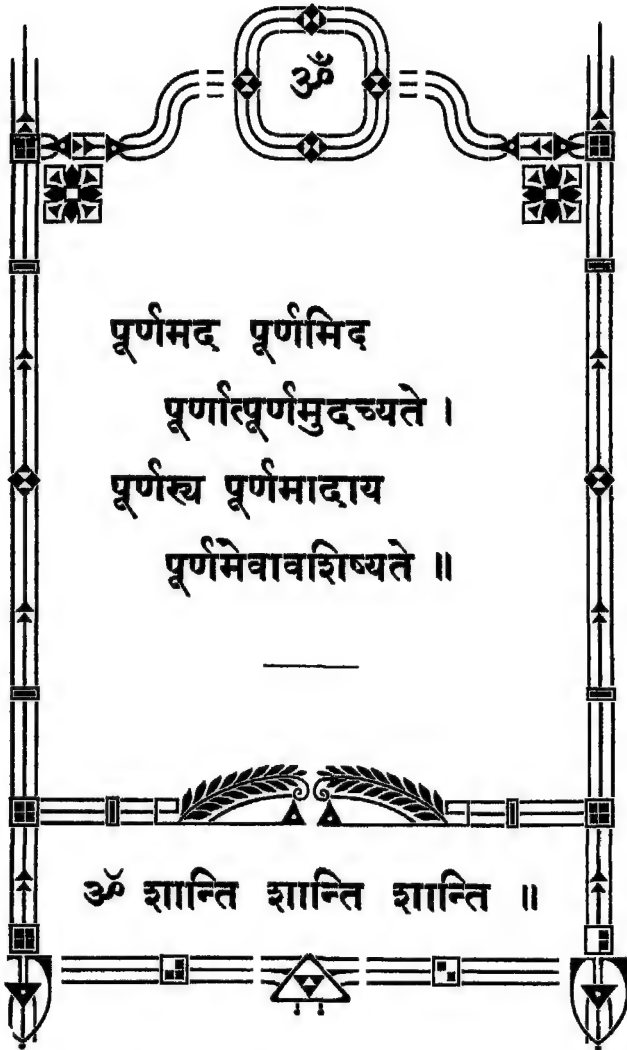
इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य

श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य

श्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ

बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यं सपूर्णम् ॥

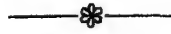

॥ श्री. ॥

उपनिषन्मन्त्राणां

॥ वर्णानुक्रमणिका ॥

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
अ		अथ य इच्छेद्ब्रुहिता मे	
अग्रये स्वाहेत्यमौ हुत्वा	७८८	पण्डिता	८०६
अत्र पितापिता भवति	५७१	अथ यदा सुषुप्तो भवति	२४३
अथ कर्मणामात्मेत्येतदेषा	२१०	अथ यद्युदक आत्मान	८००
अथ चक्षुरत्यवहत्तद्यदा	५७	अथ यस्य जायामार्तव	८०४
अथ त्रयो वाव लोका	१९०	अथ यस्य जायायै	८०३
अथ प्राणमत्यवहत्स यदा	५७	अथ यामिच्छेद्दधीतेति	८०३
अथ मनोऽत्यवहत्तद्यदा	५८	अथ यामिच्छेन्न गर्भं द	
अथ य इच्छेत्पुत्रो मे		धीतेति	८०२
कपिल पिङ्गलो	८०६	अथ ये यशेन दानेन	७८०
अथ य इच्छेत्पुत्रो मे		अथ रूपाणा चक्षुः	२१०
पण्डितो जायेत	८०७	अथ व५श पौतिमाषी०	८१४
अथ य इच्छेत्पुत्रो मे		अथ व५श पौतिमाष्यो	३४७
श्यामो	८०६	अथ व५श पौतिमाष्यो	६७९

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
अथ श्रोत्रमत्यवहत्तद्यदा	५८	अथातो व्रतमीमांसा	२००
अथ ह चक्षुरूचु	४६	अथात्मनेऽज्ञाद्यमागा०	५८
अथ ह प्राण उत्क्रमि०	७४९	अथाधिदैवत ज्वलिष्या०	२०४
अथ ह प्राणमूचुस्व न	४६	अथाध्यात्ममिदमेव मूर्ते	२८५
अथ ह मन ऊचु	४७	अथाभिप्रातरेव स्थाली०	८०७
अथ ह याशवल्क्यस्य द्वे	६६०	अथामूर्ते प्राणश्च यश्चा०	२८६
अथ ह वाचक्रव्युवाच	४३९	अथामूर्ते वायुश्चात्तरिक्ष	२८३
अथ ह श्रोत्रमूचु	४७	अथास्य दक्षिण कर्म०	८११
अथ हेममासन्व प्राण०	४८	अथास्य नाम करोति	८११
अथ हैनमसुरा ऊचु	६९७	अथास्य मातरमभिम०	८१२
अथ हैनमुद्दालक आ०	४२६	अथास्या ऊरू विहाप०	८०९
अथ हैनमुषस्तश्चाक्रा०	४०	अथत्यभ्यमयत्स मुखाच्च	८९
अथ हैन कहोल कौ०	४०७	अथैतद्वामेऽक्षणि	५०७
अथ हैन गार्गी वाच०	४२२	अथैतस्य प्राणस्याप	१८४
अथ हैन जारत्कारव	३७३	अथैतस्य मनसो द्यौ	१८३
अथ हैन भुज्युर्लाह्या०	३९४	अथैनमग्रये	७७५
अथ हैन मनुष्या ऊचु	६९७	अथैनमभिस्पृशति	७९०
अथ हैन विदग्ध शा०	४५५	अथैनमाचामति	७९०
अथ होवाच ब्राह्मणा०	४८१	अथैनमुद्यच्छत्याम०	७९०
अथात पवमानानामे०	७२	अथैन मात्रे प्रदाय	८१२
अथात सप्रतिर्यदा	१९१	अथैन वसत्योपमन्त्रया०	७६२

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
अथैनामभिपद्यते	८०८	वल्क्य च द्रमस्यस्त	
अथैष श्लोको भवति	२०५	मिते किंज्योतिरेवा०	५१७
अथो अय वा आत्मा	१५५	अस्तमित आदित्ये याज्ञ	
अन्धश्चैन च द्रमसश्च	१९८	वल्क्य च द्रमस्यस्त	
अन दा नाम ते लोका	६३१	मिते शा तेऽग्नौ	५१७
अ ध तम प्रविशति	६३१	अस्तमित आदित्ये याज्ञ	
अन्न ब्रह्मेत्येक आहु	७१८	वल्क्य च द्रमस्यस्त	
अयमग्नि सर्वेषा भूताना	३२६	मिते शा तेऽग्नौ शा	
अयमग्निर्वैश्वानरो	७१४	ताया वाचि	५१८
अयमाकाश सर्वेषा	३२९	अहर्वा अश्च पुरस्तात्	११
अयमात्मा सर्वेषा भूताना	३३३	अहल्लिकेति होवाच	४७७
अयमादित्य सर्वेषा	३२७	आ	
अय च द्र सर्वेषा	३२८	आकाश एव यस्याय०	४६५
अय धर्म सर्वेषा भूताना	३३०	आग्निवेश्यादाग्निवेश्य	३४७
अय वायु सर्वेषा	३२७	आग्निवेश्यादाग्निवेश्यो	६७९
अय वै लोकोऽग्निगौतम	७७२	आत्मान चेद्विजानीयाद०	६३२
अय५ स्तनयित्नु सर्वेषा	३२९	आत्मैवेदमग्र आसीत्पु०	७८
असौ वै लोकोऽग्निगौतम	७६७	आत्मैवेदमग्र आसीदक	१५८
अस्तमित आदित्ये या-		आलेयीपुत्रादात्रेयीपुत्रो	८१४
हवल्क्य किंज्योति०	५१६	आप एव यस्यायतनम्	४६७
अस्तमित आदित्ये याज्ञ		आप एवेदमग्र आसु	७०५

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
आपो वा अर्कस्तद्यदपा	२२	उक्थ प्राणो वा उक्थ	७२०
आराममस्य पश्यति	५५१	उषा वा अश्वस्य मेध्यस्य	८
इ		ऋ	
इद मानुषं सर्वेषा	३३२	ऋचो यजूंषि	७२५
इद वै तमधु पश्य		ए	
ब्रवोचत् । आथर्व०	३४१	एकधैवानुद्रष्ट यमेतदप्र०	६३८
इद वै तन्मधु पश्य		एका भवति न पश्यती०	६०३
ब्रवोचत् । तद्वा	३३८	एतद्ध वै तज्जनको	७३४
इद वै तमधु पश्य		एतद्ध स्म वै तद्विद्वानु०	७९८
ब्रवोचत् । पुरश्चक्रे	३४२	एतद्वै परम	७१६
इद वै तमधु पश्य		एतमु हैव चूलो	७९३
ब्रवोचत् । रूपं	३४४	एतमु हैव जानकिराय०	७९३
इद सत्यं सर्वेषा	३३१	एतमु हैव मधुक	७९२
इ धो ह वै नामैष	५०६	एतमु हैव वाजसनेयो	७९२
इमा आप सर्वेषा	३२६	एतमु हैव सत्यकामो	७९३
इमा दिश सर्वेषा	३२८	एतस्य वा अक्षरस्य	४४५
इमावेव गोतमभरद्वाजा	२७८	एष उ एव बृहस्पति०	६४
इय पृथिवा सर्वेषा	३२४	एष उ एव ब्रह्मणस्पति	६४
इय विद्युत्सर्वेषा भूताना	३२९	एष उ एव साम वाग्वै	६५
इहैव सतोऽथ विद्म	६३४	एष उ वा उद्गीथ	६७
उ		एष प्रजापति	७०१

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
एषा वै भूताना पृथिवी	७९६	चक्षुर्वै ग्रह	३७६
क		चक्षुर्होच्चक्राम	७४७
कतम आत्मेति योऽयम्	५२४	चतुरौदुम्बरो भवत्यौदु०	७९४
कतम आदित्या इति	४५८	ज	
कतम इन्द्र कतम	४५९	जनको ह वैदेह आ०	४९३
कतमे ते त्रयो देवा	४६०	जनको ह वैदेह कूर्चा०	५०५
कतमे रुद्रा इति	४५८	जनकः ह वैदेह याज्ञ०	५१३
कतमे वसव इत्यग्निश्च	४५७	जनको ह वैदेहो बहु०	३५४
कतमे षडित्यग्निश्च	४६०	जात एव न जायते	४८५
कस्मिन्नु त्व चात्मा०	४७७	जातेऽमिसुपसमाधायाङ्क	८१०
काम एव यस्यायतनः	४६३	जिह्वा वै ग्रह	३७६
किं देवतोऽस्यामुदीच्या	४७४	ज्येष्ठाय स्वाहा श्रेष्ठाय	७८८
किं देवतोऽस्या दक्षिणाया	४७२	त	
किं देवतोऽस्या भुवाया	४७५	तदभिमृशेदनु वा	७९९
किं देवतोऽस्या प्रतीच्या	४७३	तदाहुर्यदयमेक इवैव	४६१
किं देवतोऽस्या प्राच्या	४७०	तदाहुर्यद्ब्रह्मविद्यया	११९
क्षत्र प्राणो वै क्षत्र प्राणो	७२३	तदेतत्प्रेय पुत्रात्प्रेयो	११७
ध		तदेतदहचाभ्युक्तम् । एष	६५३
घृतकौशिकाद्धृतकौशिक	६८०	तदेतद्ब्रह्म क्षत्र विद्	१४९
घृतकौशिकाद्धृतकौशिक	३४८	तदेतन्मूर्ते यदन्यत्	२८१
च		तदेते श्लोका भवति ।	

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
अणु प था वितत	६२७	तद्वै तदेतदेव	७०३
तदेते श्लोका भवति ।		तम एव यस्यायतन	४६६
स्वप्नेन	५४९	तमेता सप्ताक्षितय	२७५
तदेष श्लोको भवति ।		तमेव धीरो विज्ञाय	६४०
अर्वाग्बिलक्ष्मस	२७६	तस्मिञ्छुक्लुमुत नीलमाहु	६२९
तदेष श्लोको भवति ।		तस्य प्राची दिक्प्राञ्च	५१०
तदेव सक्त सह	६१५	तस्य वा एतस्य पुरुषस्य	५४२
तदेष श्लोको भवति ।		तस्य हैतस्य पुरुषस्य	२८७
यदा सर्वे	६२४	तस्य हैतस्य साम्नो य	
तद्धापि ब्रह्मदत्तश्चैकिता०	६८	प्रतिष्ठा वेद	७१
तद्धेद तर्ह्यव्याकृतमासीत्	९४	तस्य हैतस्य साम्नो य	
तद्यत्तत्सत्यमसौ	७०७	सुवर्ण वेद	७१
तद्यथा तृणजलायुका०	६०८	तस्य हैतस्य साम्नो य	
तद्यथान सुसमाहितम्	५९४	स्व वेद	६९
तद्यथा पेशस्करी पेश०	६१०	तस्या उपस्थान गायत्र्य०	७३३
तद्यथा महामत्स्य उभे	५६१	तस्या वेदिर्दृष्टो	७९७
तद्यथा राजानमायात	५९८	तस्यै वाच पृथिवी	१८२
तद्यथा राजान प्रयि०	६००	त- हैतमुद्दालक	७९२
तद्यथास्मिन्नाकाशे	५६२	ता होवाच ब्राह्मणा	३५५
तद्वा अस्यैतदतिच्छदा	५६८	ता वा अस्यैता हिता	५६४
तद्वा एतदक्षर गार्ग्यदृष्ट	४५१	ता- हैतामेके	७३०

वर्णानुक्रमणिका ।

८२७

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
ते देवा अम्रुवनेतावद्वा	५९	प	
ते य एवमेतद्विदुः	७७६	पर्जयो वा अग्निर्गौतम	७७१
ते ह वाचमूचुस्त्व न	४४	पिता माता प्रजैत	१८१
ते हेमे प्राणा अह५ श्रेयसे	७४५	पुरुषो वा अग्निर्गौतम	७७३
ते होचु क नु सोऽभूत्	५१	पूर्णमद पूर्णमिद	६८५
त्रय वा इद नाम रूप	२०८	पृथिव्येव यस्यायतन	४६२
त्रया प्राजापत्या	६९६	पृथिव्यै चैनमग्नेश्च	१९६
त्रयो लोका एत एव	१८०	प्राणस्य प्राणमुत चक्षुष	६३७
त्रयो वेदा एत एव	१८०	प्राणेन रक्षन्नवर कुलाय	५५०
श्रीण्यात्मनेऽङ्कुरुतेति	१७६	प्राणोऽपानो व्यान	७२६
त्वग्वै ग्रह	३७६	प्राणो वै ग्रह	३७५
त्वच्च एवास्य रुधिर	४८३	ब	
द		ब्रह्म त भूतानि	३०४
दिवश्चैनमादित्याच्च	१९७	ब्रह्म त वेदास्त	६६४
दत्तबालाकिर्हानूचानो	२१७	ब्रह्म वा इदमग्र आसी	
देवा पितरो मनुष्या	१८०	तदात्मानमेवावेत्	१२१
द्वया ह प्राजापत्या	३४	ब्रह्म वा इदमग्र आसी	
द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्ते	२८०	देकमेव	१४३
न		भ	
न तत्र रथा न रथ०	५४७	भूमिरत्तरिक्ष	७२४
नैवेह किञ्चनाग्र आसीत्	१३	म	

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
मनसैवानुद्रष्टय	६३७	तदितर इतर जिघ्रति	३१९
मनोमयोऽय पुरुष	७११	यत्र हि द्वैतमिव भवति	
मनो वै ग्रह	३७६	तदितर इतर पश्यति	६६८
मनो होञ्चक्राम	७४८	यत्सप्तान्नानि मेधया त	
मा२सान्यस्य शकराणि	४८३	पसाजनयत्पिता	१६४
मैत्रेयीति होवाच	२९९	यत्सप्तान्नानि मेधया त	
मैत्रेयीति होवाच याज्ञ०	६६०	पसाजनयत्पितेति	१६५
य		यत्समूलमावृहेयु	४८५
य पृथिव्या तिष्ठन्	४३१	यथा वृक्षो वनस्पति	४८२
य प्राणे तिष्ठन्	४३५	यदा वै पुरुष	७१५
य श्रोत्रे तिष्ठन्	४३६	यदेव ते कश्चिदब्रवीत्	
य सर्वेषु भूतेषु	४३५	ऋणवामेत्यब्रवीम	
य आकाशे तिष्ठन्	४३४	उदङ्क	४९८
य आदित्ये तिष्ठन्	४३३	यदेव ते कश्चिदब्रवीत्त-	
य एष एतस्मि मण्डले	७०९	ऋणवामेत्यब्रवी मे	
यजु प्राणो वै यजु प्राणे	७२१	गर्दभीविपीतो	५०१
यत्किञ्च विजिज्ञास्य	१८१	यदेव ते कश्चिदब्रवीत्	
यत्किञ्चाविज्ञात प्राणस्य	१८२	ऋणवामेत्यब्रवीमे	
यत्ते कश्चिदब्रवीत्तऋण०	४९४	वर्कुर्वाष्ण	४९९
यत्र वा अन्यदिवा	५८५	यदेव ते कश्चिदब्रवीत्	
यत्र हि द्वैतमिव भवति		ऋणवामेत्यब्रवीमे	

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
विदग्ध	५०३	यस्यानुवित्त प्रतिबुद्ध	६३३
यदेव ते कश्चिदब्रवीत्		याश्वल्क्य किञ्च्योतिरय	५१४
च्छृण्वामेत्यब्रवीन्मे		याश्वल्क्याद्याश्वल्क्य	८१५
सत्यकामो	५०२	याश्वल्क्येति होवाच क-	
यदैतमनुपश्यत्यात्मान	६३५	तिभिरयमद्य ब्रह्मा	३६७
यदृक्षो वृक्णो रोहति	४८४	याश्वल्क्येति होवाच क-	
यद्वै तन्न जिघ्रति जिघ्रवै	५८१	तिभिरयमद्यर्गिभ	३६४
यद्वै तन्न पश्यति पश्य०	५७८	याश्वल्क्येति होवाच क	
यद्वै तन्न मनुते	५८१	त्ययमद्याध्वर्युरस्मिन्	३६५
यद्वै तन्न रसयते	५८१	याश्वल्क्येति होवाच क-	
यद्वै तन्न वदति	५८१	त्ययमद्योद्गाता	३६८
यद्वै तन्न विजानाति	५८२	याश्वल्क्येति होवाच य-	
यद्वै तन्न शृणोति	५८१	त्राय पुरुषो म्रियत	३७८
यद्वै तन्न स्पृशति	५८२	याश्वल्क्येति होवाच य-	
यश्चक्षुषि तिष्ठन्	४३६	त्राय पुरुषो म्रियते	३७९
यश्च द्रतारके	४३४	याश्वल्क्येति होवाच य-	
यस्तमसि तिष्ठन्	४३४	त्रास्य पुरुषस्य	३८०
यस्तेजसि तिष्ठन्	४३४	याश्वल्क्येति होवाच य-	
यस्त्वचि तिष्ठन्	४३६	दिदमन्तरिक्ष	३६२
यस्मादर्वाक्सवत्सरो०	६३६	याश्वल्क्येति होवाच य	
यस्मि पञ्च पञ्चजना	६३६	दिद सर्वमहोरात्राभ्या	३५९

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
याज्ञवल्क्येति होवाच य		योषा वा अग्निगौतम	७७४
दिद सर्वं मृत्युना०	३५७	यो ह वा आयतन वेद	७४४
याज्ञवल्क्येति होवाच य		यो ह वै ज्येष्ठ च श्रेष्ठ च	७४१
दिद सर्वं मृत्योरन्न	३७७	यो ह वै प्रजापतिं वेद	७४५
याज्ञवल्क्येति होवाच य		यो ह वै प्रतिष्ठा वेद	७४३
दिद सर्वं पूर्वपक्षा०	३६१	यो ह वै वसिष्ठा वेद	७४२
याज्ञवल्क्येति होवाच		यो ह वै शिशुः साधनः	२७२
शाकल्यो	४६९	यो ह वै सपद वेद	७४४
योऽग्नौ तिष्ठन्	४३२	र	
यो दिक्षु तिष्ठन्	४३३	रूपाण्येव यस्यायतन	
यो दिवि तिष्ठन्	४२३	य एवायमादर्शो	४६६
योऽन्तरिक्षे तिष्ठन्	४३३	रूपाण्येव यस्यायतन	
योऽप्सु तिष्ठन्	४३२	य एवासावादित्ये	४६४
यो मनसि तिष्ठन्	४३६	रेत एव यस्यायतन	४६८
योऽय दक्षिणेऽक्षः पुरुष	७१०	रेतस इति मा वोचत	४८४
यो रेतसि तिष्ठन्	४३७	रेतो होन्मकाम	७४८
यो वा एतदक्षर	४४९	व	
यो वाचि तिष्ठन्	४३५	वाग्धोन्मकाम	७४६
यो वायौ तिष्ठन्	४३३	वाग्वै ग्रह	३७५
यो विशानि तिष्ठन्	४३६	वाच धेनुमुपासीत	७१३
यो वै स सवत्सर	१८९	विशात विजिज्ञास्यमवि०	१८१

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
विशुद्धमेत्याहु	७१२	स यथा दु-दुमेर्हन्यमा०	३०५
वेत्थ यथेमा प्रजा	७५९	स यथा दु-दुमेर्हन्यमा०	६६४
श		स यथाद्रैधाग्नेरभ्याहितस्य	६६५
शाकल्येति होवाच	४६८	स यथाद्रैधाग्नेरभ्याहितात्	३०८
श्रोत्र वै ग्रह	३७६	स यथा वीणायै वाद्य०	३०७
श्रोत्र होचक्राम	७४८	स यथा वीणायै वाद्य०	६६५
श्वेतकेतुर्ह वा आरुणे०	७५७	स यथा शङ्खस्य ध्माय०	३०७
स		स यथा शङ्खस्य	६६५
स एष सवत्सर प्रजा०	१८६	स यथा सर्वासामपा५	३१०
स ऐक्षत यदि वा	२६	स यथा सर्वासामपा५	६६५
स त्रेधात्मान व्यकु०	२३	स यथा सै धवस्त्रिल्य	३१३
स नैव व्यभवत्तच्छ्रेयो०	१४७	स यथा सै धवघ्नो	६६६
स नैव व्यभवत्स विश०	१४६	स यथोर्णनाभि	२४८
स नैव व्यभवत्स शौ०	१४६	स यामिच्छेत्कामयेत	८०२
समानमा साजीवीपुत्रात्	८१६	स यो मनुष्याणा५	५८८
स य कामयेत	६८५	सलिल एको द्रष्टाद्वैतो	५८६
स य इच्छेत्पुत्रो मे	८०५	स वा अयमात्मा ब्रह्म	६११
स य इमा५ स्त्रील्लोका०	७३१	स वा अयमात्मा सर्वेषा	३३३
स यत्रायमणिमान येति	५९६	स वा अय पुरुषो जाय०	५४१
स यत्रायमात्माबल्य	६०१	स वा एष एतस्मिन्बु०	५५९
स यत्रैतत्स्वभ्यया०	२३९	स वा एष सप्रसादे	५५४

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
स वा एष स्वप्नाते	५९२	स होवाच गार्ग्यो य	
स वा एष स्वप्ने	५५८	एवायमादर्शे	२२४
स वा एष महानज आ		स होवाच गार्ग्यो य	
त्मानजरोऽमरो	६५७	एवाय छायामय	२२६
स वा एष महानज आ		स होवाच गार्ग्यो य	
त्मानादो	६५६	एवाय दिक्षु	२२५
स वा एष महानज आ-		स होवाच गार्ग्यो य	
त्मा याऽय	६४०	एवाय यन्त	२२४
स वै नैव रेमे तस्मादेका		स होवाच गार्ग्यो य	
की न रमते	८४	एवाय वायौ	२२२
स वै राचमेव प्रथमाम		स होवाच गार्ग्यो य	
त्यवहृत्सा	५६	एवासावादित्ये	२१८
स ह प्रजापतिरीक्षाचक्रे	७९७	स होवाच गार्ग्यो य	
स होवाच गार्ग्यो य ए		एवासौ चद्रे	२२०
वायमग्नौ	२२३	स होवाच गार्ग्यो य	
स होवाच गार्ग्यो य		एवासौ विद्युति	२२१
एवायमप्सु	२२३	स होवाच तथा नस्त्व	
स होवाच गार्ग्यो य		गौतम	७६६
एवायमाकाशे	२२१	स होवाच तथा नस्त्व	
स होवाच गार्ग्यो य		तात	७६३
एवायमात्मनि	२२६	स होवाच दैवेषु वै	७६४

पृष्ठम्	पृष्ठम्
स होवाच न वा अरे	ष एतत्सुतोऽभूद्य
पत्यु कामाय ३०१	एष विज्ञानमय पु
स हावाच न वा अरे	रुष कैष २३६
पत्यु ६६२	स होवाचाजातशत्रुर्यत्रैष
स होवाच प्रतिज्ञातो ७६४	एतत्सुतोऽभूद्य एष
स होवाच महिमान ४५७	विज्ञानमय पुरुष
स होवाच यदूर्ध्वं गार्गि	स्तदेषा २३७
आकाश एव ४४३	स होवाचैतद्वै तदक्षर ४४३
स होवाच यदूर्ध्वं गार्गि	स होवाचोवाच वै सो० ३९७
आकाशे तदोत ४४१	स होवाचोषस्तश्चाक्रायणो ४०२
स होवाच याज्ञवल्क्य	सा चेदस्मै न दद्यात्का० ८०१
प्रिया बतारे ३०१	सा चेदस्मै न दद्यादि० ८०१
स होवाच याज्ञवल्क्य	साम प्राणो वै साम ७२२
प्रिया वै खलु ६६१	सा वा एषा देवता ५२
स होवाच वायुर्वै गौतम ४३०	सा वा एषा देवतैता
स होवाच विशायते ७६५	सा देवताना पाप्मा
सहोवाचाजातशत्रु प्र	न मृत्युमपहत्य ५४
तिलोम २२८	सा वा एषा देवतैतासा
स होवाचाजातशत्रुरेता	देवताना पाप्मान
वन्तु २२७	मृत्युमपहत्याथैना ५६
स होवाचाजातशत्रुर्यत्रै	सा ह वागुवाच । ७५०

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
सा होवाच नमस्तेऽस्तु	४४२	सा होवाचाह वै त्वा	४३९
सा होवाच ब्राह्मणा	४५२	सैषा गायत्र्येतस्मिस्तुरीये	७२७
सा होवाच मैत्रेयी । यन्तु		सोऽकामयत द्वितीयो	२५
म इय भगो सर्वा	२९९	सोऽकामयत भूयसा	२८
सा होवाच मैत्रेयी ।		सोऽकामयत मेध्य	३०
यन्तु म इय भागो		सोऽविभेत्तस्मादेकाकी	८१
सर्वा वित्तेन पूर्णा		सोऽयास्य आङ्गिरसोऽ०	६२
स्यात्स्या	६६१	सोऽवेदह वाव सृष्टि	८८
सा होवाच मैत्रेयी येनाह	३००	सोऽप्यन्तीमद्भिरभ्युक्षति	८१०
सा होवाच मैत्रेयी	६६१	सो हेयमीक्षाचक्रे	८७
सा होवाच मैत्रेय्यलैव		स्वप्नान्त उच्चावचमीय०	५५०
मा भगवानमू०	३१७	स्वप्नेन शारीरमभिग्रहत्य	५४९
सा होवाच मैत्रेय्यत्रैव		ह	
मा भगवामो०	६६७	हस्तो वै ग्रह	३७६
सा होवाच यदूर्ध्वं गा०	४४१	हिरण्मयी अरणी	८०९
सा हावाच यदूर्ध्वं याज्ञ	४४२	हिरण्मयेन पात्रेण	७३६

॥ ॐ ॥

नृसिंहपूर्वतापनीयोपनिषद्भाष्यम्

श्रीमच्छंकरभगवत्पूज्यपादै
विरचितम् ।

॥ श्री ॥

॥ विषयानुक्रमणिका ॥

शान्तिमन्त्रस्य विप्रोपशमार्थस्य विवरणम्	३—५
प्रथमोपनिषत्	७—४६
श्रीनृसिंहब्रह्मविद्याया आख्यायिकापूर्वमवतारणम्	९
सामसबन्धित्वेन पृथिव्यन्तरिक्षद्युब्रह्मलोकानामुपासनं	
श्रीनृसिंहोपासनान्तर्गतम्	१९
सैङ्गसामोपासनोपन्यास	२३
अग्निसूर्यचन्द्रब्रह्मरूपाणां सामाङ्गदेवतानामुपासननिरूपणम्	२५
प्रथमसामोद्धार	२८
क्षीरोदार्णवशायिनो नृकेसरिणो योगारूढस्य उपासनोपपादनम्	३०
द्वितीयसामोद्धार	३२
उपास्यस्य नृकेसरिणस्त्रिनेत्रत्वाद्याकारविशेषोपन्यास	३३
तृतीयसामोद्धार	३७
अस्य साम्नो विश्वस्तृप्त्युपास्योपन्यास	३८

चतुर्थसामोद्धार	४१
यवधानेन सामोद्धारस्य शङ्कापूर्वक प्रयाजनकथनम्	४२
नैर तथेण सामोद्धारस्पष्टीकरणम्	४४

द्वितीयोपनिषत् ४७—८६

आरयायिकाद्वारा अधिकारिविशेषणा-तरम्	४९
प्रणवचतुर्मात्राव्यूहोपासनम्	५३
पादाक्षरसंख्यापूर्वककृत्स्नमूलमन्त्राक्षरसरयानिरूपणं हृद यादिपञ्चाङ्गोपायासश्च	५४
प्रत्येक मूलमन्त्राक्षराणां प्रणवसंपुटितत्वविधानात् पदा ज्ञाने प्राप्ते, तत्सौलभ्यार्थं पदोद्धार	५७
उपास्यगुणविशेषनिर्णयार्थं मूलमन्त्रपदानां प्रत्येक प्रश्न प्रतिवचनाभ्यामर्थविवरणम्	५९
अहंपदार्थविवरणवाक्यस्य अहमस्मीत्यादेरुपासनाफल परत्वप्रदर्शनम्	८४

तृतीयोपनिषत् ८७—९६

उपासनानन्तर शक्तिबीजद्वयपाठस्य संपुटीकरणसिद्धिरु पप्रयोजनकथनपूर्वक शक्तिबीजद्वयनिर्णय	८९
--	----

चतुर्थोपनिषत् ९७—१२५

शक्तिबीजनिर्णयानन्तर मूलमन्त्राङ्गमन्त्रपाठस्य प्रयोजन कथनपूर्वक मूलमन्त्राङ्गमन्त्राणामुद्देशक्रम	९९
---	----

प्रणवात्मकाङ्गमन्त्रव्याख्यानम्	१०१
सावित्रीमहालक्ष्मीनृसिंहगायत्रीरूपाङ्गमन्त्राणां व्याख्यानम्	११३
प्रणवसप्तपुटिते एकैकस्मिन्मूलमन्त्राक्षरे तत्तद्देवतानृसिंहव्यूहे प्रदर्शयितुं प्रत्येकं प्रणवसप्तपुटितमूलमन्त्राक्षराणां द्वात्रिंशन्नृसिंहयूहस्तुतिमन्त्राणां च पुरश्चरणार्थानां प्रदर्शनम्	११९
पञ्चमोपनिषत्	१२७—१५४
पञ्चमाङ्गरूपास्त्रायमहाचक्रविद्यामभिधातुं महाचक्रस्वरूपोद्धार	१२९
उद्धृतमहाचक्रे यथाविहितमन्त्राक्षराणां न्यासक्रम	१३५
महाचक्रविद्यायां फलनिर्देश	१४०
उक्तायां नृसिंहब्रह्मविद्यायां फलविशेषप्रतिपादनम्	१४२
पापक्षयार्थं नित्यमेतद्विद्यानुष्ठानेन तद्ब्रूयाध्ययनेन जपेन वा आनुषङ्गिका येव फलानि इति प्रतिपादनम्	१४५
एतद्विद्यानुष्ठानादुरध्येतुर्जप्युश्च उत्कर्षतरतमभावेन सर्वोत्कृष्टत्वस्य सर्वोत्कृष्टफलस्य च निरूपणम्	१५०

॥ नृसिंहपूर्वतापनीयोपनिषत् ॥

श्रीमच्छंकरभगवत्पादविरचितेन
भाष्येण सहिता ।

यज्ञाङ्गोपनिषत्ख्याता तपन त विष्णु गुरुम् ।

प्रणम्योपासनागर्भौ तद्व्याख्या श्रद्धयारम्भे ॥ १ ॥

आनुहुभात्सामराजाक्षरसिंहादिद जगत् ।

जात यस्मिन्स्थित लीन नमस्तस्मै लिखक्ये ॥ २ ॥

द्रु कर्णेभि शृणुयाम देवा ' इति मन्त्रान्त-
र्गतभद्रपदव्याख्यानपराम ऋचम उदिता
शान्तौ पठन् अन्याभ्य श्रौतस्मार्तपौराणिक
कल्पप्रतिपादिताभ्य साकारब्रह्मविद्याभ्य

इय सुभद्रेति दर्शयति—

भद्र कर्णेभि शृणुयाम देवा भद्र पश्ये-
माक्षभिर्यजत्रा । स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवासस्तनू
भिर्व्यशेम देवहितं यदायु ॥ १ ॥

भद्र कल्याणम्, कर्णेभिरिति च्छान्दसम्, कर्णे शृणु-
याम शृणुम देवा सन्तो वयम् भद्र कल्याण पश्येम
अक्षभि चक्षुभि यजत्रा यजनशीला, स्थिरैरङ्गै हृद
याद्यै सामाङ्गप्रणवसावित्रीयजुर्लक्ष्मीनृसिंहगायत्रीरूपै मू
लमन्त्राङ्गव्याख्यानपरै तनूभि तनूमन्त्रै 'यो वै नृसिंहो
देवो भगवान्यश्च ब्रह्मा तस्मै वै नमो नम' इत्याद्यै, तुष्टु-
वास इति स्तुतिसाधनत्वेनोक्तत्वात् तनूशब्देन मन्त्रा गृह्य
न्ते, तथा अङ्गशब्देन च, तुष्टुवास स्तुवाना स्तुतिं कुर्वाणा
व्यशेम विगतारोग विविधैर्हिकामुष्मिकसुखभोगक्षमम् अशेम
प्राप्नुयाम, आयुरिति प्रत्येकं सबध्यते, यदेवहितं देव
तापनीये उक्तविद्ययोपास्य तत्तदवसरोचितकरणबुद्ध्या
शिक्षन् हितमाचरति यस्मिन्नायुषि तत् तथोक्तमायुर्व्यशेमेति
सबन्धः ॥

स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवा स्वस्ति न'
पूषा विश्ववेदा. । स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरि-

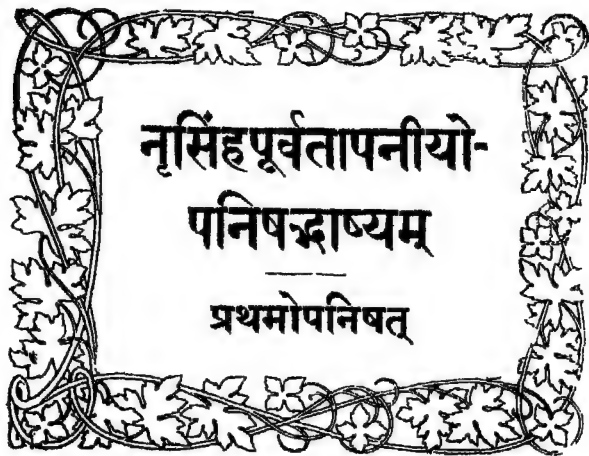
ष्टनेमि. स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥ २ ॥

ॐ शान्ति. शान्तिः शान्ति ॥

स्वस्ति न इत्यत्र स्वस्तिपदानां चतुर्णामपौनरुक्त्यं यास्क
वचनात् यथासख्यम् । स्वस्तीत्यविनाशमायु न अस्मभ्यम्
इन्द्रं दधातु, कीदृक्' वृद्धश्रवा वृद्धात् बृहस्पते सद्दिष्टा
श्रवणयस्य स तथोक्तं दधातु । स्वस्तीत्याभिमुख्यमुपासनाया
न अस्मभ्यम् पूषा विश्ववेदा विश्वानि वेदासि यस्य स
तथोक्तं, अथवा सर्वे वेदा उपासनायामाभिमुख्यं दधतु
स्वस्ति न अस्मभ्यं पूजार्हता ताक्षर्यं देवभक्तो गरुत्मान्
अरिष्टनेमि अहिंसितवज्रं दधातु । स्वस्ति सुशोभनं न
अस्मभ्यं दधातु बृहस्पतिरित्यथ । अस्मिन्मन्त्रे अस्मच्छब्दबी
प्सया वक्ष्यमाणाया विद्यायामादरं दर्शयति । शान्ति
शान्ति शान्ति त्रिधा तु विप्रोपशान्तिं वक्ष्यमाणविद्या-
नुष्ठाने ॥

इति शान्ति ॥

नृसिंहपूर्वतापनीयो-
पनिषद्भाष्यम्
—
प्रथमोपनिषत्

प्रथमोपनिषत् ॥

‘आपो वा इदमासन्’ इत्याद्या ‘तदे-
तन्निष्कामस्य भवति’ इत्यन्ता ताप
नीयोपनिषत् श्रीनृसिंहाकारब्रह्मविष
या सती निराकारब्रह्मप्रतिपत्त्युपायभू
ता, अत एव पृथक्सबन्धाभिधेयप्रयो-
जनानि न वक्तव्यानि, यान्यव तु उपनिषत्सबन्धाभिधेयप्र
याजनानि तान्येवोपनिषद्वाचिख्यासुना सक्षेपता वक्तव्या
नि । तत्र प्रयोजनसाधनाभिध्यञ्जकत्वेनाभिधेयसबन्धशास्त्र
पारम्पर्येण प्रयोजनवत् । किं पुनः प्रयोजनमिति, उच्यते—
रोगातम्येव रोगनिवृत्तौ स्वस्थता, दुःखात्मकस्य आत्मनो
द्वैतप्रपञ्चस्योपशमे स्वस्थता द्वैताभावः प्रयोजनम्, द्वैतप्रप
ञ्चस्य च अविद्याकृतत्वाद्विद्यया तदुपशमः स्यादिति ब्रह्म-
विद्याप्रकाशनाय अस्या आरम्भः । ‘यत्र हि द्वैतमिव’ ‘यत्र
च अन्यदिव ह्यात् तत्रान्योऽन्यत्पश्येत् विजानीयात्’ ‘यत्र
त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कः पश्येत् विजानीयात्’ इत्या-

दिश्रुतिभ्योऽस्यार्थस्य सिद्धिः । तत्र तावदस्यामुपनिषदि
 इदं परामृश्यते — किं तावद्वेद्यविद्याभेदः, आहोस्वित्
 अन्योन्यविशेषणविशेष्यभावाद्विशिष्टस्य च वेद्यस्यैक्यात् वि-
 शैक्यम् इति । तत्र किं न प्रतिभाति? विद्याभेद इति ।
 तथा हि—प्रथमोपनिषदि लोकसाङ्गसामशुद्धसामग्र्यादि-
 सामान्तर्गतस्वरविशेषक्षीरोदार्णवशायिनृकेसरिशकरसच्चिदा-
 नन्दमयानामन्योन्यविशेषणविशेष्यभावरहितानां वेद्यानां श्र-
 वणान् तथा प्रणवानुष्टुप्पदपदार्थशक्तिसामबीजमामाङ्गमन्त्र-
 चतुष्टयाणां वेद्यानां द्वितीयतृतीयचतुर्योपनिषत्सु यथासंख्य
 श्रवणात् । अन्योपनिषदि महाचक्रविद्या श्रूयते । नन्वन्यो
 न्यविशेषणविशेष्यभावरहितानामप्यङ्गाङ्गिभावो भवतु । नेति
 ब्रूमः, ‘फलवत्तन्निधावफलतदङ्गम्’ इति न्यायवैषम्यात् ।
 तथा हि—लोकादितत्तद्व्यानां फलसंबन्धेन ‘यो जानीते
 साऽमृतत्वञ्च गच्छति’ इत्यसङ्गच्छवणात् । ननु लोका-
 दीनामन्योन्यविशेषणविशेष्यभावरहितानामपि श्रीनृसिंहाका-
 रब्रह्मणा सह विशेषणविशेष्यभावसंभवात् । तथाहि—
 सर्वलोकान्सर्वान्देवान्मर्वानात्मनः सर्वाणि भूतान्युद्बृह-
 त्पुद्बृहते’ इत्यादिपदव्याख्याने सर्वेषां वेद्यानां तत्संबन्ध
 श्रवणात् । अतो विशिष्टस्य वेद्यस्यैक्यात् विशैक्यमिति । अ-

ज्ञेयते—सत्य श्रूयते सबन्ध । तथापि अर्थवादत्वाच्च विवक्ष्यते । अर्थवादश्च विध्यश्रवणात्, 'उद्गच्छति' 'विरमति' 'व्याप्नोति' 'ज्वलति' 'पश्यति' 'पलायन्ते' 'ददाति' 'मारयति' 'नमन्ति' इत्येव वर्तमानोपदशाच्च । न च वान्यम अधस्तात्पदोद्धारे 'तस्य ह वा उग्र प्रथम स्थान जानीयात्' इति विधि श्रूयते इति । यत तत प्रागपि 'प्रत्यक्षरमुभयत ओंकारो भवति' इति विधिबलात् प्रणवाक्षरमिश्रणेन मूलमन्त्राक्षरव्यत्ययात् तत्पदाज्ञान प्राप्त तत्तत्पदपरिमाणज्ञापनार्थ विधिरूपक्षीण मन न तत्पदार्थानां श्रीनृसिंहब्रह्मणा सह सबन्ध विधातु शक्नोति । अत यावद्वेद्य विद्याभेद इत्येव प्राप्तम् । एव प्राप्ते, ब्रूम —सत्य प्रथिव्यादिलोकानां परम्पर विशेषणविशेष्यभावा नावगम्यते, प्रत्येक च वेद्यता श्रूयते 'जानीयात्' इति । तथापि श्रीनृसिंहब्रह्मणा सह सबन्ध तत्र तत्र श्रूयमाण केन प्रारयितु शक्यत? तथा हि— 'य एत मन्त्रराज नारसिंहमानुष्टुभ प्रायच्छत्' 'य एत मन्त्रराज नारसिंहमानुष्टुभ प्रतिगृहीयात्' इत्यादिमध्ये पुनश्च 'आनुष्टुभस्य मन्त्रराजस्य नारसिंहस्याङ्गमन्त्राङ्गो ब्रूहि' इति 'मन्त्रराज नारसिंहमानुष्टुभ भवति' इत्येव मध्ये श्रावयित्वा अन्ते 'य एत मन्त्रराज नारसिंहमानुष्टुभ

परिग्रहण स
ग्रन्थालय, क उ ति शि संस्थान
सारनाथ, वाराणसी

नित्यमधीते' इत्यसकृदभ्यस्य आदिमध्यावसानेषु नृसिंहब्रह्म
 सबन्धित्वेन सकीर्तनात् विद्याया एक्यमिति विनिश्चिते तत्स
 बन्धित्वेन यथायाग्यतया तदन्तर्गत पदजात सामसबन्धि
 समस्त यथायोग्यतया वर्णनीयम् । अपि च अन्त्योपनिषदि
 फलकथनावसरे कृत्स्ना श्रीनृसिंहब्रह्मविद्यामभिधाय 'य एत
 मन्त्रराज नारसिंहमानुष्टुभ नित्यमधीते' इत्येतन्नारसिंहानुष्टु-
 भशब्दाना कृत्स्ननृसिंहब्रह्मविद्यामभिधायकत्वेन निश्चितानाम्
 असकृच्छ्रुतानामेव आदौ 'एत मन्त्रराज नारसिंहमानुष्टुभ
 मपश्यत्' इति श्रवणात् तदन्तरालवर्तिपदजात नृसिंहब्रह्म
 विद्यासबन्धमिति निश्चीयते । तत्सबन्धश्च तत्तत्पदव्याख्या
 नावसरे स्पष्टमेव प्रदर्शयिष्यते । अपि च 'वाक्यान्वयात्'
 इति न्यायेन सर्वमेवेद प्रकरण नृसिंहब्रह्मविद्याप्रकरणमिति
 गम्यते । अथ यदुक्त पदव्याख्यानवाक्याना नृसिंहब्रह्मवि-
 द्यासबन्धसमर्पकाणा विध्यश्रवणात् वर्तमानापदेशाच्च अर्थवा
 दत्वमिति, तदयुक्तम् । अधस्तात्पदोद्धारे 'तस्य ह वा उग्र
 प्रथम स्थान जानीयात्' इति विधि स्पष्ट एव श्रूयते । तत्र
 च विधौ तच्छब्देन साङ्गस्य मूलमन्त्रस्य परामर्शात् अङ्गा
 ना च द्वैविध्यात् मूलमन्त्राङ्गमन्त्राणा सामाङ्गमन्त्राणा च
 यथायोग्यतया व्याख्यानव्याख्येयभावेनावस्थितत्वात् कृत्स्नैव

नृसिंहब्रह्मविद्या अवगम्यते । स च विधि अनुषङ्गन्यायेन सर्वपदसबन्ध स्पष्ट इति । ननु तत्राप्युक्त पदज्ञानार्थं तदिति, तत्र । प्राक् ‘प्रत्यक्षरमुभयत ओंकारा भवति’ इति वाक्यादर्थाज्ञानेन पदाज्ञाने प्राप्ते, तत्पुर सरमेव पदज्ञानमिति । नन्वेव तच्छेषत्वेनोपरिष्ठादर्थकथनमनुपपन्नम् । नानुपपन्नम्— उपरिष्ठाद्धि ‘कस्मादुच्यते’ ‘कस्मादुच्यते’ इत्यथपुर सरमेव पद स्पष्टार्थमुपसहरति—‘तस्मादिदमुच्यते’ इति, अत अवगम्यते प्रागप्यथज्ञानपुर सरमेव पदज्ञानमिति । अत सर्वसबन्धिविधिश्रवण स्पष्टमिति । किं च सर्वेषा पदानामर्थमाश्राव्य अन्ते ‘य एव वेद इति विधिश्रवणात् । ‘वेद’ इति वर्तमानत्वात्कथ विधिरिति चेत् न, ‘वचना नि त्वपूर्वत्वात्’ इति न्यायान् । ‘य एव वेद’ इति य एव प्राक्तनमर्थजात श्रीनृसिंहब्रह्मसबद्ध वेद उपास्त । उपनिषदि साकारब्रह्मविद्याप्रकरणे पठिताना वेदोपासनाज्ञानध्यानपदानाम् उपासनार्थत्वेन निर्णीतत्वात् । अतो नायमर्थवाद इत्यत पञ्चसूपनिषत्सु न यावद्वेद्य विद्याभेद इति सिद्धम् । ‘आपो वा इदमासन्’ इत्यादिना श्रीनृसिंहब्रह्मविद्याप्रकरणमाख्यायिकापूर्वमवतारयति इयमुपनिषत् । तत्र तावत् प्रथमोपनिषदि सामसबन्धित्वेन प्रथिव्यन्तरिक्षश्च

ब्रह्मवदसाङ्गसामाग्निसूर्यचन्द्रब्रह्मादिदेवानां सामोद्धारपूर्वकं
क्षीरोदार्णवशाधिन्युपविष्टे वा शेषाभोगमस्तकपरिवृते नृ-
केसरिणि यागारूढे वरदाभयहस्ते त्रिनेत्र शक्रे पिनाकहस्ते
सन्निदानन्दमये ब्रह्मविवर्त उपासनम् । तस्मिन्नेव द्वितीयो
पनिषदि प्रणवोपासनापूर्वकसामरहितानुष्टुभमन्त्रपञ्चाङ्गपदो-
द्धारपूर्वकपदव्याख्याकथनगुणविशिष्टोपासनम् । तस्मिन्नेव
तृतीयोपनिषदि सामान्वितत्वेन मूलमन्त्रसबन्धित्वेन शक्ति-
बीजकथनं तन्निर्णयश्च । तस्मिन्नेव चतुर्थोपनिषदि मूलम-
न्त्राङ्गमन्त्रसामाङ्गमन्त्रैः प्रणवनं हृदयं सावित्रेण शिरो
महालक्ष्मीशिखा व्याख्याय नृसिंहगायत्र्या कवचं व्याचष्टे,
महाचक्रद्वात्रिंशद्व्यूहद्वतोद्देशपूर्वकं पुरश्चरणमन्त्राश्च । प-
ञ्चमोपनिषदि मन्त्रवर्णे द्वात्रिंशद्व्यूहान्महाचक्रे विन्यस्य
तत्स्वरूपप्रकथनेन अस्त्रमन्त्रान्व्याख्याय श्रीनृसिंहब्रह्मविद्या
नुष्ठातुं फलं व्याचष्टे ॥

आपो वा इदमासन्सलिलमेव स प्र-
जापतिरेकं पुष्करपर्णे समभवत्सस्यान्त-
र्मेनसि कामं समवर्ततेदं सृजेयमिति
तस्माद्यत्पुरुषो मनसाभिगच्छति तद्वाचा

वदति तत्कर्मणा करोति तदेषाभ्युक्ता-
 कामस्तदग्रे समवर्तताधि मनसो रेत
 प्रथम यदासीत् । सतो बन्धुमसति नि
 रधिन्दन्हृदि प्रतीष्य कवयो मनीषेत्यु-
 पैन तदुपनमति यत्कामो भवति स त
 पोऽतप्यत स तपस्तप्त्वा स एत मन्त्रराज
 नारसिंहमानुष्टुभमपश्यत्तेन वै सर्वमिद-
 मसृजत यदिद किञ्च तस्मात्सर्वमिदमा
 नुष्टुभमित्याचक्षते यदिद किञ्चानुष्टुभो
 वा इमानि भूतानि जायन्तेऽनुष्टुभा जा-
 तानि जीवन्त्यनुष्टुभ प्रयन्त्यभिसविशन्ति
 तस्मैषा भवत्यनुष्टुप्रथमा भवत्यनुष्टुबुक्ष-
 मा भवति वाग्वा अनुष्टुब्वाचैव प्रयन्ति
 वाचैवोद्यन्ति परमा वा एषा छन्दसां
 यदनुष्टुबिति ॥ १ ॥

आप आसन इति सबन्ध । वै प्रसिद्धम् । इदं प्रत्य-
 क्षादिदृष्टं सलिलम् अम्बुवेव स प्रजापति । स इति पूर्वं

परामर्शिना तच्छब्देन पुलिङ्गेन प्रकृत परामृशति 'यो ब्रह्माण विदधाति पूर्वं यो वै वेदाश्च प्रहिणोति तस्मै' इति श्रुते । ब्रह्मा प्रजापति एक सन् पुष्करपर्णे समभवत् आसीत् । तस्य प्रजापते मनसि अन्त करणे अन्तर्वर्ती काम इच्छा समवर्तत, इदं सृजेयमिति सृष्टिविषय इत्यर्थः । तस्मात् यत्पुरुषो मनसाभिगच्छति अन्त करणेनेच्छति तद्वाचा वदति । वाग्वदनपूर्वकं कमकरणं लोकप्रसिद्धं दर्शयति— तत्कर्मणा करोतीति । उक्तमेवार्थं द्रढयितुम् ऋच साक्षित्वे नोद्भावयति— तदेषाभ्युक्तेति । अथदाढ्ये ऋक् निर्णीतैव, सामयजुषोरर्थशैथिल्यमपि सभाव्यत— 'यद्वै यज्ञस्य साम्ना यजुषा क्रियते । शथिलं तद्यद्वै तद्वदम्' इति श्रुते । तस्मिन्नेवार्थे एषा ऋक् वक्ष्यमाणा अभ्युक्ता । मनसः कामं तदग्रं समवर्तत रेत उदकं प्रथमम् आदौ सृष्टयवसरे यदासीत् यस्मात्कारणादासीत् । अथवा कालनिर्देशं यदा इति, यस्मिन्कालं प्रथमम् उदकमासीत्, तदैव मनसः कामं अधीत्युपरि विषये सृष्टिविषये समवर्तत इत्यर्थः । सतः ब्रह्माणो बन्धु बन्धनं विवर्तं कवयः विपश्चितो हृदि निरविन्दन्, असति ब्रह्मणि, असच्छब्दस्य नामरूपाव्याकृतत्वेन ब्रह्मणि प्रयुक्तत्वात् 'असद्वा इदमग्र आसीत्' इत्यादौ ।

हृदि अन्त करणे प्रतीष्य प्रत्यगात्मानमवेक्ष्य मनीषा मनी
षया विपश्चिद्बुद्ध्या । ब्रह्मणो बन्धु बन्धुमिव बन्धु पर ब्रह्म
व्याकर्तार क्षीरोदार्णवादिविशेषणविशिष्ट भाविस्तृष्टे स्रष्टार
मूलमन्त्रसामाद्युपास्य हृदि निरविन्दन् इत्युत्तराधस्य गूढो
ऽभिप्राय । इति शब्द ऋक्समाप्तिं द्योतयति । उपैन का
मिन तत्काम्यम् उपनमति यस्मिन् कामो भवति । स
प्रजापति , तप 'मनसश्चेन्द्रियाणा चैकाग्र्य परम तप'
इति स्मरणात् अतप्यत मनसश्चेन्द्रियाणा च ऐकाग्र्यमकरोत् ।
स प्रजापति , तपस्तप्त्वा पूर्वं व्याख्यातम् , स प्रजापति
एत प्रकृत सर्वनाम्नोपात्त सतो बन्धुमित्यनेन गूढाभिप्रायेण
सूचितम् , 'ज्योतिश्चरणाभिधानात्' इति न्यायेन, मन्त्रराज
प्राकरणिकमन्त्राणा राजान प्रधानभूत सामराज वा । मन्त्र
शब्दस्य 'अहेबुध्निय मन्त्र मे गोपाय । यमृषयस्त्रयिविदा
विदु । ऋच सामानि यजूंषि' इत्यादौ सामान्यपि प्रयु
क्तत्वात् । नारसिंह नृसिंहसबन्धि सामादि तद्धितात् ,
नृसिंहगायत्र्यादिप्राप्तौ तज्जावृत्त्यर्थम् आनुष्टुभमिति अनुष्टु-
प् पृष्ठ दण्डाधिकम् ऋग्विशेषमाह , 'गायत्रमेतदहर्भवति' इति
न्यायात् । अपश्यत् दृष्टवानित्यभिप्राय । एतदुक्त भव
ति— द्वितीयतृतीयचतुर्थपञ्चमोपनिषत्सु मन्त्रराजादित्रय

शब्दा प्रयुक्ता तत्पुरुषबहुव्रीहितद्धितसामर्थ्यात् पूर्वपूर्वोपनिषदर्थमाचक्षाणा सन्त एव आदौ प्रयुक्ता कृत्स्नामेव ब्रह्मविद्या सगृहीतवन्तः, अतश्च वक्ष्यमाणा कृत्स्नामेव ब्रह्मविद्यामपश्यदित्यर्थः । तेन वै प्रागुक्तेन, वै प्रसिद्धम्, सर्वमिदमसृजत प्रत्यक्षादिसिद्धमसृजत । यदिदं किञ्च स्पष्टम् । तस्मात्सर्वमिदमानुष्टुभमित्याचक्षते यदिदं किञ्च मन्त्रराजना रसिंहशब्दौ । इह आनुष्टुभमिति तद्धितप्रयोगात् द्वात्रिंशदक्षराणामेव तत्साम्प्रत्यक्षं सामर्थ्यं दर्शयत्येव । अत्राप्युपाख्यायिकाया किल प्रजापति तपसा लोकत्रयसृष्टयथमेव कारणजिज्ञासु अत्यन्तशुद्धान्तःकरणतात् शक्तिन्नययुक्ता ब्रह्मस्वरूपिणीं भूतसृष्टिपुर सरसर्वसृष्टिकारणिकामनुष्टुबुचम् अपश्यदित्याह । अनुष्टुभो वा इमानि भूतानि जायन्ते अनुष्टुभा जातानि जीवन्ति अनुष्टुभं प्रयन्त्यभिसविशन्ति इति 'जन्माद्यस्य यतः' इत्यस्या ब्रह्मलक्षणलक्षितत्वं दर्शयति । उक्तमेवार्थं द्रढयितुम् ऋच साक्षित्वेनाद्वावयति— तस्य ब्रह्मस्वरूपस्य साक्षिणी एषा वक्ष्यमाणा ऋक् भवति । अनुष्टुप् प्रथमा भवति सर्वसृष्टेः प्रथमा आद्या भवति । अनुष्टुप् उत्तमा श्रेष्ठा भवति । वाग्वा अनुष्टुप् सर्वो वा कप्रपञ्च अनुष्टुभिः लीन इति दर्शयति । नामसृष्टिपूर्व

कत्वाद्वूपसृष्टे वाग्रूपत्वादनुष्टुभ अनुष्टुबेव मूलकारणम् ।
वाचैव प्रयन्ति अनुष्टुभैव प्रलय गच्छन्ति भूतानि । वाचैव
अनुष्टुभैव उद्यति उत्पत्तिं गच्छन्ति । परमा वा एषा
छन्दसा गायत्र्यादीनाम्, छन्दसा वदाना वा, परमा उत्कृष्टा ।
परमत्व च सामाधारत्वादनुष्टुभ । साम्नश्च परमत्वम् 'देवा
वै नर्चि न यजुष्यश्रयन्त ते सामन्येवाश्रयन्त' इति
श्रुते, 'वेदाना सामवेदोऽस्मि' इति स्मृतेश्च । यदनुष्टुबिति
इति शब्द ऋक्समाप्तिं द्योतयति ॥

एव तावदाख्यायकायामन्ते सकलनृसिंहोपासनसम्प्राह
कान् मन्त्रराजनारसिहानुष्टुभशब्दान् विज्ञाय तैरेव शब्दै
सकलोपासना सृष्ट्यर्थं प्रजापत्यनुष्ठिता सगृह्य इदानीमविशे
षेणानुष्ठाने प्राप्ते, तत्र तावत्साम्न ऋगक्षराभिव्यञ्जकत्वात्
अभिव्यञ्जकाभिव्यङ्गयोरभिव्यञ्जकपूर्वकत्वात् साम्नश्च सर्व
वेदश्रेष्ठत्वात्—'देवा वै नर्चि न यजुष्यश्रयन्त ते सामन्येवा
श्रयन्त' इति श्रुते 'वेदाना सामवेदोऽस्मि' इति स्मृतेश्च,
अस्य च सामराजत्वात् तदुपासनाया प्राप्तया क्रमसूचनपूर्वं
कामाह—

ससागरा सपर्वता ससद्वीपा वसु
धरां तत्साम्न प्रथम पाद जानीयाद्यक्ष

गन्धर्वाप्सरोगणसेवितमन्तरिक्ष तत्सा-
 न्नो द्वितीय पाद जानीयाद्ब्रह्मसुखादित्यैः
 सर्वैर्देवैः सेवित दिव तत्साम्नस्तृतीय
 पाद जानीयाद्ब्रह्मस्वरूप निरञ्जन परम-
 व्योम्निक तत्साम्नश्चतुर्थ पाद जानीया-
 द्यो जानीते सोऽमृतत्व च गच्छत्यृग्य-
 जुःसामाथर्वाणश्चत्वारो वेदा साङ्गा स-
 शाखाश्चत्वार पादा भवन्ति किं ध्यान
 किं दैवत कान्यङ्गानि कानि दैवतानि
 किं छन्दः क ऋषिरिति ॥ २ ॥

यथाकथञ्चिदुपासनारूपे प्राप्ते ससागरामिति प्रथमत
 एव सागरसकीर्तनेन सागरपूर्विकामुपासना द्योतयति ।
 अत एव न पृथ्वीविशेषण सागर इति केचिद्व्याचक्ष
 ते, ततश्च प्रथमतः सागर क्षीरोदार्णव ध्यात्वा तच्छा
 यिन्युपविष्टे वा तस्मिन्पञ्चाङ्गन्यासम् ऋक्सामयो कृत्वा
 तस्मिन्नेव सपर्वतामित्याद्युपासना सह सागरण वर्तन यस्या
 उपासनाया ता ससागरा जानीयादित्यनुषङ्ग — यथा
 'ब्रह्म पुच्छ प्रतिष्ठा' इत्यादेरानन्दमयाद्विच्छेदमिवेति, तद-

युक्तम् । न तावद्विशिष्टामुपासना ससागरशब्दस्तावदाह,
किंतु बद्धक्रमके पदार्थजाते तदादिन्यायेन सूचयति । तदन्य
विशेषणत्वेनैकवाक्यत्वेऽपि समानम् । तस्माद्बद्धक्रमकमुपासन
प्रथमत एव सागरशब्दोपादानात्क्षीरोदार्णवपूर्वक विज्ञेयम् ।
ततश्चायमर्थः । तत्साम्न तस्या न्यस्ताया अनुष्टुभो न्यस्त-
स्य च साम्न प्रथम पाद क्षीरोदार्णवशायिन उपविष्टस्य
वा नृकेसरिण उक्तविशेषणविशिष्टा वसुधरा हृदयमङ्ग
हृदयान्तर्वर्तित्वेन जानीयादित्यर्थः । एवमुत्तरेष्वपि त्रिषु
पादेषु यक्षगन्धर्ववसुरुद्रब्रह्मस्वरूप लोकसाहचर्याद्ब्रह्मलोक
तत्साम्न तस्या न्यस्ताया अनुष्टुभो न्यस्तस्य च साम्नो
द्वितीय तृतीय चतुर्थ पाद तस्य नृकेसरिण शिर-
शिखाकवचान्तर्वर्तित्वेन जानीयादिति योज्यम् । एव नृ
केसरिण यो जानीते सोऽमृतत्व च गच्छतीति गमनोपादा
नात्कार्यममृतत्वम्, न कैवल्यम्, 'कार्यं बादरिरस्य गत्युप-
पत्ते' इति न्यायात् । अथवा देहान्ते देव परब्रह्म निर्गुण
ब्रह्म तारक तारकमात्राभि प्रत्यग्ब्रह्मणारेकत्व व्याचष्टे इत्य
न्ते श्रवणात् अमृतत्व कैवल्यम् । एवमुपरिष्ठात् उभयथा अ-
स्य अमृतत्व श्रूयमाण व्याख्येयम् । ऋग्यजु सामाथर्वाणश्च
त्वारो वेदा साङ्गा सशाखाश्चत्वार पादा भवन्तीति

महाचक्र व्याख्यातम् । तस्य नाभ्या क्षीरोदार्णवशायिन
 उपविष्टस्य वा नृकेसरिण क्रमप्राप्त पञ्चममङ्गम् अस्त्रा-
 रय वक्ष्याम । नन्वेव साङ्गोपासनामपरिसमाप्य कोऽय
 मध्ये ध्येयप्रश्नोपक्रम पिशाचजल्पितमिव— किं ध्यान
 किं दैवत कान्यङ्गानि कानि दैवतानि किं छन्द क ऋषि
 रिति ध्यानदेवताङ्गाङ्गद्वयताछन्दर्षीणा प्रश्न १ अत्रोच्यते—
 अत्र किल आख्यायिकाया प्रजापति विरतेभ्यो देवेभ्य
 सामद्वारिकामेकामुपासना परिसमाप्य तूष्णीं बभूव श्रो
 तृणा बोध परीक्षितुम्— किं प्रागुक्त एवार्थे अवान्तरविशेष
 पृच्छन्ति अन्यदप्यर्थजात तदुपयोगि, न वेति । अनेना
 भिप्रायेण मध्य एव प्रश्नोपक्रम । तत्र षट्प्रश्ना । प्रथमप्रश्ने
 जानीयादिति प्रागुक्तविधौ उपरिष्ठाच्चोपनिषत्त्वा ममाप्तेर्ज्ञान
 मात्र ध्यान वेति प्रश्न । जानीयादिति विधावभ्यासस्य
 ध्यानस्याश्रवणात्तत्रोत्तराप्रदानात् ‘अप्रतिषिद्धमनुमत भवति’
 इति न्यायाज्जानीयादित्यत्र ध्यायेदित्यर्थ । ध्यायति ज्ञाना
 भ्यासे वर्तते । किं दैवत किं छन्द क ऋषिरिति प्रश्नद्वये
 नारसिंहानुष्टुभतद्धितश्रवणात्स्वस्य च ब्रह्मण प्रजापते कथ
 कत्वेन दैवतछन्दर्षित्वेनोत्तरम्, ‘यस्य वाक्य स ऋषिर्या
 तेनोच्यते सा देवता’ इत्याश्वलायनस्मरणात् । इति शब्द

प्रभसमार्ति द्योतयति ॥

स होवाच प्रजापति स यो ह वै
तत्सावित्रस्याष्टाक्षर पद श्रियाभिषिक्त
तत्साम्नोऽङ्ग वेद श्रिया हैवाभिषिच्यते
सर्वे वेदाः प्रणवादिकास्त प्रणव तत्सा
मोऽङ्ग वेद स त्रीँल्लोकाञ्जयति चतुर्विंश
त्यक्षरा महालक्ष्मीर्यजुस्तत्साम्नोऽङ्ग वेद
स आयुर्यशःकीर्तिज्ञानैश्वर्यवान्भवति त
स्मादिदं साङ्गं साम जानीयाद्यो जानीते
सोऽमृतत्वं च गच्छति सावित्रीं प्रणव
यजुर्लक्ष्मीं स्त्रीशूद्राय नेच्छन्ति द्वात्रिंश
दक्षरं साम जानीयाद्यो जानीते सोऽमृ
तत्वं च गच्छति सावित्रीं लक्ष्मीं यजुः
प्रणव यदि जानीयात्स्त्रीशूद्रः स मृतो
ऽधो गच्छति तस्मात्सर्वदा नाचष्टे यद्या
चष्टे स आचार्यस्तेनैव मृतोऽधो गच्छति ॥

अत्र किल षट्प्रश्ना प्रश्नचतुष्टयं नैरपेक्ष्यणं अङ्गपूर्वत्वा

दक्षिज्ञानस्य पारिशेष्याच्च साम्नोऽङ्ग तद्देवत प्रभद्वयेन, स प्रजापति श्रोतृणा बोधमर्थिता च अवेक्ष्य हर्षित, निपातानामनेकार्थत्वात्, उत्तरमुवाच—स यो ह वा इति । वीप्सया हर्षनिर्भरता दर्शयति । सावित्रस्य अष्टाक्षर पदश्रिया अभिषिक्त श्रीबीजेनाभिषिक्तमुपरिष्ठाच्छ्रीबीजमित्यर्थः । तत्साम्नोऽङ्ग वेद इत्यभिषिक्तमिति वदन् शिरपूर्वकत्वादभिषेकस्य तस्मिन्नभिषिक्ते शिरोऽङ्गस्थाने साम्नोऽङ्ग वेद इत्यङ्गता विधत्ते । श्रिया हैव अभिषिच्यत इत्यङ्गेषु सर्वत्र फलश्रवणम् ‘द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात्फलश्रुतिरर्थवाद स्यात्’ इत्यर्थवाद, ‘अनतिदृशस्तृणातिप्रजयैवैन पशुभिरनतिदृश करोति’ इति न्यायेन गुणफलाधिकारो वा । सर्वे वेदा प्रणवादिका त प्रणवमिति सर्वे वेदा उपवेदाश्च अष्टौ इत्यष्टसंख्यानन्तरं तत्स्थाने हृदयाङ्गस्थाने प्रणव विदधत् सर्ववेदादिभूतात्प्रणवात् सामाक्षराण्यधिकतराणीति दर्शयति । तत्साम्नोऽङ्ग वेद स त्रीँल्लोकाञ्जयतीत्युक्तार्थम् । चतुर्विंशत्यक्षरा महालक्ष्मीर्यजु तस्मिन्चतुर्विंशत्यक्षरस्थाने सामतृतीयपादादुपरिष्ठात् साम्नोऽङ्ग वेद शिखाङ्गस्थान इत्यर्थः । स आयु यश ज्ञानप्रशसा कीर्तिजनप्रशसा ज्ञानैश्वर्यवान्भवतीत्युक्तार्थम् । यस्मादेव सामा

ङ्गफलम् , तस्मादिदं साङ्गं सामं जानीयात् , यो जानीते सोऽमृतत्वं च गच्छतीत्युक्तार्थम् । सावित्रादिमन्त्राणां हृदयाद्यङ्गस्थाने प्राप्तानाम् अत्र आदावेव अङ्गत्वविधानार्थं मपकर्षस्तु उपक्रमोपसंहाराभ्यां विधैक्ये तात्पर्यं दर्शयति । सावित्रीं प्रणवं यजुर्लक्ष्मीं स्त्रीशूद्राय स्त्री च शूद्रश्च स्त्री शूद्रम् तस्मै स्त्रीशूद्राय नेच्छन्तीति निषेधं कुर्वन् प्रधानोपासनायां स्त्रीशूद्रस्याप्यधिकारं दर्शयति । द्वात्रिंशदक्षरं सामं जानीयादिति द्वात्रिंशदक्षराणां सामसंबन्धं विधत्ते । यो जानीते इत्याद्युक्तार्थम् । सावित्रीं लक्ष्मीं यजुं प्रणवं यदि जानीयात् स्त्रीशूद्रः , स मृतः अधः नरकं गच्छतीति प्रत्यवायदर्शनेन निषेधमेव द्रढयति । तस्मात्सर्वदा न आचष्टे इति कदाचिदपि न आचष्टे इत्याचार्यस्य निषेधं दर्शयति । यद्याचष्टे स आचार्यः , तेनैव कथनेन मृतः अधः गच्छतीति प्रत्यवायदर्शनेन निषेधमेव द्रढयतीति ॥

स होवाच प्रजापतिरग्निर्वै वेदा इदं सर्वं विश्वानि भूतानि प्राणा वा इन्द्रियाणि पशवोऽन्नममृतं सम्राट्स्वराड्विराट् तत्साम्ना प्रथमं पादं जानीयाद्दृग्यजुःसामाथर्वरूपः सूर्योऽन्तरादित्यो हिरण्यमयः

पुरुषस्तत्साम्नो द्वितीय पाद जानीयाद्य
 ओषधीना प्रभवति तारापति सोमस्त
 त्साम्नस्तृतीय पाद जानीयात्स ब्रह्मा स
 शिव स हरिः स इन्द्रः सोऽग्निः सो-
 ऽक्षरः परम स्वराद्तत्साम्नश्चतुर्थ पाद
 जानीयाद्यो जानीते सोऽमृतत्व च ग
 च्छति । ॐ उग्र प्रथमस्याद्य ज्वल द्वि
 तीयाद्य नृसिं तृतीयस्याद्य मृत्यु चतु-
 र्थस्याद्य साम जानीयाद्यो जानीते सो
 ऽमृतत्व च गच्छति तस्मादिदं साम यत्र
 कुत्रचिन्नाचष्टे यदि दातुमपेक्षते पुत्राय
 शुश्रूषवे दाखत्यन्यस्मै शिष्याय चेति ॥

एव सामाङ्गान्युक्त्वा तदुपासनाया च स्त्रीशूद्रव्यति
 रिक्तमधिकारिणमुक्त्वा अन्यप्रभ्राङ्गदैवतानि वक्तुं साम-
 देवतैव तत्तत्स्थाने निपतितस्याङ्गस्य सैव देवतेति स प्रजा
 पतिर्हं हर्षित अन्यप्रभ्र उत्तरमुवाच—अग्निर्वै वेदा इदं
 सर्वम् इत्यादि यो जानीते सोऽमृतत्व च गच्छति इत्यन्त

च ससागराम् इत्यादिना योजनीयम् । एतदुक्तं भवति ।
क्षीरोदार्णवशायिनि उपविष्टे वा न्यस्तस्य साङ्गस्य साम्न
पादश उक्तगुणा पृथ्वी हृदयान्तर्वर्तित्वेन अग्निर्वै वेदा इदं
सर्वं विश्वानि भूतानि प्राणा इन्द्रियाणि पशवोऽन्नममृत
सम्राट्स्वराड्विराट्त्साम्न प्रथमपादस्य तदङ्गस्य प्रणव-
स्य हृदयमन्त्रस्य च दैवतं जानीयात् इति पारमेश्वर हृदय
व्याख्यातम् । तथा यक्षगन्धर्वादिगुणविशिष्टमन्तरिक्षं शि-
रोऽन्तर्वर्तित्वेन सर्ववेदमयं सूर्यो हिरण्यमयं पुरुषस्तत्सा-
म्नो द्वितीयपादस्य शिरामन्त्रस्य च तदङ्गस्य सावित्रमन्त्रस्य
च दैवतमिति पारमेश्वर शिरो व्याख्यातम् । तथा च
वसुरुद्रादित्यै मेवितं द्युलोकं शिखान्तर्वर्तित्वेन य ओषधी-
ना प्रभवति तारापतिश्चन्द्रमा तत्साम्नस्तृतीयपादस्य शिखा-
मन्त्रस्य च लक्ष्मीयजुषश्च दैवतम् इति पारमेश्वर शिखाङ्ग
व्याख्यातम् । तथा च ब्रह्मलोककवचान्तर्वर्तित्वेन स ब्रह्मे-
त्यादिमन्त्रवणात् तत्साम्नश्चतुर्थपादस्य च तदङ्गभूताया नृ-
सिंहगायत्र्याश्च कवचमन्त्रस्य च दैवतम् इति पारमेश्वर कवच
व्याख्यातम् । तथा, ओमिति प्रणवबहुलं सामद्वारकेण
महाचक्रेण पारमेश्वरमस्य व्याख्यातम् । लोकानामङ्गेष्वन्त-
र्भावात् सामाङ्गदेवतासाहचर्यात् 'व्यतिषक्ता वा इमे लोका

तस्माद्यतिषक्तान्यङ्गानि भवन्ति' इति विधायकवचनाच्च इत्येष
 उपासनाक्रमः । एव तावन्न्यस्तसामद्वारिका पारमेश्वरीमु
 पासना परिसमाप्य अथेदानीं न्यस्त साम उद्धरति— उग्र-
 मिति । ननु नाय सामोद्धारः, किंतु मन्त्रोद्धार एव, साम
 शब्दस्तु यौगिकवृत्त्या तेन सामर्थ्येन सह वर्तत इति
 साम मूलमन्त्रः । तन्न, 'गीतिषु सामारया' इति गीत्या
 सामशब्दस्य रूढत्वात्, 'रूढिर्योगमपहरति' इति न्यायात्
 सामोद्धार एव । ननु वेदेन सामशब्दो यौगिक
 कृत 'सैव नाम त्वमासीरमो नामाह सोम' इत्युप
 क्रम्य 'सा चामश्चाभवता तत्सामाभवत्तत्साम्न साम
 त्वम्' इति श्रुते । सत्यं भवतु यौगिक, तथाप्युभयोद्दारे
 सामोद्धारस्तु सिद्ध एव । एव रूढैर्वैदिकप्रयोगाच्च सामो
 द्दारे स्थिते द्वात्रिंशदक्षर साम जानीयादिति सामान्या-
 कारेण सामसबन्धे सिद्धे विशेषाकारेण मूलमन्त्राक्षराणां
 सामसबन्ध विधानुमाह— उग्र प्रथमस्याद्यमित्यादिना ।
 अत्र हि सामगानां हस्ते मुखस्वरनिर्णयो द्रष्टव्यः । सप्त
 धा हि स्वर षड्जादिभेदेन । तत्र हस्तगतस्वरानुसा-
 रेण मुखेन गीत्युच्चारणम्, तत्र हस्ताङ्गुष्ठोत्तमपर्वणः क्रौष्ट
 कसङ्ग उच्चैर्भावे कृते सर्वोदात्ता त्रिमात्रा चतुर्मात्रा पञ्च

मात्रा वा कृत्वा विहिताक्षरेषु गीतिं गायेत्, तामाद्य निरपेक्ष स्वरमित्याचक्षते, ततोऽङ्गुष्ठोत्तमपर्वण वक्त्रीभावे कृते पूर्वोदात्तापेक्षया अनुदात्ताम् उत्तरापेक्षया उदात्ताम् एवमेवाङ्गुष्ठेन तर्जनीमध्यमपर्वस्पर्शे कृते तत्सनिहिताङ्गुलिस्पर्श उपकनिष्ठिकास्पर्शे कनिष्ठिकामध्यमपर्वस्पर्शे कृते पूर्वपूर्वापेक्षया उत्तरोत्तरापेक्षया उदात्तानुदात्तात्मिका विहिताक्षरेषु गीतिमुच्चार्य अङ्गुष्ठेन कनिष्ठिकामूलपर्वस्पर्शे कृते सर्वानुदात्ता गीतिमुच्चारयेत्, त त्वन्त्य स्वरमित्याचक्षते । एव मुखहस्ताभ्या षड्जादयो यथाक्रम सप्त स्वरा निष्पाद्यन्ते । स एष सामगाना सर्वसामसाधारण स्वरनिर्णय । ततश्च, उग्रप्रथमस्य आद्य सर्वोदात्त सामपदानुषङ्गात् उक्ते अक्षरद्वये आद्यम् आद्यस्वरात्मक साम जानीयादिति विधीयते, अन्यथा प्रथमपादस्य आद्यम् अक्षरद्वय जानीयात् इत्येतस्य द्वितीयापनिषदुक्तपदोद्धारादेव ज्ञातत्वात् ‘अप्राप्ते शास्त्रमर्थवत्’ इति न्यायो बाधित स्यात्, सामपदस्य व्यर्थता स्यात्, उभयविधाने च वाक्यभेद स्यात् । वेदितव्यसामसबन्धस्वरविशेषे विहिते अनिर्धारितस्वरविशेषक साम कथं विधातुं शक्यतः ? तस्मात् मूलमत्रोक्तप्रथमपादाक्षरद्वयस्य आद्यशब्दोक्तस्वरविशेषात्मकसामसबन्ध एव

विधीयते । एवमुत्तरेष्वपि त्रिषु वाक्येषु योजनीयम् । ज्वल
द्वितीयस्य पादस्य आद्य साम गीर्तिं जानीयात् । नृसिं
तृतीयस्य आद्यमित्युक्तार्थम् । मृत्यु चतुर्थस्य आद्यमित्यादि
गच्छतीत्यन्तम् उक्तार्थम् । यस्मादिदं साम परमरहस्यतरम्,
तस्मादिदं साम यत्र कुत्रचित्पुंसि न आचष्टे इति कथयितु
निषेधः । यदि दातुमपेक्षते पुत्राय शुश्रूषवे शुश्रूषारताय
आचार्योपसर्पणेन श्रवणेन ग्रावते दास्यति दद्यादित्यथ ।
अन्यस्मै शिष्याय प्रागुक्तलक्षणाय च इति । इति शब्द
सामदातृप्रतिग्रहीत्रो अधिकारसमाप्तिं द्योतयति ॥

एव तावत्साम्ना सह दातृप्रतिग्रहीत्रो सबन्धविधाय
श्रीक्षीरोदार्णवशायिनो नृकेसरिणो योगिवदासीनस्य शया-
नस्य वा ध्येयस्य आश्रयाश्रयिलक्षणसबन्धविशेषोपासना
कृत्स्नफलवर्ती विधातुमाह—

क्षीरोदार्णवशायिन नृकेसरि योगि
ध्येय परम पद साम जानीयाद्यो जानी
ते सोऽमृतत्व च गच्छति वीर प्रथम
स्यार्धान्त्य तस द्वितीयस्यार्धान्त्य हभी
तृतीयस्यार्धान्त्य मृत्यु चतुर्थस्यार्धान्त्य

साम जानीयाद्यो जानीते सोऽमृतत्व
च गच्छति तस्मादिदं साम येन केन
चिदाचार्यमुखेन यो जानीते स तेनैव
शरीरेण ससारान्मुच्यते मोचयति मुमु
क्षुर्भवति जपास्तेनैव शरीरेण देवताद
र्शनं करोति तस्मादिदमेव मुख्यं द्वा
कलौ नान्येषां भवति तस्मादिदं साङ्गं
साम जानीयाद्यो जानीते स मुमुक्षुर्भ
वति ॥ ५ ॥

क्षीरोदार्षवशायिनं ना चासौ केसरी च नृकेसरी त
नृकेसरिणम् । नृकसरिमिति छान्दसम् । योगिवदासीनं शेष
भोगमस्तकपरिव्रतं रहस्यकल्पान्तरपर्यालोचनया अस्मिन्नेव
स्थाने शाखान्तरश्रुत्यन्तरपर्यालोचनया आसीनं शेषभोगमू-
र्ध्ववृत्तम् । द्विशाखगामिनी इयमुपनिषत् भृगुशाखायाम्
आङ्गिरसशाखायां च । परमं पदं परमाश्रयभूतम् ।
जानीयादिति सर्वत्रानुषज्यते । सामेत्यादि गच्छतीत्य-
न्तम् उक्तार्थं भवति । यत्साम जानीयात् तदुक्तगुण-
विशिष्टे नृकेसरिणि साङ्गं न्यस्तं जानीयादित्यर्थः । इहा-

नीं साम्नो द्वितीयोद्धारमक्षराणां स्वरविशेषसंबन्धार्थमाह— वीर प्रथमस्यार्धान्त्य प्रथमपदोक्ताक्षरद्वय आद्यार्धे 'प्रथमातिक्रमे कारणाभावात्' इति न्यायेन अन्त्यम् अन्त्य-स्वरात्मकं सामं जानीयात् इत्यनुषज्यते । अत एव अस्मिन्नेव स्थाने शाखान्तरे पाठान्तरं वीर प्रथमाद्यार्धस्य अन्त्यमिति । अत्रापि विधानविषये प्रागुक्ते चोद्यसमाधाने । ततो वीरो अनुदात्तात्मिका गीति , र मध्यवर्तिस्वरात्मिका गीति , एवमुत्तरेष्वपि तदुद्धारवाक्येषु योजनीयम् । तस्य द्वितीयस्यार्धान्त्यम् इत्युक्तार्थम् । तम् अनुदात्तात्मिका गीति , हभी तृतीयस्यार्धान्त्यम् । तृतीयाद्यार्धस्य अन्त्यमिति पाठान्तरम् । हम् अनुदात्तात्मिका गीति , भी मध्यवर्तिस्वरात्मिका गीति , मृ अनुदात्तात्मिका गीति , त्यु पारिशेष्यान्मध्यवर्तिस्वरात्मिका गीति , चतुर्थस्यार्धान्त्यम् इत्युक्तार्थम् । मृत्यु चतुर्थोद्यार्धस्य अन्त्यमिति पाठान्तरम् । सामेत्यादि गच्छतीत्यन्तम् उक्तार्थम् । यस्मात्सामैकदेशपरिज्ञानात् कृत्स्नफलावाप्तिं तत्र कृत्स्नसामपरिज्ञाने किमुतेत्याह— तस्मादिदं विहिताक्षरेषूद्धृतं कृत्स्नं सामं येन केनचित् येन केनापि सामोद्धारवाक्यकदम्बकेनापि यो जानीते इत्यनुषङ्गः । आचार्यमुखेन यो जानीते इत्याचार्यमुखोपायान्तर-

यार्विकल्प । यद्वा आचार्यशब्दो वेदमभिधत्ते, 'तस्मादाचार्यवच प्रमाणम्' इत्यादौ प्रयोगात्, आचार्यमुखेन वेदमुखेन सामोद्धारवाक्यकदम्बकेनेत्यर्थ । स तेनैव स्वयमेव सामपरिज्ञानेन ससारान्मुच्यते, मोचयति अन्य वा साम ज्ञापयन् । सामपरिज्ञानात् सरागोऽपि मुमुक्षुर्भवति जपात्, सख्यानुपादानात् सकृदेव सामजपात् । यत्साङ्गेन साम्ना पारमेश्वरशरीर क्षीरोदार्णवशायित्यादिपदकदम्बकव्याकृतम्, तेनैव शरीरेण देवतादर्शन करोति देवता प्रत्यक्षा भवति । तस्मादिदमेव साङ्ग सामैव मुख्य द्वार देवतादर्शने तज्याकृतौ च, कलौ पापबाहुल्येन अन्येषा मामरहिताना केवलमूलमन्त्रपरिज्ञातृणा देवतादर्शन झटिति न भवतीत्यर्थ । यस्मादिदं साङ्ग साम देवतादर्शने देवताकारव्याकृतौ च मुख्यमेव द्वारम्, तस्मादिदं साङ्ग साम जानीयात्, मुमुक्षुर्भवति मानुषानन्दा रूढोऽपि एतत्परिज्ञानात् मानुषानन्द विहाय मोक्षेप्सुर्भवति । यद्वा मुमुक्षु एतज्जानीयात् इत्यन्वयः । तस्य भवतीति फलनिर्देशः । भू सत्तायामिति धातो रूपम् । साकारब्रह्मोपासनाद्वार सन्मात्रता प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

ॐ ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं नृके
सरिविग्रहम् । कृष्णपिङ्गलमूर्ध्वरेतं वि

रूपाक्ष शकर नीललोहितसुमापतिं प
 शुपतिं पिनाकिन ह्यमितद्युतिमीशान्
 सर्वविद्यानामीश्वर सर्वभूतानां ब्रह्मा-
 धिपतिर्ब्रह्मणोऽधिपतिर्यो यजुर्वेदवाच्य
 स्त साम जानीयाद्यो जानीते सोऽमृतत्व
 च गच्छति । महा प्रथमान्तार्धस्याद्य
 र्वतो द्वितीयान्तार्धस्याद्य षण तृतीया
 न्तार्धस्याद्य नमा चतुर्थान्तार्धस्याद्य साम
 जानीयाद्यो जानीते सोऽमृतत्व च ग
 च्छति । तस्मादिद सच्चिदानन्दमय पर
 ब्रह्म तमेव विद्वानमृत इह भवति ।
 तस्मादिद साङ्गं साम जानीयाद्यो जानी
 ते सोऽमृतत्व च गच्छति ॥ ६ ॥

एव तावत् यदङ्गम् उपास्यदेवताकारव्याकृतौ क्षमम्,
 तदेवाङ्ग निर्दिशन् आह— ओमिति । एतच्चतुर्थोपनिषदि
 स्पष्टीकरिष्यति— ओमित्येतदक्षरम् इत्यादिना । नृकेसरिवि
 ग्रहो व्याख्यात , स न स्वमायया लीलाविग्रह , किं तु

कर्मविपाकजन्मानुभवरूपाणां केवलतिर्यग्रूपाणां मत्स्यकूमा-
दीनां केवलातिर्यग्रूपाणां वामनादीनां लीलारूपत्वेनैव
दृष्टत्वात् अस्य च तद्विलक्षणत्वात् न स्वमायालीला
विग्रहता स्यादिति इमासाशङ्का मन्त्रवर्णादपनेतु मन्त्रमाह—
ऋत सत्य पर ब्रह्म पुरुष नृकेसरिविग्रहम् । ना च पुरुषश्च
केसरी च सिंहश्च नृकेसरी । तत्र पुरुषमित्यनूद्य सत्य पर
ब्रह्म जानीयादिति विधीयते । एतदुक्तं भवति— सत्यस्य
परब्रह्मण स्वमायया लीलाविग्रह पुरुषाकारम् ऋतमिति
परमार्थं जानीयादिति यावत् । यद्वा, ऋत सत्य पर ब्रह्म
ब्रह्मात्मक पुरुषाकारम् ओमित्योकारेण व्याख्यातम्, ऋत
मिति धननाम ऋतमय हिरण्यमय हिरण्यमय जानीयादि-
त्यर्थः । अत एव सतो ब ध्रुमिति बन्धुरिति धननाम ब्रह्म
णो विवर्तं हिरण्यमयम् असति ब्रह्मणि हृदि निरविन्दमिति
कैश्चिद्व्याख्यातम् । कृष्णपिङ्गल कृष्णपिङ्गले अक्षिणी यस्य त
तथोक्तम् । ऊर्ध्वरेतमिति क्लृण्दसम् । ऊर्ध्वरेतस्क योगा
रूढमासीन विरूपाक्ष ललाटनेत्रम् ललाटनेत्रेण रौद्रता प्रा-
प्नोति तद्व्यावृत्त्यर्थं शकर सुखकर वरदाभयहस्त शकरसाह
चर्याञ्जलीलोहितमिति नीलकण्ठम् उर्वरितप्रदेशे लाहितम् ।
नीललोहितौ वर्णौ ललाटनेत्रयोर्यथायोग्यतयास्य धृतौ तथो-

क्तम् । कल्पान्तरे तु श्वेतवर्णम्, एव सुवर्णलोहितशुक्लाकाराणा
 विकल्प कामनावशाद्भवस्थित । उमापतिं उमा गौरी
 तस्या पति तम् । 'श्रिय लक्ष्मीम्' इति सप्त शक्तयो वक्ष्यन्ते ।
 पशुपति पशूना प्राणिना पति, यद्वा पशूना वेदाना गाय-
 त्र्यादीनाम्, 'पशवो वै छन्दासि' इति श्रुते । पिनाकिन
 पिनाकधनुर्हस्तम् । हीति निश्चिताथ । अमितद्युतिम् अमित-
 प्रकाशम् । ईशान सर्वविद्याना प्रभु । ईश्वर सबभूताना
 प्रभु । ब्रह्माधिपति, ब्रह्म तप मनसो विषयेभ्यो विवर्त्य
 दर्शन पूर्वोक्तोपासन तस्य अधिपति अधिष्ठाय पाल-
 यिता । ब्रह्मणोऽधिपति ब्रह्मणोऽधिष्ठाता । ब्रह्मेत्यन्न-
 नाम अन्न क्षीर ततश्च क्षीरस्य अधिष्ठाता । यद्वा ब्रह्म-
 ण' अथर्ववदस्य अधिष्ठाता । एव यो यजुर्वेदेवाच्य प्रागु-
 क्तेन यजुषा वेदेन वाच्य यजुर्वेदेवान्य । प्रागुक्ताना गुणा
 ना प्रथमानिर्दिष्टाना जानीयादित्यनेनान्वय कर्तुं विशिष्टतया
 एकत्वाभिप्रायेण द्वितीयान्ततया निर्दिशति— तमिति ।
 सामेत्यादि गच्छतीत्यन्तम् उक्तार्थम् । एव प्रागुक्तमाकार
 नृकेसरिण्येव जानीयात् । अत्र केचित्प्रागुक्तमाकार मन्त्रव-
 षात्पृथक्त्वेन उपास्यमाचक्षते, तदयुक्तम्, एव तर्हि उपक्रमे-
 पसंहाराभ्या नृसिंहब्रह्मविद्यैक्यमवगत बाध्यते । नृसिंहपद-

व्याख्यानावसरे नृसिंह एव आसीत्परमेश्वर इति नृसिंहेश्व-
रयो सामानाधिकरण्यमवगत बाध्येत । तस्मात् त्रिनेत्राद्या-
कारविशिष्ट अस्या विद्याया नृसिंह एवोपास्य इति सिद्धम् ।
अथेदानीं तृतीय सामोद्धारमाह—म पारिशेष्यान्मध्यस्वरव-
र्तिगीति , हा सर्वोदात्तात्मिका गीति , प्रथमान्तार्धस्य आद्य-
मिति । प्रथमपादोक्ताक्षरद्वये अन्त्यार्धस्य आद्यस्वरम् आद्य-
स्वरयुक्त साम जानीयात् इत्यनुषज्यत । व पारिशेष्यान्म-
ध्यस्वरवर्तिगीति , ता सर्वोदात्तात्मिका गीति , द्वितीया-
न्तार्धस्य आद्यमित्युक्तार्थम् । ष पारिशेष्यान्मध्यस्वरवर्तिगी-
ति , णम् , सर्वोदात्तात्मिका गीति , तृतीयान्तार्धस्य आद्य-
मित्युक्तार्थम् । न पारिशेष्यान्मध्यस्वरवर्तिगीति , मा सर्वोदा-
त्तात्मिका गीति , चतुर्थान्तार्धस्य आद्यमित्युक्तार्थम् । सामे-
त्यादि गच्छतीत्यन्तम् उक्तार्थम् । ननु अत्र अक्षरद्वयमध्ये
अन्तार्धस्येत्यन्तस्य अक्षरस्यार्धं दीर्घादिमात्रा तस्या आद्यस्व-
रसंबन्ध कस्मान्न विधीयत ? तन्न, षष्ठीतत्पुरुषात्कर्मधार-
यस्य बलीयस्त्वात् । अन्त च तदर्धं च अन्तार्धं प्रथमापेक्षया
द्वितीयमक्षरम् अन्त च तदर्धं चेति , अन्यथा अन्तस्याक्षरस्य
मात्रादि अर्धमिति षष्ठीतत्पुरुष , ' एतया निषादस्थपतिं याज-
येत् ' इति न्यायात् । ननु अतितुच्छमेतत् , मात्रायामप्याधा

रापेक्षया कर्मधारयसम्भवात् । सत्यम् । ‘द्वात्रिंशदक्षर साम’
 इत्यत्र द्वात्रिंशदक्षराणामेव स्वरात्मकसामसम्बन्धः श्रूयते,
 न मात्राणाम्, तस्मादन्तार्धशब्देन द्वितीयाक्षरस्यैव आ-
 द्यस्वरसम्बन्धो विधीयत इति सिद्धम् । यस्मात्सामैकदे-
 शोऽपि कृत्स्नफलावाप्तौ क्षमः, किमुत कृत्स्नसामज्ञानम् ।
 तस्मादिदं सच्चिदानन्दमयं परं ब्रह्म, तादृशनृसिंहप्रतिपाद-
 कमूलमन्त्राभिव्यञ्जकत्वात् परं ब्रह्म जानीयादित्यनुषज्यते ।
 मामाभिव्यक्तमूलमन्त्रप्रतिपाद्योऽयं नृसिंहाकारसच्चिदानन्द-
 परं ब्रह्मेत्येकः सम्बन्धः । यद्वा सच्चिदानन्दमयं ब्रह्मेत्येकः ।
 प्राञ्ज्यन्त्रवणात् ब्रह्माकारता प्रतिपादितापि अदृष्टा स्यादिति
 शङ्का, तद्व्यावृत्त्यथमिदमुच्यते—सच्चिदानन्दमयं ब्रह्म जानी-
 यादिति । तं नृसिंहाकारममुम् एवमुक्तप्रकारेण विद्वान् जानन्
 अमृते क्षीरे ‘पञ्चामृतान्यानय’ इत्यादावमृतशब्दस्य क्षीरे
 दृष्टत्वात्, इहैव लोके उत्कृष्टो भवतीत्यर्थः । यद्वा एव पञ्चा-
 ङ्गं यासे कृते इहैव जीवन्मुक्तो भवति आनन्दो भवतीत्यर्थः ।
 यस्मात्साङ्गं सामं कृत्स्ननृसिंहब्रह्मविद्याप्रतिपादकमूलमन्त्रा-
 भिव्यञ्जकम्, तस्मादिदमित्यादि गच्छतीत्यन्तम् उक्तार्थम् ॥

अस्य साम्न उक्तप्रकारेण विश्वसृष्ट्वं दर्शयितुमाह—

विश्वसृज एतेन वै विश्वमिदमसृजन्त

यद्विश्वमसृजन्त तस्माद्विश्वसृजो विश्व
मेनाननु प्रजायते ब्रह्मण, सायुज्य सलो
कता यन्ति तस्मादिदं साङ्गं साम जा-
नीयाद्यो जानीते सोऽमृतत्वं च गच्छ-
ति । विष्णुः प्रथमस्यान्त्यं मुखं द्वितीय-
स्यान्त्यं भद्रं तृतीयस्यान्त्यं म्यहं चतु-
र्थस्यान्त्यं साम जानीयाद्यो जानीते सो-
ऽमृतत्वं च गच्छति योऽसौ सोऽवेदय-
दिदं किं चात्मनि ब्रह्मण्यानुष्टुभं जानी-
याद्यो जानीते सोऽमृतत्वं च गच्छति ।
स्त्रीपुंसोर्वा य इहैव स्थातुमपेक्षते स
सर्वैश्वर्यं ददाति यत्र कुत्रापि श्रियते
देहान्ते देव परं ब्रह्म तारकं व्याचष्टे
येनासावमृती भूत्वा सोऽमृतत्वं च ग-
च्छति । तस्मादिदं माममध्यगं जपति
तस्मादिदं सामाङ्गं प्रजापतिस्तस्मादिदं
सामाङ्गं प्रजापतिर्य एव वेदेति महोप-

निषद्य एता महोपनिषद वेद स कृतपु-
रश्चरणोऽपि महाविष्णुर्भवति महावि-
ष्णुर्भवतीति ॥ ७ ॥

इति प्रथमोपनिषत् ॥

विश्वसृज एतेन साक्षा नृसिंहब्रह्मविद्याप्रतिपादकमूलम-
न्त्राभिव्यक्तेन, वै प्रसिद्धम्, सवमिदमसृजन्त । यत्
यस्मात्सर्वमसृजन्त, तस्मात् विश्वसृज — इति विश्वसृजशब्द
निर्वक्ति । विश्वमेनाननु प्रजायत । ब्रह्मण सायुज्य
सलोकता यन्तीति उपासकाना तादात्म्यभेदोपासनया भे-
देन फलनिर्देश । ब्रह्मण सायुज्य सलोकता यन्ती
ति यस्मात्साङ्गात्सान्न इदंशमुपासकाना फलम्, तस्मा
दिदमित्यादि गच्छतीत्यन्तम् उक्तार्थम् । तस्मादिदं साङ्ग
सामेत्यसकृदभ्यासस्य अयमभिप्राय — साङ्गसाङ्गैव कृत्स्न-
ब्रह्मविद्याप्रतिपादकमन्त्राभिव्यक्त्या या ब्रह्मविद्या उत्पन्ना
सैव फलवती नान्येति । अत एवोक्तम् ‘तस्मादिदमेव मुख्य
द्वार कलौ’ इति पापभूयिष्ठेऽत्र काले अस्यैव मुख्यता अन्ये
षा तु गौणतेति । कालान्तरे तु अस्या अन्यस्य वैकल्पिकी
मुख्यतेति सर्वमनवद्यम् । अथेदानीं चतुर्थे सामोद्धारमाह—

विष्णु सर्वानुदात्तात्मिका गीति । प्रथमस्य अन्त्यमिति, प्रथमपादोक्ताक्षरद्वयेऽपि अन्त्यम् अन्त्यस्वरयुक्त जानीयादिति प्राक्तनमनुषज्यते । मुख सर्वानुदात्तात्मिका गीति द्वितीयस्य अन्त्यमिति, द्वितीयपादोक्ताक्षरद्वयेऽपि अन्त्यस्वरयुक्त सामेति सबन्ध । ननु सर्वोद्गारेषु प्रथम द्वितीयशब्दौ कस्मात्पादाभिप्रायेण व्याख्यायेते, न उक्ताक्षरसंख्यापेक्षया ? तथा हि, प्रथमान्त्यमिति उक्ताक्षरद्वयमध्ये प्रथमस्याक्षरस्य अन्त्य स्वर जानीयादिति । तथा द्वितीयान्त्यमिति उक्ताक्षरद्वयमध्ये द्वितीयस्याक्षरस्य अन्त्य स्वर जानीयात् । एव प्रथमाद्गारेऽपि प्रथमस्याक्षरस्य द्वितीयस्याक्षरस्य आद्यस्वर जानीयादिति कस्मान्न व्याख्यायते ? उच्यते । सर्वत्र हि अक्षरद्वयमुक्तैव प्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थशब्दा श्रूयन्ते । न हि अक्षरद्वयोक्तौ तृतीयचतुर्थशब्दावुपपन्नौ, तृतीयचतुर्थयोरक्षरयोरभावान्, इति पादाभिप्रायेण व्याख्यायितुं निश्चिते, तत्साहचर्यात्प्रथमद्वितीयशब्दावक्षरद्वयोक्तावुपपन्नाविति न अक्षराभिप्रायेण व्याख्येयौ, किं तु पादाभिप्रायेणैवेति स्थितम् । भद्रम्, सर्वानुदात्तात्मिका गीति तृतीयस्य अन्त्यमित्युक्तार्थम् । न्यहम्, सर्वानुदात्तात्मिका गीति चतुर्थस्य अन्त्यमित्युक्तार्थम् ।

ननु कस्मान्नैरन्तर्येण सामोद्धाराभावः, नैरन्तर्येण हि उद्धृते सान्नि सौकर्यं स्यात्— द्वितीयोपनिषदुक्तपदोद्धारवत् । उच्यते— सत्यं सौकर्यं स्यात्, किं तु सामद्रष्टा प्रजापतिः सर्वान्देवान्द्रष्टुं शक्नोऽपि मूलमन्त्रवत् नेदं सामं अपश्यत्, किं तु तद्दर्शनाय अस्यामुपासनायाम् उपासनैकदेशानुष्ठानात् ईषच्छुद्धान्तकरणं सन् प्रथमोद्धारमपश्यत्, पुनश्च क्षीरोदार्णवाद्युपास्यमुपास्य द्वितीयमुद्धारमपश्यत्, एवमभ्यधिकोपासनानुष्ठानादभ्यधिकशुद्धान्तकरणं तृतीयचतुर्थमपश्यदिति प्रजापतेरपि तद्दर्शने महानायासः, किमुतान्येषाम्— इति नैरन्तर्येण सामोद्धाराभावात् सान्नो दुर्लभता दुर्दर्शनता च दर्शयति । यः प्रजापतिरमौ स प्रजापतिरवेदयत् निवेदितवान् उपदिष्टानि च किंच यद्विदं प्रागुक्तमुपासनम् आत्मनि ब्रह्मणीति ब्रह्मण्यात्मनीति ब्रह्मात्मकता स्वस्मिन् परिज्ञाय आनुष्ठुभम् अनुष्ठुप्सबन्धिं सामद्वारकमुपासनं जानीत यो जानीते सोऽमृतत्वं च गच्छतीत्युक्ताथम् । स्त्रीपुंसोर्वा स्त्रिया वा पुंसि वा प्रागुक्तमुपासनं प्रजापतिरुपदिष्टवानित्यर्थः । अथवा ब्रह्मणि हिरण्यगर्भे एतदुपासनं स्त्रीपुंसोर्वा । यद्वा आत्मनि ब्रह्मणीति ब्रह्मणि परमेश्वरे आनुष्ठुभं सामं न्यस्तं जानीते । अस्मि

न्यक्षे प्रागुक्तो यन्छब्द उपास्यपर , न प्रजापतिपर ।
 स्त्रीपुसोर्वा स्त्रीपुसोश्च वा-शब्द समुच्चयार्थ , ' वायुर्वा त्वा
 मनुर्वा त्वा ' इत्यादौ दृष्टत्वात् । एतदुक्तं भवति— उपास्ये
 श्वरे सामन्यास कृत्वा उपासकेन आत्मन्यपि सामन्यास
 कार्यं । य उपासक इह लोके उत्कर्षेण स्थातुमपेक्षते, तस्मै
 सर्वैश्वर्यं ददाति । देहान्ते तु देव पर ब्रह्म तारक व्याचष्टे,
 कामिनं प्रकृत्य दहान्ते इति विशेषणोपादानात् कामि-
 त्वेन प्रागधिकाराच्च । निष्कामस्यार्वागपि देव पर ब्रह्म तारक
 प्रणवस्थ सामाङ्ग प्रणवेन व्याख्यातम् , येन प्रणवेन व्या-
 ख्यातेन अमृती भूत्वा स श्रोता अमृतत्व च कैवल्य प्राप्नो-
 ति । यस्मात् तारकस्थ परब्रह्म व्याख्येयम् , तस्मादिदं ता-
 रक साममध्यग साममध्यवर्ति जपति, सामापासनाङ्ग-
 प्रणवजपो यथाशक्तीति दर्शयति । एतदेव आह— तस्मा-
 दिदं तारक साम्नाऽङ्गं प्रजापति ऋषित्वेन । यद्वा इदं तारक
 परमेश्वरस्वरूपारयानेन, साम च परमेश्वरविषयविश्राप्ति
 पादकमूलमन्त्राभिव्यञ्जकत्वेन, प्रजापतिरुभयकथनेन—इत्ये-
 तन्नित्यमवश्यमुपासनायामङ्गम् । एतदेव त्रितयमस्यामुपा-
 सनायामावश्यकमिति दर्शयितुं द्विरभ्यास —तस्मादिदं सा-
 माङ्गं प्रजापति तस्मादिदं सामाङ्गं प्रजापति इति ।

यस्मादेव साम, तस्मादस्य नैरन्तर्येणोद्धार स्पष्टीक्रियते ।
तत्र मूलमन्त्रप्रथमपादाक्षरेष्वष्टसु मुखहस्ताभ्यां हस्ताङ्गुष्ठो-
त्तमपर्वोच्छ्रयेण आद्यमक्षरद्वयं मुखेन प्रागाय तृतीयमक्षरं
कनिष्ठिकामूलपर्वस्पर्शेन तथैव मुखेन प्रागाय चतुर्थं पञ्चमं
चैकैकं पृथक्पृथगङ्गुष्ठोत्तमपर्वतर्जनीस्पर्शतत्सन्निहिताङ्गुल्युप-
कनिष्ठिकाकनिष्ठिकामध्यमध्यपर्वस्पर्शेन तथैव मुखेन प्रागाये-
त् । षष्ठमङ्गुष्ठोत्तमपर्वोच्छ्रयेण तथैव मुखेन प्रागायेत् । सप्तमा-
ष्टमाक्षरे कनिष्ठिकामूलपर्वस्पर्शेन यथाविहितस्वरैः आद्याक्षरं
द्वयाद्यतृतीयाक्षरान्त्यचतुर्थपञ्चमाक्षरमध्यषष्ठाक्षराद्यसप्तमा-
ष्टमाक्षरान्त्यै अप्रमत्तं तथैव मुखेन गायेत् । तथैव तृती-
यषष्ठयोरङ्गुलीभ्यां दीर्घं गृह्णीयात् । एव द्वितीयतृतीयच-
तुर्थपादाक्षरेष्वष्टसु सामं गेयम् । द्वितीयपादे षष्ठं दीर्घं तृतीये
चतुर्थमक्षरं दीर्घं चतुर्थे षष्ठं दीर्घमिति शुद्धं सामं, साङ्गं
चेत् प्रथमपादान्ते प्रणवं निक्षिप्य द्वितीयपादान्ते सावित्रीं तृ-
तीयपादान्ते यजुर्लक्ष्मीं चतुर्थपादान्ते नृसिंहगायत्रीं गायेत् ।
स्त्री चेत् शूद्रश्चन् एतन्निहतयं विहाय शुद्धं सामं गायेत् ।
एष नैरन्तर्येण मामोद्धारः, उच्चारस्यासिदुर्लभत्वादतिरहस्य-
त्वाच्च लिखितोऽपि न लिखित्वा प्रदर्श्यते, वाचैव स्पष्टी-
क्रियत इति । य एवम् उक्तप्रकारेण वेद उपास्ते । इति-

शब्द अस्या उपासनाया नामकरण करोति । उपनिषत्सु
एष समय प्रणवगर्भितप्रणवबहुलोपासनाना महोपनि
षदिति नाम तत्र तत्र । महोपनिषत् उपनिपूर्वस्य सदे
क्विवन्तस्य गत्यवसादनविशरणार्थत्वात् महद्ब्रह्म गमयति
ज्ञापयतीति महोपनिषत्, महान्त ससारमवसादयति क्लेश-
यति नाशयतीति वा महोपनिषदिति । ‘ओमित्यात्मान युञ्जी-
तैतद्वै महोपनिषदम्’ इति श्रुते । य एताम् उक्तप्रकारेण
प्रतिपादिता महोपनिषद् वेद उपास्ते, स उपासक कृतपुर-
ञ्चरण कृत प्रागुक्तोपासन येन स तथोक्त महाविष्णु
र्भवति । विष्ट व्याप्तौ । द्विरभ्यास प्रथमोपनिषत्समाप्तिं
द्योतयति ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य

श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य

श्रीमच्छंकरभगवत कृतौ

नृसिंहपूर्वतापनीयोपनिषद्भाष्ये

प्रथमोपनिषद्भाष्य सपूर्णम् ॥

नृसिंहपूर्वतापनीयो-
पनिषद्भाष्यम्
—
द्वितीयोपनिषत्

द्वितीयोपनिषत् ॥

वं तावत्प्रथमोपनिषदन्ते 'य एता महोपनिषद वेद' इत्यतच्छब्दपरामृष्टसामोपनिषदो महोपनिषदश्च सामानाधिकरण्यमुक्तम् । महोपनिषद्वद्वात्रिंशन्नृसिंहलीलाविग्रहस्तुतिमन्त्रालिका, तस्या अन्ते 'य एव वेदेति महोपनिषत्' इत्युपसंहारात् । तत्र तावत् उभयोपनिषत्सामानाधिकरण्यात् सामाभिष्यक्तमूलमन्त्रद्वात्रिंशदक्षरषु महाचक्रन्यस्तेषु नृसिंहद्वात्रिंशद्व्यूहानुपास्य, तैरेव मन्त्रै ता देवता स्तुत्वा सामोपासना कुर्यादित्यवगम्यते । अत एव स्तुत्युपनिषद पुरश्चरणोपासनार्थत्वमाह— 'स कृतपुरश्चरण' इति । कृत पुरश्चरण स्तुत्युपासनेन स तथोक्त । एव पुरश्चरणोपासनाया मुमुक्षोरुपासकस्य अधिकारसंपत्तिमभिधाय तस्यैव तदुपासनास्वीकारेऽन्यदप्यधिकारिविशेषणमाख्यायिकाद्वारेण आह—

देवा ह वै मृत्यो पाप्मभ्य ससारा
चाधिभयुस्ते प्रजापतिमुपाधावस्तेभ्य एत

मन्त्रराज नारसिंहमानुष्टुभ प्रायच्छत्सेन
 वै स मृत्युमजयन्स पाप्मानमतरन्स स
 सार चातरस्तस्माद्यो मृत्यो पाप्मभ्य.
 ससाराच्च विभीयात्स एत मन्त्ररा
 ज नारसिंहमानुष्टुभ प्रतिगृह्णीयात्स मृ-
 त्यु जयति स पाप्मान तरति स ससार
 तरति तस्य ह वै प्रणवस्य या पूर्वा मा-
 ला पृथिव्यकारः स ऋग्भिर्ऋग्वेदो ब्रह्मा
 वसवो गायत्री गार्हपत्य. सा सान्न प्र-
 थम पादो भवति द्वितीयान्तरिक्ष स
 उकारः स यजुर्भिर्यजुर्वेदो विष्णू रुद्रा
 स्त्रिष्टुब्दक्षिणाग्निः सा साम्नो द्वितीय.
 पादो भवति तृतीया द्यौः स मकार स
 सामभि सामवेदो रुद्रा आदित्या जग-
 त्याहवनीयः सा सान्नस्तृतीय पादो भ-
 वति यावसानेऽस्य चतुर्थ्यर्धमात्रा सा
 सोमलोक ओकार सोऽथर्वणैर्मन्त्रैरथ-

र्ववेद सर्वर्तकोऽग्निर्मरुतो विराडेक ऋ
विर्भास्वती सा साम्नश्चतुर्थ पादो
भवति ॥ १ ॥

देवा अकृतपुरश्चरणा वै मृत्योरविभयु । त उपासका देवा
मृत्यो मरणहेतोर्वैवस्वतात् , स च मृत्यु पाप्मपूर्वक इति
पाप्मभ्य , तच्च पाप ससारपूर्वकमिति ससाराच्च अज्ञान
भयात् समस्ताव्यस्ताहितयात् अविभयु भयमागच्छन्—
इति प्रत्येक संबध्यते । द्विविधा हि उपासका द्वा
मुमुक्षव अमुमुक्षवश्चेति, तत्र मुमुक्षूणा त्रितय समुचित
विशेषणम् । अमुमुक्षूणा ह्यकृतपुरश्चरणाना व्यस्त द्वितय
विशेषणम्, केचन केवल मृत्योर्जग्रमेव कामयन्ते, केचन
पाप्मन एव जयम्, अन्ये तु त्रितयजयम् । ते द्विविधा देवा
प्रजापतिमुपाधावन्, उपपूर्वको धावति पूजामाह, उप स
मीपमेत्य प्रजापतिमपूजयन् स्तुतिशुश्रूषादक्षिणाभिश्च । तेभ्यो
देवेभ्य प्रीत प्रजापति एत मन्त्रराजमित्याद्यानुष्टुभमित्य-
न्त सर्वमुक्तार्थं प्रायच्छत् प्रादात् । तेन प्रदानेन वै स प्रजा
पति मृत्युमजयत् । देवा अपि मृत्युमजयन् । अजयन्निति
बहुवचनात् स इत्यकवचनात् उभयत्रापि प्रकृत्यर्थसंबन्धे प्राप्ते,
यथायोग्यतया वचन योज्यम् । तथा तेनेत्यर्थप्राप्त स्वीकरण

परामृश्यते । एतदुक्तं भवति—तत्र प्रदानेन प्रजापति मृत्युमजयत्, तेन स्वीकारेण देवा मृत्युमजयन्ति । कैश्चिदेव व्याख्यातम्—समृत्युमिति समस्त कृत्वा सह मृत्युना वर्तते यदज्ञानं तत्तथोक्तम्, तन्न, पूर्वं तस्याप्रकृतत्वात् । अथार्थप्राप्तप्रकृतमिति चेत्, भवतु न कश्चिद्विरोधः, किं तु दातुं फलं न सकीर्तितं स्यादिति दाता कथं प्रवर्तते ? दक्षिणादिभिरिति चेत्, न । विरक्ते तु का वार्ता । तस्मादुभयत्रापि फलवत्युपासनेयमिति व्याख्या ज्ञायसी । एवमुत्तरत्रापि व्याख्येयम्—पाप्मानं स ससारम् अतरत् अतरन्निति च । यस्मादिदमुभयत्र फलवत्, तस्माद्यप्रागुक्त उपासकं मृत्योपाप्मभ्यः ससाराच्च विभीषात् समस्ताद्व्यस्ताद्वितयाद्भयगच्छेत्, स प्रागुक्त उपासको गुरूपसर्पणेन एतं मात्रराजमित्यादि स ससारं तरतीत्यतः स्पष्टार्थम् । प्रतिगृहीयात् स्वीकुर्यादित्यर्थः । अनेनैतदर्थेयति—मूलमन्त्रमात्रग्रहणे गुरूपसर्पणमावश्यकम् । सामप्रभृत्युपासनांशे गुरूपसर्पणाच्छ्रुतितं तद्व्याख्यानाद्वेति विकल्पः, 'तस्मादिदं सामं येन केनचिदाचार्यमुखेन' इति श्रुतेः । अत एव एतद्विषयग्रहस्य कल्पग्रन्थान् असमर्थश्चेत् गुरुमुखाच्छ्रुणुयात् समर्थश्चेत्स्वयमवावेक्षेत, मूलमन्त्रं सबीजसंशक्तिकं साङ्गं सन्यासं गुरुमुखात्स्वीकृत्य । एव प्रागुक्तं

स्योपासकस्य सुमुखो प्रागुक्त त्रितय विशेषणम् इतरस्य द्वितय विशेषणम् उभयत्रापि स्तुत्युपनिषत्प्रतिपादित स्तवन तेषां व्यूहानामुपासन साम्ना मूलमन्त्राभिव्यक्तिश्चेति त्रितयमप्येतत् पुरश्चरणरूपत्वात्साधारणम् । एव विशिष्टमधिकारिणमभिधाय तदुपासनाप्रारम्भस्य प्रणवोपासनापूर्वकत्वात्, प्रणवमात्रानृसिंहव्यूहे— ‘ॐ स ॐ यो वै नृसिंहो देवो भगवान्याश्चतस्रोऽर्धमात्रास्तस्मै वै नमो नमः’ इति मन्त्रवर्णात् पुरश्चरणोपासनान्तर्गतत्वेन स्थितेऽपि, अत्रापि मात्राशब्दादर्धशब्दाच्चतुशब्दाच्च तन्मात्राव्यूहप्रत्यभिज्ञानात् तस्मिन्नेव व्यूहे चतुर्मात्रासबन्धित्वेन उपासनाविशेषमाह— तस्य प्रागुक्तस्य मन्त्रराजस्य सामाभिव्यक्ताक्षरस्य सप्तुष्टितत्वेन स्थितस्य ह निश्चित सामाभिव्यक्तमूलमन्त्राक्षरस्य पुष्टीकरणेन स्थितत्वात् साम्ना सबन्ध, ‘तस्मात्प्रत्यक्षरमुभयत ओंकारो भवति’ इति श्रुते । प्रणवस्य या पूर्वा मात्रेत्यादि सा साम्नाश्चतुर्थपादो भवतीत्यन्त स्पष्टार्थम् । अकारोकारमकारार्धमात्रात्मको यथासख्य पृथिव्यन्तरिक्षवृक्षमलोकऋग्यजु सामाथर्वणब्रह्मविष्णुमहेश्वरोंकारवसुरुद्रादित्यमरुद्वायत्रीत्रिष्टुब्जगतीविराङ्गार्हपत्यदक्षिणाग्न्याहवनीयसवर्तकात्मक प्रणव तस्मिन्नृसिंहव्यूहे विश्वरूपन्यायेनावस्थित

उपास्य । नन्वनेक एव लीलाविग्रहा कथं न भवन्ति ।
नेति ब्रूम 'य' 'तस्मै' इत्येकवचनात् एक एवाय लीला
विग्रह इत्यवगम्यते ॥

एव तावत्पुरश्चरणान्तर्गतप्रणवमात्राव्यूहोपासनमभिधाय
इदानीं सामाभिव्यक्तमूलमन्त्रेण ब्रह्मोपासनामभिधातु मूल
मन्त्रस्य प्रणवसपुटीकरणादक्षरसख्याविवृद्धे कथं द्वात्रिं
शदक्षर सामेत्याशङ्क्य पादश पञ्चाङ्गन्यास च अभिधातु
पादाक्षरसख्यापूर्विका कृत्स्नमूलमन्त्राक्षरसख्यामाह—

अष्टाक्षरः प्रथमः पादो भवत्यष्टाक्षरा-
स्त्रय पादा भवन्त्येव द्वात्रिंशदक्षराणि
सपद्यन्ते द्वात्रिंशदक्षरा वा अनुष्टुम्भव-
त्यनुष्टुम्भा सर्वमिदं सृष्टमनुष्टुम्भा सर्वमु-
पसह्यत तस्य हि पञ्चाङ्गानि भवन्ति च-
त्वार पादाश्चत्वार्यङ्गानि भवन्ति सप्र
णव सर्वं पञ्चम भवति । ॐ हृदयाय
नमः । ॐ शिरसे स्वाहा । ॐ शि
खायै वषट् । ॐ कवचाय हुम् । ॐ

अस्त्राय फडिति प्रथमं प्रथमेन युज्यते
द्वितीयं द्वितीयेन तृतीयं तृतीयेन चतुर्थं
चतुर्थेन पञ्चमं पञ्चमेन व्यतिषक्ता वा
इमे लोकास्तस्माद्व्यतिषक्तान्यङ्गानि भव-
न्त्योमित्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्मात्प्रत्यक्ष-
रमुभयत ओकारो भवतीत्यक्षराणां न्या-
समुपदिशन्ति ब्रह्मवादिनः ॥ २ ॥

अष्टाक्षरं प्रथमं पादो भवतीत्यादि सप्रणव सर्वं पञ्चमं
भवतीत्यन्तं स्पष्टार्थम् । ॐ हृदयेत्याद्यङ्गमन्त्राणां पञ्चानां
सामाङ्गमन्त्रैरेव व्याख्यातत्वात् न पृथग्व्याख्यानापेक्षेति,
हृदयेत्यादि पञ्चमेनेत्यन्तं स्पष्टार्थम् । व्यतिषक्ता वा
इमे लोकास्तस्माद्व्यतिषक्तान्यङ्गानि भवन्तीति लोकबुद्ध्यो-
पास्यानां हृदयाद्यङ्गानां सामाभिव्यक्तमूलमन्त्रप्रति-
षाधे नृसिंहब्रह्मव्यूहे क्षीरोदार्यवशायिनि उपविष्टे वा
लोकव्यतिषङ्गहेतुकाङ्गव्यतिषक्तता विधीयते । तस्माद्व्यति-
षक्तान्यङ्गानि भवन्तीत्यत्र व्यतिषक्तानि यथायोग्यतया
अन्योन्यं मिश्रितान्युपास्यानीत्यर्थः । ततश्च अयमर्थः स-
पद्यते— पारमेश्वरं हृदयाख्यमङ्गं पारमेश्वरशिरोऽङ्गादधः प्रदे-

शान्त स्थित हृदयप्रदेशादारभ्य उपास्यम् । अत एव सा
 माङ्गप्रणवव्याख्यानैर्न मूलमन्त्रहृदयाङ्गव्याख्यानावसरे पार
 मेश्वर हृदय व्याख्यातम्, इतरथा तद्व्याख्यानमप्रस्तुत स्यात्,
 तस्मादङ्गव्यतिषक्तताविधानादेव तद्व्याख्यानं प्रस्तुतमिति सि
 द्धम् । यत एव हृदयाङ्गोपासनैव तदन्तर्गतत्वात् नेत्रत्र-
 योपासना, अत एव नेत्रत्रयाङ्गोपासना न पृथगभिहिता ।
 एवमुत्तरत्रापि शिखाख्यमङ्गं पारमेश्वर शिरोऽङ्गे मूर्ध्नि च
 व्यतिषक्त सामाङ्गलक्ष्मीयजुर्मन्त्रेण व्याख्यातमुपास्यम् ।
 शिरश्च द्वितीयमङ्गं यथोक्तहृदये व्यतिषक्त सामाङ्गसावित्री
 मन्त्रेण व्याख्यातम् । पारमेश्वर कवचम् यथोक्तहृदयैकदेशे
 नाभरूर्ध्वं ग्रीवातोऽधः पृष्ठप्रदेशव्यापि सामाङ्गनृसिंहगाय-
 त्र्या व्याख्यातमुपास्यम् । एव पञ्चममङ्गम् अस्त्राख्यम्
 उत्तराधरभावेन तन्नाभिमध्यवर्ति क्षीरोदार्यवशायिपारमेश्वर
 व्यूहचतुष्टयाङ्गव्यापितया व्यवस्थित व्यतिषक्तमुपास्यमिति
 यथायोग्यतया व्यतिषक्तशब्दस्याङ्गेषु स्थितिः । पञ्चाङ्गन्या-
 सोपन्यास न षष्ठमङ्गमिति तस्य हृदयान्तर्गतत्वात् इति
 प्रागभिहितम् । पञ्चमेऽङ्गे सप्रणवता विधातुमाह—
 यस्मादोमित्येतदक्षरमिदं सवमिति, यदिदमर्थजातमभिधा
 नाभिधेयभूत तस्याभिधानाव्यतिरेकादभिधानभेदस्य च

ओंकाराव्यतिरेकात् ओंकार एवेद सर्वम् । तस्मात्प्रत्यक्षरमुभयत ओंकारो भवति प्रत्यक्षरमेकैक मूलमन्त्राक्षर प्रणवेन सपुटित कुर्यात्—इत्यक्षराणा मूलमन्त्राक्षराणा न्यासम् अस्मा ख्येऽङ्गे उपदिशन्ति कथयन्ति ब्रह्मवादिन ब्रह्मैवोपास्यमिति ये वदन्ति ते ब्रह्मवादिन । अत्र च उपदिशन्तीति विशेषणोपादानात् मूलमन्त्राङ्गजातमुपदेशगम्यमिति दर्शयति । तमिम पञ्चाङ्गन्यास यथोक्तविशेषणे परमेश्वरे यथोक्तविशेषणविशिष्ट विधाय स्वात्मन्यपि विदध्यात् , अस्मिन्हि प्रकरणे तस्यार्थजातस्य प्रायश परमेश्वरसबन्धितया श्रुतत्वादिति ॥

एव तावत् ‘तस्मात्प्रत्यक्षरमुभयत ओंकारो भवति’ इति विधानात्सामाभिव्यक्तमूलमन्त्राक्षरव्यवधानेन अर्थाप्रतिपादने औपाधिकेन पदाज्ञानेन प्राप्ते, तदव्यवधानेनाश्वप्रतिपादनोपाधिना गूढेन पदपरिमाण ज्ञापयितु पदोद्धारमाह—

तस्य ह वा उग्र प्रथम स्थान जानी
याद्यो जानीते स्मेऽमृतत्व च गच्छति
वीर द्वितीय स्थान महाविष्णु तृतीय
ज्वलन्त चतुर्थ सर्वतोमुख पञ्चम नृसिंह
षष्ठ भीषण सप्तम भद्रमष्टम मृत्युमृत्यु

नवम नमामि दशममहमित्येकादश
 स्थान जानीयाद्यो जानीते सोऽमृतत्व
 च गच्छति । एकादशपदा वा अनुष्टुभ-
 वत्यनुष्टुभा सर्वमिदं सृष्टमनुष्टुभा सर्व
 मुपसहृत तस्मात्सर्वमिदमानुष्टुभ जानी-
 याद्यो जानीते सोऽमृतत्व च ग
 च्छति ॥ ३ ॥

तस्य ह वा इत्यादि सवमुपसहृतमित्यन्तं स्पष्टार्थम् ।
 स्थान जानीयात् पद जानीयात् । एकादशपदा वा अनुष्टु
 भवतीत्युपसहारात् प्राक्तनं सर्वोऽपि स्थानशब्दं पदे
 वर्तते । यस्मादभिधानाभिधेयप्रपञ्चस्याभिधानाव्यतिरेकात्
 'वाचारम्भेण विकारो नामधेयम्' इति श्रुते नामप्रपञ्चस्य
 सामान्यविशेषात्मकस्यानुष्टुप्नामाव्यतिरेकात् अनुष्टुभश्च आ
 द्यब्रह्मविवर्तात्मकत्वात् साकारब्रह्मप्रतिपादकत्वेन ब्रह्मत्वे
 सिद्धे ब्रह्मणश्च सृष्ट्युपसहारकारणत्वेनोपादानत्वादित्यनुष्टुबे
 वोपादानम्, तस्मात्सर्वमानुष्टुभमित्यादि गच्छतीत्यन्तं स्प
 ष्टार्थं व्याख्येयमुक्तार्थम् ॥

देवा ह वै प्रजापतिमब्रुवन्नथ कस्मादु-

च्यत उग्रमिति स होवाच प्रजापतिर्य-
 स्मात्स्वमहिम्ना सर्वाँल्लोकान्सर्वान्देवा-
 न्सर्वानात्मन' सर्वाणि भूतान्युद्गृह्णात्यज
 स्र सृजति विसृजति वासयत्युद्गाह्यत
 उद्गृह्यते । स्तुहि श्रुत गर्तसद युवान मृग
 नभीममुपहतुमुग्रम् । मृडा जरित्रे सिंह
 स्तवानो अन्य ते अस्मन्निवपन्तु सेना ।
 तस्मादुच्यत उग्रमिति । अथ कस्मादु-
 च्यते वीरमिति यस्मात्स्वमहिम्ना सर्वा-
 ँल्लोकान्सर्वान्देवान्सर्वानात्मन सर्वाणि
 भूतानि विरमति विरामयत्यजस्र सृजति
 विसृजति वासयति । यतो वीर, कर्म-
 ण्य सुदक्षो युक्तग्रावा जायते देवकाम' ।
 तस्मादुच्यते वीरमिति । अथ कस्मादुच्यते
 महाविष्णुमिति । य सर्वाँल्लोकान्व्याप्नो-
 ति व्यापयति स्नेहो यथा पल्लपिण्डमो-
 तप्रोतमनुप्राप्त व्यतिषक्तो व्याप्यते व्या-

पयते । यस्मान्न जात परोऽन्योऽस्ति य
 आविवेश भुवनानि विश्वा । प्रजापतिः
 प्रजया सविदानस्त्रीणि ज्योतींषि सचते
 स षोडशीति । तस्मादुच्यते महाविष्णु-
 मिति । अथ कस्मादुच्यते ज्वलन्तमिति ।
 य' स्वमहिम्ना सर्वाल्लोकान्सर्वान्देवा
 न्सर्वानात्मन सर्वाणि भूतानि स्वतेज
 सा ज्वलति ज्वालयति ज्वालयते ज्वा
 लयते । सविता प्रसविता दीप्तो दीपय
 न्दीप्यमानः । ज्वलञ्ज्वलिता तपन्वि
 तपन्सतपन्रोचनो रोचमान' शोभन.
 शोभमान कल्याण । तस्मादुच्यते
 ज्वलन्तमिति । अथ कस्मादुच्यते सर्व
 तोमुखमिति । यस्मादनिन्द्रियोऽपि सर्व
 तः पश्यति सर्वतः शृणोति सर्वतो
 गच्छति सर्वत आदत्ते सर्वग सर्वत-
 स्तिष्ठति । एकः पुरस्ताद्य इदं बभूव

यतो बभूव भुवनस्य गोपा । यमप्येति
 भुवनं सापराये नमामि तमह सर्वतो
 मुखम् । तस्मादुच्यते सर्वतोमुखमिति ।
 अथ कस्मादुच्यते नृसिंहमिति । यस्मा
 त्सर्वेषा भूतानां ना वीर्यतम' श्रेष्ठतम-
 श्च सिंहो वीर्यतम श्रेष्ठतमश्च तस्मान्नृ
 सिंह आसीत्परमेश्वरो जगद्धित वा ए
 तद्रूप यदक्षर भवति । प्र तद्विष्णुः स्तवते
 वीर्याय मृगो नभीम कुचरो गिरिष्ठा' ।
 यस्योरुषु त्रिषु विक्रमणेष्वधि क्षियन्ति
 भुवनानि विश्वा । तस्मादुच्यते नृसिंह
 मिति । अथ कस्मादुच्यते भीषणमिति
 यस्मात्स्वमहिम्ना यस्य रूप दृष्ट्वा सर्वे लो
 काः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि भीत्या प
 लायन्ते स्वयं यत कुतश्चिन्न बिभेति । भी
 षास्माद्वात पवते भीषोदेति सूर्य । भी
 षास्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः ।

तस्मादुच्यते भीषणमिति । अथ क
स्मादुच्यते भद्रमिति । यस्मात्स्वयं भद्रो
भूत्वा सर्वदा भद्रं ददाति रोचनो रोच
मान शोभन शोभमान कल्याण ।
भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्ये-
माक्षभिर्यजत्रा । स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवासस्त
नूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः । तस्मादु
च्यते भद्रमिति । अथ कस्मादुच्यते मृ
त्युमृत्युमिति । यस्मात्स्वभक्तानां स्मृतं
एवं मृत्युमपमृत्युं च मारयति । य
आत्मदा बलदा यस्य विश्वं उपासते
प्रशिष्य यस्य देवाः । यस्य च्छाया
मृतं यो मृत्युमृत्युः कस्मै देवाय हवि-
षा विधेम । तस्मादुच्यते मृत्युमृत्युमि-
ति । अथ कस्मादुच्यते नमामीति य-
स्माद्य सर्वे देवा नमन्ति मुमुक्षवो ब्रह्म-
वादिनश्च । प्र नूनं ब्रह्मणस्पतिर्मन्त्रं वद

त्युक्थ्यम् । यस्मिन्निन्द्रो वरुणो मित्रो
अर्यमा देवा ओकासि चक्रिरे । तस्मादु-
च्यते नमामीति । अथ कस्मादुच्यतेऽह-
मिति । अहमस्मि प्रथमजा ऋताश्च्य पूर्व
देवेभ्यो अमृतस्य नाश्भायि । यो मा-
ददाति स इदेव माश्वा । अहमन्नमन्न-
मदन्तमाश्चि । अह विश्व भुवनमभ्यभ-
वाश्म् । सुवर्न ज्योती । य एव वे-
देत्युपनिषत् ॥ ४ ॥

इति द्वितीयोपनिषत् ॥

यदर्थप्रतिपादकगूढोपाधिना पदज्ञानमभूत् तमेव गूढा-
पाधिं विवृणोति प्रश्नोत्तराभ्याम् । स च अत्र बहुतरो व्या-
ख्येय साङ्गसामाभिव्यक्तसाङ्गमूलमन्त्र प्रतिपाद्य । स च
मूलमन्त्र पदत्रयात्मक प्रथम पाद पदद्वयात्मको द्वितीय
पदत्रयात्मकस्तृतीय तत्सख्याकपद एव चतुर्थ इत्येकादश-
पदात्मक । एवमेकादशपदात्मक मन्त्रे पञ्चाङ्गन्यासानन्तर-
मुक्ते मन्त्रे द्वितीयान्तेषु नवसु पदेषु मन्त्रान्त्य पदद्वय

तृतीयपादाद्यं च पदमपि क्षितयमपि अधस्तनेषूपरितनेषु
 च तृतीयपादाद्यपदादन्यत्रानुषज्यते, तृतीयपादाद्यपदे द्वित-
 यमनुषज्यते, एव क्रियाकारकाद्यन्वयसबन्धशुद्धिः । तत्र
 पञ्चाङ्गन्यासानन्तरं पठितत्वात्पदोद्धारतदर्थकथनस्य सर्वे-
 ष्वेव पादेषु साङ्गेष्वर्थं कथनीयं इत्याद्ये पादे पदत्रयात्मके
 साङ्गे लोकाद्यग्न्यादिना सामोपनिषद्युपास्ये सामाङ्गप्रणवेन
 च मूलमन्त्रहृदयाङ्गव्याख्याने प्राप्ते तत्रैकैकं पदं बहुतरेष्व-
 र्थेषु व्याख्येयम् । तथोपरितनञ्च एकादशपदसबन्धिन्य
 प्रश्नोत्तरान्तरालवर्तिब्राह्मणवर्तिन्य 'तद्देशाभ्युक्ता' इत्येवं
 ब्राह्मणोक्तार्थं माक्षित्वेनोद्भाविता महाचक्रे न्यम्ते द्वात्रिंशद्व्यू-
 हनृसिंहात्मके ब्रह्मणि एकैकमूलमन्त्रपदव्याख्यानपरत्वेन वर्ण-
 नीयाः । तथा ब्राह्मणमेकैकमूलमन्त्रपदव्याख्यानपरत्वेन महा-
 चक्रनाभिवर्तिक्षीरोदार्यवसबन्धिमूलनृसिंहव्यूहे ब्रह्मणि प्रा-
 गुक्तगुणविशिष्टे व्याख्येयम् । अत एव तत्र साक्षित्वेनोद्भा-
 वनम् ऋगब्राह्मणयोः तत्तत्पदव्याख्यानानावसरे विभागऋक् च
 स्पष्टं प्रदर्शयिष्यामः । तत्र तावदेकैकं पदं धातूपसर्गादियोगे
 न बहुतरमर्थजातं कथं वदिष्यति प्रजापतिः, कथं च व्याख्या-
 ख्यत्यस्मान्व्युत्पन्नान्प्रति — इत्येव देवा विस्मयेन ह हर्षिता वै
 प्रजापतिमब्रुवन्निति सर्वपदसाधारण व्याख्यानं पृष्ठा अथ अन

न्तर कस्मात्प्रकृतिप्रत्ययविभागात् अनाख्यातात्मक प्रथमपद
मुच्यते व्याख्यायते उभयत्रापि मूलनृसिंहव्यूहे द्वात्रिंशन्नृ
सिंहव्यूह च उग्रमिति । इति शब्द प्रश्नसमाप्तिं द्योतयति ।
स प्रजापति तान्देवान्परमेश्वरोपासनानिष्ठान् विवक्षितार्थ
प्रष्टुन् दृष्ट्वा हर्षित उत्तरमुवाच । एवमुत्तरेष्वपि प्रश्नोत्तरेषु
योज्यम् । यस्मात्स्वमहिम्ना स्वतन्त्रशक्त्या मायया तस्या
आत्मतन्त्रत्वादेव स्वातन्त्र्यम् । स्वमहिम्नेति च वचन सर्व-
शक्तिमत्तृतीयपादाद्यपदानुषङ्ग दर्शयति । एव तत्तत्पदव्या-
ख्यानानवसरे । सर्वलोकान् पृथिव्यादीन्पार्थिवत्वावान्तरजा-
तिभेदभिन्नान् सर्वान्देवान् अग्न्यादीन् सप्रणवव्याख्यानपक्षे
ऋग्वज्रह्वादिगार्हपत्यान्तान् प्रणवप्रथममात्राप्रतिपादितान् सर्वा
नात्मन विश्वादीन् मामाङ्गप्रणवव्याख्याने वक्ष्यमाणान् स
र्वाणि भूतानि उद्गृह्णाति, उदित्यव्ययम् उ इत्येतस्य नि
पातस्य स्थाने, वर्णसाम्यात् अन्वित्युपसर्गस्यार्थे, प्रह इत्यय
गृह्णातीति भावव्युत्पत्त्या, अनुगृह्णातीत्यर्थे । अजस्रम् अ-
नवरत तथा च उत्पूर्वको गृह्णाति-शब्द सृष्टिविमोचन-
वसतिषु वर्तते । उद्ग्राह्यते उद्गृह्यते इत्यात्मनेपदात् प्रयो-
जककर्तृत्व साक्षात्कर्तृत्व च इत्युक्तमेवार्थं द्रढयति । तत-
श्चायमर्थ — पूर्वोक्तार्थानुग्राहकत्व स्रष्टृत्व च विपूर्वकस्य

सृजतेरुपसहारार्थत्वेन तदर्थत्वं विमोचनाथत्वं वा अव
स्थितिकारयितृत्वमनुग्रहे प्रयोजकत्वमिति मूलनृसिंहव्यू-
हद्वयान्तर्वातेन उपास्यम् । एव मूलनृसिंहगूढद्वयो-
पासापरत्वेन उग्रपद व्याख्याय अथेदानीं तदेव पद द्वात्रिंश-
द्व्यूहोपासनापरत्वेन व्याख्यातुम् ऋचमाह । स्तुहीति स्तोतार
प्रत्यक्षीकृत्याह परोक्षीकृत्य स्तुत्यम् । श्रुतम् ‘ यौ वै नृसिंह ’
इत्यादिमन्त्रवर्णैरेव श्रुतं द्वात्रिंशन्नृसिंहव्यूहम् । गर्तसद गर्ते
महाचक्रे, गृणाते स्तुतिकर्मणो गीयते स्तूयते इति व्युत्पत्त्या
गर्तम्, सीदतीति गर्तसदम् । युवान प्रसिद्धम् । मृग सिंहरूप
म् । नभीमम् अभयकरम् । उपहृद्भुम् अनुग्रहार्थं सर्वत्रोपगम
शीलम् । उग्र द्वात्रिंशन्नृसिंहव्यूहरूपम् । अत्रापि सशक्तिकनृ
सिंहपदस्यानुषङ्गः । स्तुहीत्येव संबन्धः । एव परोक्षतः स्तुते
द्वात्रिंशन्नृसिंहव्यूहे तत्सामर्थ्यादक्षरश्रवणयुक्तत्वाच्च तच्छ्रुत्वा
प्रत्यक्षो हि अभूत् स व्यूहः उपासकायेति प्रत्यक्षीकृत्वा आह
उत्तरार्धेन— हे सिंह द्वात्रिंशद्व्यूहस्तवान् स्तूयमानः त्वं मृड
सुखं जरित्वे स्तोत्रकर्त्रे । यद्वा चतुर्थी द्वितीयार्थे । ते तव
सेना अस्मत् अस्मत् अन्यं निवपन्तु विनाशयन्तु । यद्वा
स्वानुग्रहं लब्ध्वा परानुग्रहं प्रार्थयते— ते तव सेना तद्व्यूह-
रूपा अस्मदन्यं निपूर्वको वपतिरनुग्रहार्थं वर्तते अनुग्र-

हन्त्वित्यर्थ । यस्मादेव प्रागुक्तेन प्रकारेणोभयोपास्ये उग्रपद
क्षमम्, तस्मादुच्यते उग्रमिति । इति शब्द उत्तरसमामि
द्योतयति । एव प्रथमपदमुभयोपासने क्षममिति विज्ञाय
अयेदानीं द्वितीय पदमुभयोपास्ये व्याख्यातु द्वितीयो देव
प्रश्न , स च प्रथमदेवप्रश्नेन व्याख्यात , अथ कस्मादुच्यते
वीरमिति । स होवाच प्रजापतिरिति प्रागुक्तमनुषज्य उत्त-
रम् । यस्मात्स्वमहिम्नेत्यादि सर्वाणि भूतानीत्यन्तमुक्तार्थम् ।
विरमति विरामयति विविधप्रकारेण प्रागुक्तान्प्रति रम-
ति । रम् क्रीडायाम् । तथैव तानाक्रीडयति । कथ
क्रीडयतीत्यपेक्षिते आह— अजस्रमित्यादि वासयतीत्यन्त
मुक्तार्थम् । एतदुक्त भवति— सृष्टिस्थितिलयविमोचनकर्तृ
त्वरूपा ब्रह्मादिक्रिया क्रीडा प्रागुक्तार्था । अत मूलनृसिं
हव्यूहद्वय क्रीडायुक्तमुपास्यम् । एव मूलनृसिंहोपासनापर-
त्वेन द्वितीय पद व्याख्याय द्वात्रिंशन्नृसिंहव्यूहोपासनाया
तदेव पद व्याख्यातुमर्धेर्चमाह—यता वीर इति । देवकाम
तास्तान् ब्रह्मादिदेवान् स्वेन रूपेणावतारयितु कामयते इति
देवकाम । यद्वा नृसिंहव्यूहमेव वृत्वा ब्रह्मादिरूप प्रकटयति
क्वचिदायुधै क्वचिद्विश्वरूपोपपत्तिन्यायेन ‘यो वै नृसिंहो
देवो भगवान्यश्च ब्रह्मा’ इत्यादिषु ‘यो वै नृसिंहो देवो भग-

वान्ये चाष्टौ वसव ' इत्यादिषु च पदेषु । एव देवकामो जायते
यतो वीर शूर , यद्वा वीर विविधावताररूपेण रमणीयससार
शीलो वीर , कर्मण्य तत्तदवतरणरूपकर्मशील उपासकानु
ग्रहणे । सुदक्ष पूजितबल , यद्वा पूजित । युक्तग्रावा युक्तो
ग्रावभिर्युक्तग्रावा, सोमे अध्वर्यादिरूप , 'यो वै नृसिंहो देवो
भगवान्यश्च सर्वम्' इत्यादिमन्त्रवर्णात् । यस्मादुक्तप्रकारेण
उभयोपास्ये वीरपद क्षमम् , तस्मादुच्यते वीरमिति । इति
शब्द उत्तरसमाप्तिं द्योतयति । अथेदानीं तृतीयपद व्या
ख्यातु देवप्रभ , स च उक्तार्थ । सर्वत्र प्रभवाक्येषु अथ-
शब्द तत्तदानन्तर्यार्थ । अथ कस्मादुच्यते महाविष्णुम् ।
इति शब्द अनुषक्तप्रभसमाप्तिं द्योतयति । स होवाच प्रजा
पति इत्यनुषज्योत्तरम् । य इत्यत्रापि स्वमहिम्नेत्यनुषङ्गा-
च्छक्तिमनृसिंहपदस्यानुषङ्ग । सर्वाल्लोकान्व्याप्नोति व्याप
यतीत्यत्र सर्वलोकपदाद्देवात्मभूताना सग्रह प्राग्वद्धक्रम
त्वेनावगताना तदादिन्यायेन । विष्णुरिति विष्णु व्याप्ता
विति धातो रूपम् । तच्च व्यापकत्वं निरुपपदत्वेन
महत्त्वं प्राप्तमिति महच्छब्देन तदेव दृढीकृतम् । यद्वा मह
इति तेजोनाम महो व्यापकम् । व्यापकत्वे दृष्टान्तमाह—
स्नेह तैलादि यथा पललपिण्ड मासपिण्डम् ओतम् अनु-

स्यूत प्रोत प्रकर्षेणानुस्यूतम् अनुषक्त तादृश पिण्ड व्य-
 तिषक्त अवयवसभिन्न व्याप्यते व्यापयते—इति दृष्टान्ते
 आत्मनेपदोपादानात् व्याप्नोति व्यापयतीति दार्ष्टान्तिक च
 परस्मैपदोपादानात् उभयपदी अय धातुरिति दर्शयति ।
 एतदुक्तं भवति—प्रागुक्तसर्वलोकादीन् प्रति साक्षाद्व्यापकत्व
 प्रयोजकव्यापकत्व च मूलनृसिंहद्वये उपास्यमिति । एव
 तावत्साङ्गमूलनृसिंहव्यूहापासनापरत्वेन महाविष्णुपद तृ-
 तीय व्याख्याय अथेदानीं तदेव पद द्वात्रिंशन्नृसिंहव्यूहो-
 पास्यपरत्वेन व्याख्यातुम् ऋचमाह— यस्मात् द्वात्रिंश-
 न्नृसिंहव्यूहात् पर उत्कृष्टं न जातं जातोऽयो नास्ति
 सर्वस्यैवान्तर्भावात् यो व्यूहः स विश्वा सर्वाणि भुवनानि
 भूतानि आविवेश प्रविष्टः । व्याप्तुं तत्तद्रूपधारणेन विश्वरू-
 पावतरणन आविर्भवति प्रजया आविभूत्या सह प्रजापति-
 रपि सविदानं विजानन् तमुपास्यतया त्रीणि ज्योतींषि गार्ह-
 पत्यादीन् सचते सेवते । स प्रजापति उपासनां कुर्वन् षोडशी
 कला निराकारब्रह्मतया बभूव । तस्य च आद्यसोपासकस्य
 प्रजापते अन्यस्य वा उपासकस्य अयमुपासनाक्रमः—अथ
 च प्रकरणे महाचक्रनाभिवर्तिक्षीरोदार्षवसबन्ध्युपास्यो मूल
 नृसिंहव्यूह इति पूर्वाचायाणां परिभाषा सप्रदायागता ।

तत्र च प्रणवपूर्वकशक्तिबीजोच्चारणपूर्वकं सामाभिव्यक्तद्वा
 त्रिंशदक्षरेषु न्यस्तेषु चक्रे यथासख्यम् एकैकस्मिन्नक्षरे प्र-
 णवसपुटिते तत्तद्व्यूहमन्त्रै त त व्यूहं स्तुत्वा तथैवोपास्य ।
 एव द्वात्रिंशन्नृसिंहव्यूहोपासनया स्वात्मानं महाविष्णुमुपास्य
 साङ्गसामाभिव्यक्तसाङ्गमूलमन्त्रेण नृसिंहव्यूहे प्रकरणे श्रुत-
 त्वात् पञ्चाङ्गन्यास विधाय सप्रदायानुसारेण तस्मिन्महावि-
 ष्णौ च तथैव पञ्चाङ्गन्यास विधाय तत् साङ्गोपासनम् आ-
 रभेत । तत्र प्रथमपादे पदत्रयात्मके प्रथमपदव्याख्यानप्रति-
 पादितगुणविशिष्ट शक्तिमन्नृसिंहपदपूर्वकं नमस्क्रियापदपूर्वका
 न्यपदमुच्चरन् सामाङ्गप्रणवमन्त्रहृदयमन्त्रप्रतिपादितगुणवि-
 शिष्ट मूलनृसिंहव्यूहमुपास्य द्वात्रिंशन्नृसिंहव्यूहम् ऋक्प्रतिपा-
 दितम् उपासीत । एव प्रतिपदं मूलनृसिंहव्यूहोपासनपूर्वकं
 द्वात्रिंशन्नृसिंहव्यूहोपासनम् । अत एव हृदयाद्यङ्गमन्त्राणामर्थं
 व्याचक्षाणैरस्माभिरुक्तं प्रपञ्चागमशास्त्रे 'हृदयं बुद्धिगम्य-
 त्वात्प्रणामं स्यान्नम पदम् । क्रियते हृदये नातो बुद्धिगम्या
 नमस्क्रिया' इति । एव द्वितीयतृतीयचतुर्थपादेषु तत्तत्पदो-
 पासना प्रागुक्ता कृत्स्ना विधाय महाविष्णुरूपान्त्यशब्दप्र-
 तिपादितरूपे वा उपास्यरूपे वा सायुज्यतया सच्चिदान-
 न्दरूपे वा अथवा यथान्तं करणशुद्धियोग्यतया समाधिना

वा तिष्ठेत उपासक । आद्यद्वितीयोपासनयो मामूलमन्त्र
 प्रणवाना वैकल्पिकजपपूर्वकत्वेनावस्थानम् । तथा यत्र यत्र
 मूलमन्त्रस्मृति तत्र तत्र प्रणवशक्तिबीजसपुटीकरणम्, त-
 त्रापि ईषन्मूलमन्त्रजपपूर्वक प्रणवजप श्रेयान्, तस्य स
 वोत्कृष्टत्वात्सर्वमन्त्रजपप्रत्याग्नयत्वेन विहितत्वात् 'य प्रण
 वमधीते स सर्वमधीते' इति श्रुते । अन्त्ययोरुपासनयोर-
 न्त्यसामानि निराकारतयावस्थितौ न जपो नान्यचिन्तन
 समाधावेवावस्थितिरिति परमरहस्यविवेका न कस्यचि-
 त्प्रतिपादनीय इति स्थितम् । यस्मादिदं महाविष्णुपदम्
 उभयोपास्यप्रतिपादनक्षमम्, तस्मादुच्यते महाविष्णुमिति ।
 इति शब्द तृतीयपदप्रश्नोत्तरसमाप्तिं द्योतयति । एव प्रथम-
 पाद व्याख्यात । एव प्रथमपादोपासना साङ्गा विधाय त-
 थैव द्वितीयपादोपासना विधातु तदाद्य पदम्, मन्त्रापेक्षया
 चतुर्थं च पदम्, व्याख्यातु प्रश्नोपक्रम, स च उक्तार्थ, अथ
 कस्मादुच्यते ज्वलन्तमिति । इति शब्दो व्याख्यात । स हो-
 वाच प्रजापतिरित्यनुषज्योत्तरम् । य स्वमहिम्ना स्वाधीन-
 मायया सर्वलोकानन्तरिक्षगतान्पूर्वोक्तान्भाविनश्च सर्वान् लो-
 कान् तदन्तर्गतान्सर्वान्देवान् यक्षगन्धर्वादीन् सर्वानात्मन
 ऋग्यजु सामाथर्वरूपान्पुरुषानन्यानृषीन्सामाङ्गसावित्रमन्त्र

व्याख्याताश्च सर्वाणि भूतानि एतान्पूर्वोक्तान्वक्ष्यमाणाश्च स्व तेजसा ज्वलति स्वकीयप्रकाशेन, ज्वालयति एतानपि प्रकाशयति, शिरोऽन्तर्गत तेजो व्याख्यातम्, सर्वाङ्गाङ्गिव्यापितयाङ्गानामन्योन्यसबन्धश्रवणात् 'तस्माद्व्यतिषक्तान्यङ्गानि भवन्ति' इति श्रुते । एव साक्षात्प्रयोजकत्वेन च स्वपरसबन्धितया शिरोऽङ्गान्तर्गततेज सबन्धे सिद्धेऽपि एतदेव आवेदयितुम् उभयपदित्वेन धातु प्रयुङ्क्ते, प्राक्परस्मैपदम् इदानीमात्मनेपदम्, ज्वाह्यते ज्वालयते इति । एव मूलनृसिंहव्यूहोपास्ये चतुर्थपद व्याख्याय द्वात्रिंशन्नृसिंहव्यूहे व्याख्यातुम् ऋचमाह— सविता सवितृमण्डलवद्वर्तुलतया स्थितत्वात् सविताय द्वात्रिंशन्नृसिंहव्यूह, अत एव प्रसविता सर्वकर्मानुष्ठाने अभ्यनुज्ञाता, एतद्व्यूहोपासनपूर्वकत्वात् इतरोपासनस्य । दीप्त दीपयन्दीप्यमान यथा अय सविता रात्रितमोविनाशनेन दीप्त प्रकाशमान कर्मानुष्ठाने अभ्यनुज्ञाता, तथा अय द्वात्रिंशन्नृसिंहव्यूह उपासित उपासकाय मूलनृसिंहव्यूहोपासकाज्ञानरात्रितमोविनाशनेन दीप्त प्रकाशमान प्रधानापासनाभ्यनुज्ञाता । दीपयन्दीप्यमान इति शतृशान्प्रत्ययौ वर्तमानकालार्थौ उक्तमेवार्थं द्रढयत । ज्वलञ्ज्वलिता प्रकाश कुर्वन्प्रकाशयिता । यद्वा उभयत्रापि

ज्वलन्शब्दो दहनार्थे वर्तमानोऽपि अज्ञानदाहकत्वेन व्याख्येयः । तत्र लोकाद्यज्ञानस्य प्रकाशवत्तादाहकः प्रकृते च उपासकाज्ञानदाहकः इति । ज्वलन् प्रकाशनेनाज्ञानदहनं कुर्वन् ज्वलिता अज्ञानदहनकर्ता तपन् तापं कुर्वन् अज्ञानस्य वितपन् स्वयं शान्तः सतपन् सतापं कुर्वन् अज्ञानस्य । एते शत्रुप्रत्यया वर्तमानकालाः सन्तः यस्मिन्काले एतद्व्यूहोपासनं वर्तते तस्मिन्नेव महाविष्णुरुपासकः प्रकाशात्मकोऽधिकारी वर्तते इति दर्शयन्ति । रोचनं अनुद्वेगकरं रोचमानं इच्छाकरं, अत एव शोभनं शोभमानं कल्याण इति एतदुक्तं भवति—मूलनृसिंहव्यूहस्य शिरोऽङ्गे उन्नते स्थितं तेजः सर्वप्रकाशकं सर्वज्ञानदाहकं च इति सामाज्यसा वित्रमन्त्रेण व्याख्यातमुपास्यमिति । यस्मादुभयोपास्यप्रतिपादनक्षमं ज्वलन्तमिति पदं तस्मादुभयोपास्यपरत्वेनोपसहरति—तस्मादुच्यते ज्वलन्तमिति । इति शब्दो व्याख्यातः । अथेदानीं क्रमप्राप्तम्, मूलमन्त्रापेक्षया पञ्चमं पदम्, पादावेक्षया द्वितीयम्, उभयोपास्ये व्याख्यातुं देवप्रश्नः—अथ कस्मादुच्यते सर्वतोमुखमिति, स च उक्तार्थः । स होवाच प्रजापतिरित्यनुषज्योत्तरम् । यस्मात् स्वमहिम्नेति अनुषज्य व्याख्येयम् । अनिन्द्रियोऽपीति सेन्द्रियस्य व्याख्यातविग्रहस्य तद्

भिमानराहित्यात् अनिन्द्रियत्वम्, अनिन्द्रियोऽप्यय मूलनृ-
 सिंहव्यूहं सर्वतः पश्यति सर्वतः शृणोतीति बुद्धीन्द्रियोपलक्ष-
 णम्, सर्वतो गच्छति सर्वतः आदत्ते सर्वतः सर्वतस्तिष्ठतीति
 कर्मेन्द्रियोपलक्षणम्, एवमुभयेन्द्रियाभिमानरहितोऽप्यय व्यू-
 ह उभयेन्द्रियजन्यकार्यकरणशक्तिमाविशरोऽङ्गे उपास्य इति
 दर्शयति । एवमिदं सर्वतोमुखपदं मूलनृसिंहोपास्यपरत्वेन
 व्याख्याय अथेदानीं द्वात्रिंशन्नृसिंहोपास्यपरत्वेन ऋचा व्या-
 चष्टे—एकं पुरस्तात् प्राक् ब्रह्मा नृसिंहाकारो बभूव, इदं सर्वं
 यतो बभूव, भुवनस्य गोपा गोप्ता नृसिंह एव विष्णु-
 र्बभूव । यम् अप्येति लयं गच्छति सापराये प्रलयकाले भुवन-
 सर्वं स नृसिंह एव महेश्वरो बभूवेति बद्धक्रमकाणां व्यू-
 हानां प्रयाणां प्रथमतः एवोपादानेन तदादिन्यायेन इतरेषामे-
 कोनत्रिंशद्व्यूहानां ग्रहणमस्मिन्मन्त्रे । नमामि नमस्करोमि तं
 व्यूहम् अहं नमामीत्येतत्पदद्वयमत्र वदन् सर्वपदव्याख्याने
 अनुषक्तमिति दर्शयति । सर्वत्र स्वमहिम्नस्त्युपादानात् तत्र
 तत्र शक्तिमन्नृसिंहपदमप्येतदनुषक्तम् । सर्वतोमुखमिति स
 र्वतो नृसिंहाकाराणि मुखानि यस्य स तथोक्तः तं नृसिंहं
 सर्वतोमुखं नमाम्यहमित्यर्थः । यस्मादिदं पदमुभयोपास्यप्र-
 तिपादने शक्तं तदुभयप्रतिपादकत्वेन तस्मादित्युपसहर-

ति— तस्मादुच्यते सर्वतोमुखमिति । एतदुक्तं भवति—
 द्वितीयपादे शिरोऽङ्गविशिष्टं प्रतिपादितसर्वप्रकाशकत्वसर्वा
 ज्ञानदाहकत्वोभयेन्द्रियाभिमानरहितत्वोभयेन्द्रियकार्यकरण
 शक्तिमत्वगुणविशिष्टं सामाङ्गसवितृमन्त्रव्याख्यातगुणवि
 शिष्टं मूलनृसिंहव्यूहं उपास्य, तत् इतरो व्यूहं इति ।
 एवमाद्यादङ्गादुन्नतप्रदेशस्थितत्वाच्छिरसः शिरस्त्वम् उ-
 न्नतत्वम् । अत एव शिर आदित्य सर्वोत्कृष्टं प्रकाशं तस्मै
 उन्नताय उन्नतमथायादित्याय सर्वोत्कृष्टाय प्रकाशाय स्वाहेति
 प्रपञ्चविलापनम्, तस्मात्प्रपञ्चाकारात् तदाकारा बुद्धिं
 प्रत्याहृत्य नृसिंहाकारमेव उपासीत इत्येव शिरोऽङ्गमन्त्रस्या
 र्थः, 'यो वै नृसिंहो देवो भगवान्यश्च सर्वम्' इति श्रुते ।
 अत एवोक्तं शिरोऽङ्गमन्त्रार्थं व्याचक्षाणैः अस्माभिः प्रप
 ञ्चागमशास्त्रे—'तुङ्गार्थत्वाच्छिरोऽङ्गस्य विषयाहरणे त्रिषु ।
 शिरोमन्त्रेण चोत्तुङ्गविषयाहृतिरीरिता' इति । एव द्वितीये
 पादे साङ्गापासनामभिधाय तथैव तृतीयपादोपासनामभिधातु
 तदाद्यं पदम्, षष्ठं च मूलमन्त्रापेक्षया, उक्तोपास्ये व्याख्यातु
 देवप्रभं—अथ कस्मादुच्यते नृसिंहमिति, स च उक्तार्थः । स
 होवाच प्रजापतिरित्यनुषड्योत्तरम् । अतः च यस्माच्छब्दप्र-
 योगात् स्वमहिम्नेति अस्य अनुषङ्गं दर्शयति । यस्मात्सर्वेषा

भूतानां मध्ये ना पुरुषाकारो वीर्यवत्तमं तत् सर्वातिशा-
यिनं श्रेष्ठतमश्च सिंहो वीर्यवत्तमं श्रेष्ठतमश्चेत्युक्तार्थम् । त-
तश्च उभयात्मरूपप्रदर्शनेन यद्यद्रूपं कामयते तत्तद्वारणे ली-
लयैव शक्तोऽयमिति दर्शयति । यस्मादेव तस्मान्नृसिंह-
परमेश्वर आसीदित्यन्वयः । न च नृसिंहे परमेश्वर आसी-
दित्यन्वयः, वैयधिकरण्यापत्तेः, सामानाधिकरण्यान्वयोप-
पत्तौ सत्या वैयधिकरण्यानुपपत्तेः । तस्मान्नृसिंह परमेश्वर-
स्त्रिनेत्रो नीलकण्ठः पिनाकीति सिद्धम् । ऋतं सत्यमिति
प्राग्व्याख्यातं मन्त्रवर्णाच्च उक्तं जगद्धितं जगतो हितं जग-
द्धितम् अनिष्टनिरसनेन, वै प्रसिद्धम्, एतद्रूपं प्रागुपास्यत्वेन
यदुक्तमक्षरं भवति यदक्षरमविनाशं चिद्रूपं निराकारं तदेव
साकारमुपासकानुग्रहाय भवतीत्यन्वयः । एव नृसिंहपद-
षष्ठं मूलनृसिंहव्यूहोपास्ये व्याख्याय तदेव पदम् ऋचा द्वात्रिं-
शन्नृसिंहव्यूहे व्याचष्टे—विष्णु मृगं सिंहं प्रस्तवते स्तुतिं
प्राप्नोति स्तुतिमन्त्रैः तद्वीर्याय तत्तत्सामर्थ्याय नभीमं न-
भयकरं । कुचरं कुत्राय न चरति सर्वदेवविग्रहेषु
लीलया स्वयं विचरति सर्वदेवलीलाविग्रहधारीत्यर्थः । गि-
रिष्ठा गिरि पर्वतं तत्स्थ ईश्वरात्मक इत्यर्थः, यद्वा
गिरिषु वाम्रूपासु स्तुतिषु यद्यद्रूपमभिलषन् स्तोता कामयते

तत्तद्रूप स्वस्मिन्स्थापयतीति गिरिष्ठा । यस्य त्रिषु विक्रमणेषु विग्रहेषु विविध क्रमण विक्रमण तेषु ब्रह्मविष्णुमहेश्वरात्मकेषु । अधि इत्युपरिभावे । अध्युरुषु बहुलीलाविग्रहेषु । भुवनानि सर्वाणि क्षियन्ति निवसन्ति, स्वभावतः तानि ज्ञानपूर्वकाणि निवसन्ति विनिवसन्ति— एषु लीलाविग्रहेषु वयं तिष्ठाम इति । तर्हि क्षियतिरैश्वर्यकर्म ऐश्वर्यं प्राप्नुवन्तीति । एव नानाविधविक्रमणावतरणे वीर्याय सामर्थ्याय तद्दर्शनाय विष्णुर्मृगं सिंहं प्रस्तवते प्रकर्षेण स्तुतिं लभत इत्यर्थः । यस्माच्चेदमुभयोपास्ये नृसिंहपदं व्याख्यात तस्मादित्युपसहरति—तस्मादुच्यते नृसिंहमिति । एवमुभयापेक्षया आद्यं षष्ठं नृसिंहपदम् उभयोपास्ये व्याख्याय अथेदानीम् उभयापेक्षया द्वितीयं सप्तमं च पदं व्याख्यातुं प्रश्नः—अथ कस्मादुच्यते भीषणमिति । स होवाच प्रजापतिरित्यनुषज्योत्तरम् । यस्मान्छब्दोपादानात्त्वमहिम्नेत्यनुषङ्गः । यस्मात्त्वमहिम्ना यस्य मूलनृसिंहव्यूहस्वरूपं साङ्गं शिखाङ्गयुक्तं मौलिप्रदेशे चान्द्रतेजोराशियुक्तं सामाङ्गयजुर्लक्ष्मीमन्त्रव्याख्यातं भूर्भुवस्वर्महलोकचतुष्टयसपिण्डततेजोराशियुक्तम् अप्रधृष्यतेजोमयं रूपं दृष्ट्वा सर्वे देवास्तदङ्गं गुनिवासिनो वसुरुद्रादित्या सर्वाणि भूतानीमानि भीत्या भयेन पलायन्ते

पलायनं कुर्वन्ति, स्वयं देव यस्मात्कस्मादपि न विभेति
 निरतिशयाभयगुणविशिष्ट उपास्य । एवम् उक्तोपास्ये भी-
 षणपदं व्याख्याय तदेव पदं द्वितीये व्यूहे कृत्वा व्याचष्टे—
 भीषेत्यादि । भीषा भीत्या अस्मान्मूलव्यूहात् वात वायु पवत
 वाति । वातपदोपादानात् पञ्चमहाभूतव्यूह उपलक्षितः ।
 भीषोदेति सूर्य इति सोमसूर्यव्यूहौ उपलक्षितौ । भीषास्माद-
 मिश्र इत्याग्नेया व्यूह । इन्द्रश्चेति सर्वव्यूहः । मृत्युर्धवति
 पञ्चम इति मृत्युव्यूहः । तत्र अस्यामृचि यद्यपि पञ्चानां व्यूहा-
 नामुपादानम्, तथापि तदादिन्यायेन सर्वसकलनतया भियो
 दर्शनात् वातादित्यादीनां स्वस्वरूपेण भयदर्शनमुखन सर्वेषां
 ब्रह्मादीनां समग्रणात् भयाभावरूपस्य नृसिंहस्य प्रवेशन-
 वा तत्तद्रूपधारणेन वा उभयरूपतेति, द्विरूपत्वमस्ति सर्वे-
 षाम् । तत्र एकैकस्य देवस्य तत्तद्रूपधारणन उभयरूपं दश-
 यन् भूतानां देवानां च स्वान्तर्भावेन उभयरूपं प्रदर्शयति ।
 इत्युभयरूपेण सर्वं द्वात्रिंशद्व्यूहं सगृह्णातीयमृगिति तत्त्वा-
 थ । यस्मादेवमुभयोपास्ये भीषणपदं व्याख्यात तस्मादि-
 त्युपसहरति— तस्मादुच्यते भीषणमिति । एवमुक्तोपास्ये
 प्रागुक्तपदं व्याख्याय अथेदानीमुभयापेक्षया तृतीयमष्टम-
 च पदमुभयोपास्ये व्याख्यातुं देवप्रश्न — अथ कस्मादुच्यते

भद्रमिति । स होवाच प्रजापतिरित्यनुषज्योत्तरम् । यस्मा-
त्पदोपादानात् स्वमहिम्नेत्यनुषङ्गः । स्वयं भद्रो भूत्वा भज
नीया माङ्गलिको भूत्वा सर्वदा भद्र माङ्गलिकं ददाति
भद्रदातृस्वरूपं च मूलव्यूहे उपाभ्यमिति दर्शयति । रोचनो
दीप्तियुक्तः । रोचमानः शिखाङ्गेन रुचिं दीप्तिं कुर्वन्,
शान्तप्रत्ययान्तत्वात् । तदङ्गं द्वितीयतेजोरूपादङ्गादधिकत-
रतेजोरूपम् । अतश्च नानाभरणयुक्तमौलिगतं तेजः तद-
न्तगतानां देवानां च स्वतेजसा अभिभवतीत्येवमुपास्यम् ।
अत एवोक्तमस्माभिः शिखाङ्गमन्त्रं व्याचक्षाणैः प्रपञ्चा-
गमशास्त्रे— ‘शिखा तेजः समुद्दिष्टं वषडित्यङ्गमुच्यते ।
तत्तेजोऽस्य तत् प्राक्ता शिखा मन्त्रेण मन्त्रिणः’ इति ।
निरतिशयतेजोऽवयवः शिखेत्यर्थः, ‘यस्य ज्ञानमयी शिखा’
इति श्रुते । शोभनं स्वरूपेण, शोभमानः शिखाङ्गतेजसा,
अत एव कल्याणः माङ्गलिकमूलनृसिंहव्यूहः । एवमुक्तो
पात्ये अष्टमं पदं व्याख्याय अथेदानीं तेनैव पदेन द्वाङ्घ्रि-
शद्व्यूहम् ऋचा व्याचष्टे—भद्रं कर्णेभिरिति । इयमृक् प्रा-
रम्भे शान्तिपाठे व्याख्याता । तनूभिरेव एभिस्तनूमन्त्रैरेव
स्थिरैरङ्गैरिति विशेषः । पञ्चमाङ्गान्तर्भावात्स्तुतिमन्त्राणां
मेव उभयोपाख्ये व्याख्यानं तस्मादित्युपसहरति— तस्मा-

दुच्यते भद्रमिति । इति-शब्दो व्याख्यात । एव तृतीयपादे
तत्तत्पदव्याख्यानेन साङ्गोपासनाभिधाय तथैव चतुर्थपादो-
पासनाभिधातु तदाद्यपद मूलमत्रापेक्षया नवमं च पदम्
उभयोपास्ये व्याख्यातु देवप्रश्न — अथ कस्मादुच्यते मृत्यु
मृत्युमिति । स होवाच प्रजापतिरित्यनुषज्योत्तरम् । यस्मात्
स्वमहिम्नेत्यनुषङ्ग । स्वभक्तानां भज सेवायां स्वसेवका-
नाम् अनन्यभावेन स्मृत एव उपासित एव मृत्यु साक्षात्का-
लप्राप्तम् अपमृत्यु च अवान्तरप्राप्तं जातकर्मणि गणितशास्त्र
निर्णीतायु परिमाणात् तदन्तरा मृत्यु अपमृत्यु तच्च अनन्य
भावेन उपासकानाम् अप्रार्थित एव मारयति विनाशयतीत्ये-
वरूपं कवचमङ्गमुपास्यम् । तस्य सामाङ्गमन्त्रेण नृसिंह-
गायत्र्या नृसिंहरूपेण व्याख्यातत्वात् स्वान् तदुपासकान्
स्वस्वरूपान्सपाद्य मृत्युमपमृत्यु च मारयतीत्यर्थः, 'यो वै
नृसिंहो देवो भगवान्यश्च जीव' इति मन्त्रवर्णात् । इदं
प्रागुक्तं पदं मूलनृसिंहव्यूहोपास्यपरत्वेन व्याख्याय अथे-
दानीं तेनैव पदेन द्वात्रिंशद्व्यूहम् ऋचा व्याचष्टे । यो
द्वात्रिंशन्नृसिंहव्यूह आत्मदा आत्मानं ददातीत्यात्मदा
स्वस्वरूपदाता सर्वेषां देवानां स्वरूपं दत्त्वा धारयतीत्यर्थः ।
बलदा सामर्थ्यदाता स्वोपासकानां स्वस्वरूपधारणे शक्तिं

ददातीत्यर्थ । यस्य प्रशिष मूलनृसिंहव्यूहस्य भङ्गचतुष्टय
प्रशिष प्रकर्षेण शिष्यत इति प्रशिष प्रोर्वरित द्वात्रिंशद्व्यूह
विश्वे देवा सर्वे देवा उपासते उपास्ति कुर्वन्तीत्यर्थ ।
यस्य च्छायामृतम्, छायेति गृह्णाम, छायैवामृत छाया
मृत महाचक्रम्, तदन्तर्भावादस्य व्यूहस्य, यो व्यूहो मृत्यु
मृत्यु मृत्योरपि मृत्यु, 'मृत्युर्यस्योपसेचनम्' इति श्रुते ।
क प्रजापतिं ब्रह्मणो व्यूहम्, तदादिन्यायेन बद्धक्रमकत्वात्
सर्वं सगृह्णाति, देवम्, 'देवो दानाद्वा द्योतनाद्वा दीपनाद्वा'
इति यास्कवचनात् । हविषा हविष्प्रदानेन होमेन नैवेद्येन वा
अर्चनेन । अत एव वक्ष्यति महाचक्रप्रकरणे—'अनुष्टुभा
होम कुर्यात् अनुष्टुभा अर्चनम्' इति । विधम परिचरेम । य
द्वा 'विधतिर्दानकर्म' इति यास्कवचनात् ब्राह्मव्यूहप्रभृति-
व्यूहाय हविर्दद्या —इति विभक्तिव्यत्यय क शब्दे देव शब्दे
च । तस्मिन्पक्षे विधति परिचरणकर्मेति तत्त्वार्थ । एव प्रा
गुक्तोपास्ये मृत्युमृत्युपद व्याख्यात तस्मादित्युपसहरति—
तस्मादुच्यते मृत्युमृत्युमिति । एव प्रागुक्तपद प्रागु
क्तोपास्ये व्याख्याय अथेदानीमुभयापेक्षया द्वितीय दशम च
पद व्याख्यातु देवप्रश्न — अथ कस्मादुच्यते नमामीति ।
स होवाच प्रजापतिरित्यनुषज्योत्तरम् । यस्मात् स्वम

हिमेत्यनुषङ्ग । नमामीत्यस्या आख्यातपदत्वात् अस्मदर्थं प्रत्ययार्थं विहाय प्रकृत्यर्थं व्याचष्टे । तथा च अस्य प्राक्तनसर्वपदार्थसबन्धिनः सर्वत्रानुषङ्गः । यस्माच्छब्दोपादानात् स्वमहिम्नेत्यनुषङ्गः प्रकृत्यर्थेन । यस्मात् य सर्वे देवा प्रागुक्तविशेषणमूलनृसिंहव्यूहसर्वे पृथिव्यन्तरिक्षब्रह्मलोकनिवासिनः महाशक्रोपासकाश्च नमन्ति नमस्कुर्वन्ति— इति सर्वनमस्कार्यगुणविशिष्टोपास्य इति दर्शयति । तथा च द्विविधोपासकानां देवानामधिकारिविशेषणमाह— मुमुक्षवो ब्रह्मवादिनश्च इति, अब्रह्मवादिन इति अन्यथा द्वैविध्यासम्भवात् । यद्वा मुमुक्षवो ब्रह्मवादिनो मुक्ताश्च लीलया विग्रहपरिगृह्य नमन्तीत्यनुषङ्गः । एतदुक्तं भवति—ब्रह्मलोके 'स ब्रह्मा स शिव स हरिः' इत्यादिमन्त्रवर्णोपात्तसामाङ्गनृसिंहगायत्र्या व्याख्यातनृसिंहव्यूहचतुर्थकवचाङ्गाश्रयत्वेनोपास्यः । तच्च कवचं सर्वानेतानुपास्यान्सगृह्णातीत्यङ्गचतुष्टयान्तर्गतानन्याश्च । अत एवोक्तमस्माभिः कवचाङ्गमन्त्रार्थं व्याचक्षाणौ प्रपञ्चसारे— 'कवचग्रह इत्यस्माद्धातो कवचसम्भवः । हु तेजस्तेजसा तेन गृह्यते कवचं तत्' इति । एव प्रकृत्यर्थसहितेन च पदार्थं प्रतिपाद्य साधारणरूपरूपं सर्वनमस्कार्यत्वगुणमभिधाय अथेदानीं सा

मादिमन्त्रसाधारणत्वेन पुनः प्रकृत्यर्थम् ऋचा व्याचष्टे—
 प्र नूनमिति । उक्थ्य प्रशस्त ब्रह्मणस्पति ब्रह्मण साका-
 रस्य निराकारस्य च पति उपदेशद्वारा पाता पालयिता ।
 नून निश्चित मन्त्र सामराज स्तुहीत्यादि य आत्मदा
 इत्यन्त द्वात्रिंशद्व्यूहप्रतिपादक मन्त्रजातम् । यस्मिन्प्रा-
 गुक्ते मन्त्रे इन्द्रो मित्रो वरुणोऽर्यमा देवा ओकासि गृहा-
 ण्युपासनाय चक्रिरे कृतवन्त इत्यर्थः । अनेनैतद्दर्शयति—
 यथा देवे उपास्ये गुरौ च भक्तिः तथा मन्त्रेऽपीति । तदु-
 क्तम्—‘गुरौ देवे च मन्त्रे च सदृशी भक्तिरिष्यते’ इति ।
 तत्र च मन्त्रस्य नमस्कार्यत्वश्रवणात् । एव नमामी-
 त्येतदाख्यातपदमुक्तोपास्ये व्याख्यात तस्मादित्युपसहरति—
 तस्मादुच्यते नमामीति । एव नमामीति पद प्रकृत्यर्थ-
 सबन्धित्वेन व्याख्याय अथेदानीमहमिति कर्तृपद सर्व-
 साधारण्येन व्याख्यातु देवप्रश्न —अथ कस्मादुच्यतेऽहमि-
 ति । तत्र आख्यातोत्तमपुरुषप्रयोगादर्थदेव अहमिति प्राप्ते
 पुनः प्रयोगः स च कस्मादिति चोद्याभिप्रायेण । स होवाच
 प्रजापतिरित्यनुषज्योत्तरम् । पञ्चाङ्गोपासनाकर्तृफल निर्दि-
 श्यते तादात्म्यलक्षणम् । न च मुमुक्षोरेतदनिष्टमिति वाच्यम् ,
 ऐश्वर्यं सति एतत्फलावाप्ते । य इह स्थातुमपेक्षते तस्य

तादात्म्यलक्षण सर्वैश्वर्यं ददाति देहान्ते देव पर ब्रह्म
 तारकमिति श्रुते फलपदमिदं न तु उपासकपदम् । तच्च
 पृथक्सामाभिव्यक्तं मन्त्रेण व्याचष्टे । तच्च सर्वपदेष्वनुष-
 ज्यमानं सर्वपदजातं सामाभिव्यक्तमेव व्याख्यातमिति नियम
 दर्शयति । तथा च प्रागुक्ता सर्वोपासना सामपूर्विकैवेति ।
 ततश्च प्रागुक्तायामुपासनायाम् उपास्योपासकभावेन प्रवृत्त
 उपासक उपासनात् शुद्धान्तं करणं प्रत्यगात्मकतयैव उ-
 पास्य साक्षात्कृत्य आह अनेन साम्ना अन्येषामुपासन
 फलं दर्शयितुम्— अहमस्मि प्रागुक्तमुपास्यम् अहं भवामि
 प्रथमजा पुरश्चरणोपासनाया प्रथमोत्पन्नः । ऋतस्य सत्य
 मूर्तोर्मूर्तस्य जगतः पूर्वं स्यादवेभ्यो अमृतस्य क्षीरस्य ना
 भायि नाभ्या यो मा ददाति स्वीकरोति धारयति वा, स
 इदेव इत्थमेव मा माम् अवा रक्षितवान् । तथा च अन्न
 स्तावकेन मन्त्रेण सामाभिव्यक्तेन फलनिर्देशं कुर्वन् क्षीरो-
 दाण्वसबन्धिनीयमुपासनेति दर्शयति । अहमन्नं क्षीरम् उ
 पान्याधारम् अहमेव भवामि । अन्नमदन्वा योऽस्ति, तमन्नम-
 दन्तं दवन्नाङ्गणेभ्यो अन्नमदातारम् अहमस्मि अहं भक्षयामि ।
 यद्वा अन्नमदन्तम् अन्नादनकर्तारं जीवभावापन्नं पञ्चाङ्गोपा-
 सनात् अस्मि भक्षयामि ससाररूपं विनाशयामीत्यर्थः । यत्

एवम् , अतोऽहं विश्वं सर्वं भुवनम् अभ्यभवाम् अभिभवामि
 भुवनं ज्योतीं सूर्यज्योतिरिव । यद्वा सुवर्णाकारस्योपास्यस्य
 ज्योतिः प्रकाशः अहमेव भवामीति फलनिर्देशः । इदं च फलं
 मनुषङ्गात् प्रतिपदं प्रतिपादं च अनुसंधेयम् । असकृत्साकारा
 खण्डवाक्यार्थोपदेशे हि दाढ्यं स्यात्— तत्त्वमसीति नवकृत्व
 उपदशवत् । एव साकारनिष्ठस्य यद्यन्तं करणं शुद्धं ततोऽपि
 इदमेव फलं व्याख्यातम् । अत एव नोत्तरोपसंहारं प्राक्तं
 नवत् तस्मादुच्यते इति, उपासनाभ्यासादद्वैतापत्तेः , ‘यत्र
 त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्’ इति श्रुतेः । एत-
 त्सर्वं सामाङ्गप्रणवेन हृदयमन्त्रव्याख्यानावसरं स्पष्टीक्रि-
 यते । य उपासक एव प्रागुक्तमुपास्यम् अहं ब्रह्मापास-
 नया अधिकारतरतमभावाद्वा उपास्योपासकभावेन वा वेदं
 उपास्ते । इति शब्दं प्रागुक्तसफलोपासनसमाप्तिं दर्शयति ।
 उपनिषदिति उपनिषच्छब्दो व्याख्यातः । इदं च सामा-
 धीतं नैवेद्ये विनियुक्तं तच्च आनुष्ठुभं द्रष्टव्यम् । न तु
 षट्स्रंसाङ्गं वा, यतः प्रथमोपनिषदि यच्छब्दस्य तृतीय-
 व्याख्यानावसरे तथैव व्याख्यातत्वात् । आनुष्ठुभं च अनु-
 ष्टुप्स्वराभ्यां गेयम् । तौ च प्रथमोत्तमौ, तथा च आनुष्ठुभा-
 भूतोत्पत्तिव्याख्यानावसरे साक्षित्वेनोद्भावितायाम् ऋषिः ‘त-

सौषा भवति' इत्यत्र 'अनुष्टुप्प्रथमा भवति अनुष्टुबुत्तमा भवति' इति प्रथमोत्तमयोः स्वरयोः अनुष्टुप्शब्देन व्याख्यातत्वात्, 'वाग्वा अनुष्टुप्' इति गीतिमात्रेऽपि वाक्शब्दस्य प्रयुक्तत्वात्, 'सैषा वाग्वत्स्पतिषु वदति या दुन्दुभौ या ऋणवे या वीणा याम्' इति श्रुते । वाचैव प्रयन्ति गीत्यैव प्रयन्ति प्रथमस्वरेण गायन्ति वाचैवोद्यन्ति गीत्यैवोत्तमस्वरेण गायन्त्यश्वराणीत्यर्थः । परमा वा एषा छन्दसा यदनुष्टुबित्यनुष्टुप्छन्द इति । ततश्च अस्मिन्प्रकरणे अनुष्टुप्शब्देन त्रयोऽर्था उच्यन्ते— कचित्प्रथमोत्तमौ स्वरौ कचिद्गीति कचिच्छन्द इति यथा योग्यतया ग्राह्या इत्यनुष्टुप्सामोद्धार इति रहस्यमिति ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य

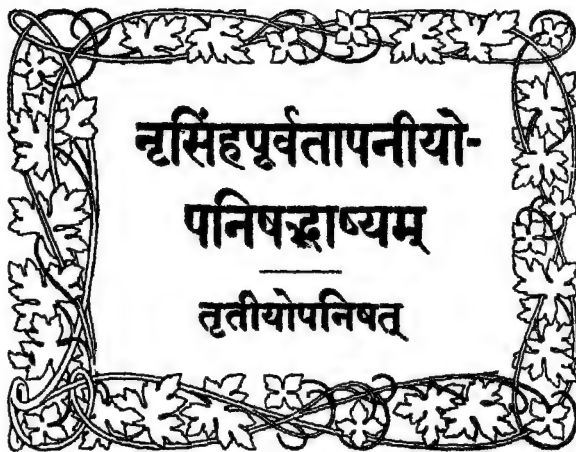
श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य

श्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ

नृसिंहपूर्वतापनीयोपनिषद्भाष्ये

द्वितीयोपनिषद्भाष्य संपूर्णम् ॥

नृसिंहपूर्वतापनीयो-
पनिषद्भाष्यम्
—
तृतीयोपनिषत्

तृतीयोपनिषत् ॥

व द्वितीयोपनिषदि साङ्गा सफला
मुपासनामभिधाय अथेदानीं तस्या
शक्तिबीजनिणयपूर्वकत्वात् तन्निर्ण
यार्थं तृतीयोपनिषदारभ्यते प्रभात्त-
राख्यायिकया । नन्वेव तर्हि इय

पूर्वमेव आरब्धव्या, एतत्पूर्वकत्वात्प्रागुक्ताया उपासनाया ।
सत्यम् । शक्तिबीजद्वयस्य सपुटीकरणेन विवक्षितत्वात् अ
र्थात्प्राक्प्राप्तस्याथस्य पश्चात्सकीर्तने सपुटीकरण स्यात्, अ-
न्यथा अर्थानुसारेण सकीर्तने पूर्वमेव द्वय स्यात्, नोपरिष्ठा-
त्—इति सपुटीकरणासम्भवादिति पाठत उपासनाया ऊर्ध्व
सबन्ध शक्तिबीजस्य, अर्थाख्येन प्रमाणेन प्राक्सबन्ध ।
न हि अनवधृतशक्तिकस्य उपासनस्य उपास्याकारावधृति ।
तथा हि कथमस्यायमाकार इति पर्यनुयुक्ते, स्वसामर्थ्यादिति

वाच्यम् । ततश्च सामर्थ्यावधारणपूर्वकमेव उपास्याकारावधारणमिति अर्थात्प्राक्सबन्ध , पाठश्च अनन्तरमिति—कथं नु सपुटीकरण स्यादिति प्रजापतेर्हृदयम् । किंच उपासना नन्तर पठितापि इयमुपनिषत् शक्तिबीजनिर्णयात्मिका तत्र तत्र पदपादसाङ्गोपासनावतरणे ‘यस्मात्स्वमहिम्ना’ ‘यस्वनहिम्ना’ इति वीप्साशब्देन च अपकृष्टा सती पूर्वं सबन्ध लभते— महोपनिषदपकर्षणवत् । अतश्च आरम्भणीयेति सिद्धम् ।

देवा ह वै प्रजापतिमब्रुवन्नानुष्टुभस्य
मन्त्रराजस्य नारसिंहस्य शक्तिं बीजं
च नो ब्रूहि भगव इति स होवाच प्रजा
पतिर्माया वा एषा नारसिंही सर्वमिदं
सृजति सर्वमिदं रक्षति सर्वमिदं सह
रति तस्मान्मायामेतां शक्तिं विद्याद्य
एतां माया शक्तिं वेद स पाप्मानं त-
रति स ससारं तरति स मृत्युं तरति
सोऽमृतत्वं च गच्छति महर्नीं श्रियमश्नु-
ते मीमांसन्ते ब्रह्मवादिनो ह्रस्वा वा दी

र्घा वा प्लुता वेति । यदि ह्रस्वा भवति
सर्वं पाप्मानं दहत्यमृतत्वं च गच्छति
यदि दीर्घा भवति महतीं श्रियमाप्नुया
दमृतत्वं च गच्छति यदि प्लुता भवति
ज्ञानवान्भवत्यमृतत्वं च गच्छति तदेत-
द्विषिणोक्तं निदर्शनम्— स ई पाहि य
ऋजीषी तरुतः श्रियं लक्ष्मीमौपलाम-
म्बिका गा षष्ठीं च यामिन्द्रसेनेत्युत
आहुस्ता विद्या ब्रह्मयोनिं सरूपा तामि-
ह्यायुषे शरणं प्रपद्ये । सर्वेषां वा एतद्भू-
तानामाकाशं परायणं सर्वाणि ह वा
इमानि सूतान्याकाशादेव जायन्ते ।
आकाशादेव जातानि जीवन्त्याकाशं प्र-
यन्त्यभिसंविशन्ति तस्मादाकाशं बीजं
विद्यासदेतद्विषिणोक्तं निदर्शनम्— ह
सः शुचिषद्वसुरन्तरिक्षसद्गोता वेदिषद
तिथिर्दुरोणसत् । नृषद्वरसदृतसद्योमस

दब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋत
वृहत् । य एव वेदेति महोपनिषत् ॥ १ ॥

इति तृतीयोपनिषत् ॥

देवा इ वै इत्यादि स होवाच प्रजापतिरित्यन्त स्पष्टार्थम् । मायाविपुरुषाधीना मायेत्युच्यते । लोके हि माया प्रसारकमायाव्यधीना दृष्टा । वै प्रसिद्धम् । एषा नारसिंही नृसिंहाधीना । यस्मादिय नृसिंहाकारब्रह्माधीना सती सर्वमिदं सृजतीत्यादि सहरतीत्यन्त स्पष्टार्थम् । जगज्जन्म स्थितिलयकारणत्वम् एतदधीनम्, शुद्धस्य ब्रह्मणोऽकारणत्वात् । यस्मादेव तस्मान्मायामेता शक्तिं विद्यात् नृसिंहाधीनामुपासीत । य एता माया शक्तिं वेद उपास्ते । तदुपासनाफलमाह—स पाप्मानमित्याद्यनुत इत्यन्त स्पष्टार्थम् । मीमासन्ते विचारयन्ति ब्रह्मवादिन — ह्रस्वा वा दीर्घा वा प्लुता वा इति । सामान्तर्भावात्प्लुतैवेति प्राप्ते ह्रस्वदीर्घयो फलविशेषसंबन्धार्थमिय मीमासा, तामाह । यदि ह्रस्वत्यादि गच्छतीत्यन्त स्पष्टार्थम् । ह्रस्वदीर्घप्लुतसंबन्धसंव्यञ्जनस्य स्वरस्य, उत साकाराख्यं व्यञ्जनं विहाय स्वरस्य संबन्ध इति सदेह । एतस्मिन्सदेहे निर्णयाय एतद्

क्ष्यमाण निदर्शनमुदाहरणम् ऋषिणोक्त सईमिति । माकार
व्यञ्जनात् पृथक्करण सविन्दुकस्य स्वरस्य । अतः सविन्दुक स्वर
इत्थादिमबन्धो मायाबुद्धयोपासन च । सईमिति समास
सकारश्च ई च सईम् । तस्याः संबोधने ईमिति निपात
त्वाददोषः । ह सई सविन्दुकस्वर त्वदालम्बनेन एता
वक्ष्यमाणा शक्ती उपासिता पाहि रक्ष । यद्वा स इति
व्यस्त यत्तदोर्नित्यसबन्धः । यः ऋजीषी ऋजुभावेच्छु
तत्र तरणशीलः, स ई शक्तिं सविन्दुक स्वर श्रियादि-
बुद्ध्योपामित पा पालितवान् । पा पालने । पालकाधीन
त्वात्पालनीयशक्तेः । हीति निश्चितम् । सविन्दुकस्वराल-
म्बनत्वेनोपास्या तत्र व्यूहसबन्धिनी शक्तीराह— श्रिय
विष्णुशक्तिं पा पालितवान् । यद्वा पाहि । एवमुत्तरत्रापि
द्विधा सबन्धः । लक्ष्मीं नृसिंहशक्तिम्, औपलाम्बिका
गौरीं महेश्वरशक्तिम्, गा सरस्वतीं ब्रह्मशक्तिम्, षष्ठीं च
स्कन्दशक्तिम्, यामिन्द्रसेनेत्याहुः तामिन्द्रशक्तिमिन्द्राणीम्,
विद्याम् ईश्वरशक्तिम्, ब्रह्मयोनिं ब्रह्मावाप्त्यै कारणभूता सरूपा
साकारा ता ता शक्तिम् इह सविन्दुके स्वरे आयुषे उपा-
सनानुकूलायुरभिवर्धनाय शरणं प्रविशामि । एव शक्त्यक्षर-
निर्णयं तदाश्रिताः सप्तविधशक्त्युपासना दीर्घादिमात्रोपास-

ना सफलामभिधाय अथेदानीं बीजाक्षरनिर्णय तदाश्रिता
 सफला च उपासनाम् अभिधातु तन्निर्णयमाह— सर्वेषा
 वा इत्याद्यभिसविशन्तीत्यन्त स्पष्टार्थम् । आकाशशब्दो
 हकार वक्ति । सर्वागमशास्त्रप्रसिद्धे आगमरूपोपनिषत्प्रसि-
 द्देश्च । यस्मादव तस्मादाकाशशब्दवाच्य हकार बीज वि-
 द्यात् । बीज निदान मूलकारण तद्बुद्धयोपासीत तद्वाचक
 वा निपातरूपेण । स च अय वाच्यवाचकसबन्धो लोके
 ऽप्रसिद्ध इति मन्त्रागमशास्त्रैकगम्यम् । एव शक्त्यक्षरमपि
 शक्तिवाचकत्वाच्छक्ति तद्बुद्धयोपास्यत्वाद्वा । शक्तिबीजयो
 स्तद्बुद्धयोपास्यत्व तद्वाचकत्वादेवेति रहस्यम् । यथा प्रणवा
 क्षर ब्रह्मवाचकत्वाद्ब्रह्मबुद्धयोपास्यमभूत् तद्वन्छाक्तबीजम्,
 तच्च सस्वर व्यञ्जनमात्र वेति सदेह, तद्व्यावृत्त्यर्थमाह—
 तदेतत् ऋषिणाक्त निदर्शनम् । तच्चोक्तार्थम् । हस परमात्मा ।
 ह मूलकारण सदृहत् । यद्वा सकारेण सबद्धमजपागायत्री
 रूपेण वर्तमान नासिकापुटाभ्या नि स्तुत ब्राह्मणस्त्रीशुद्धाद्य
 धिकारतया वर्तमान सकल्पादेव फलद परमात्मवाचक स
 इति । हस परमात्मा वक्ष्यमाण सर्वमभूदिति वाक्यशेष ।
 शुचौ बुद्धौ सीदतीति शुचिषत् । हस एव वसु देव । स
 एवान्तरिक्षे सीदतीत्यन्तरिक्षसत् । बृहत् बृहणत्वादन्तरिक्षा

श्रितो देव स एव होता । वेदिषत् वेद्या सीदतीति वेदिषत् ।
 स एवातिथि दुरोणसत् दुरोण इति गृहनाम दुर्वा
 भवन्ति दुस्तर्ण तस्मिन्सीदतीति दुरोणसत् । स एव नरि
 जीवे सीदतीति नृषत्, 'य आत्मनि तिष्ठन्' इति श्रुते ।
 वरसत् वरे वरिष्ठे स्थाने सीदतीति वरसत् । स एव ऋतेन
 सत्येन सीदतीति ऋतसत् । स एव व्योम्नि हृदयाकाशे उप
 लभ्यतया सीदतीति व्योमसत् । अब्जा अप्सु क्षीरोदार्णवे
 उपास्यतया जात इत्यब्जा । गोषु वा उपास्यतया प्रतिपाद्यत्वे
 न जात इति गोजा । 'ऋत सत्यम्' इति मन्त्रवर्णादुपा
 स्यतया जात इति ऋतजा । अद्रौ मेघे जात इत्यद्रिजा ।
 छन्दसि जनिरय सुबन्तप्रयोगे सकारान्तो दृष्ट इति सोपपदो
 विसर्गान्तो दीर्घश्च सुतेजा इतिवत् । एव परमात्मैव बृहन्म
 हानिति । ऋत सत्य ज्ञेयमिति शेष । य उपासक एव पर
 मात्मतत्त्व बीजाक्षरवाच्य तद्बुद्ध्या च उपास्य वेद जानाति ।
 इति-शब्द शक्तिबीजनिर्णयसमाप्तिं द्योतयति । यद्वा इति
 इत्येव निपातानामनेकाथत्वात् इत्येव महोपनिषत् इति
 महापनिषदि पठिताना मन्त्राणाम् एव शब्दात् एतद्व
 शक्तिबीज सबध्नाति । ततश्च मूलमन्त्र षष्ठपदे त्र्यक्षरे
 नृकार सकार विहाय शिष्टमक्षरद्वय यथापठित शक्तिबीज

द्रष्टव्यं सामर्थ्यात् । परमात्मवाचकमाथर्वणार्चिं द्वितीय
हसर्चिं प्रथमं यत्पठितं तदित्येव स्तुतिमन्त्रेषु सर्वेषु चतुर्थ-
पादं नृकारं सकारं विहाय यच्छिष्टमक्षरद्वयं यथापठितं
तच्छक्तिबीजमिति तत्त्वं रहस्यं च इति शक्तिबीजाक्षर-
निर्णयः ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य

श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य

श्रीमच्छंकरभगवत् कृतौ

नृसिंहपूर्वतापनीयोपनिषद्भाष्ये

तृतीयोपनिषद्भाष्यं संपूर्णम् ॥

चतुर्थोपनिषत् ॥

व तावच्छक्तिबीजसपुटिता साङ्गा
नृसिंहब्रह्मोपासनामभिधाय अथेदानीं
तदङ्गहृदयादिमन्त्रव्याख्यानाय यथा-
सख्य सामाङ्गमूलमन्त्राङ्गमन्त्रोपनि-
षत् प्रभोत्तररूपाख्याधिकया चतुर्थी
आरभ्यते । ननु यदि मूलमन्त्राङ्ग

मन्त्रव्याख्यानाय उपनिषदिय प्रस्तुता, तर्हि तदङ्गव्याख्या
वसरे अस्या प्रस्ताव स्यात्, न त्विदानीं प्रस्तावो युक्तः ।
किं च मूलमन्त्रपदव्याख्यानावसरे तदुपासनाया कृत्स्नाया
एव उक्तत्वात् अन्ते तत्फलस्य च उक्तत्वात् किमपरमव-
शिष्टम्, यदर्थमियमुपनिषदारभ्यते— अत्राच्यते । सत्यम् ।
तदङ्गव्याख्यानावसरे पञ्चमाङ्गन्यासे च 'प्रत्यक्षरमुभयत
ओंकारो भवति' इति वचनात् मूलमन्त्राक्षराणां यथापठि-
ताना व्यत्यासे कृते मूलमन्त्रतत्पदापरिज्ञाने प्राप्ते तत्प-
रिज्ञानस्यैवान्तरङ्गत्वात् तदर्थं पदोद्धार प्रस्तुतः, तदन-

न्तर तदर्थज्ञान प्रस्तुते शक्तिबीजनिर्णय प्रस्तुत , इत्येव पञ्चमाङ्गन्यासपदोद्धारतदर्थशक्तिबीजनिर्णयानाम् अन्योन्य बद्धक्रमकत्वादन्तरङ्गत्वाच्च तदन्तराले प्रवेशो अस्य अयुक्त इति इयमुपनिषत् शक्तिबीजनिर्णयानन्तर पठिता । यथा गुरुमते अधिकारलक्षण मध्ये एव पठितम् , तथा इयमुपनिषत् उपरिष्ठान्महाचक्रोपासनाफलकथनयोर्बद्धक्रमकत्वात् तदन्तराले प्रवेशमलभमाना मध्यस्थैव शाभते । किं च सामाङ्गप्रणवेन शक्तिबीजाक्षरमिश्रितेन हृदयाङ्गमन्त्रो व्याख्येय इति न तदङ्गन्यासावसरे अस्या प्रवेशो युक्त , तदानीं शक्तिबीजाक्षरस्याप्रस्तुतत्वेनाशक्यत्वान्मिश्रणस्य । तस्मान्छक्तिबीजनिर्णयानन्तरम् अस्या आरम्भो युक्त । यदुक्तं कृत्स्नविद्याभिधानात्किमवशिष्टमिति, तन्न । अत्रत्यमेवानागतावक्षणन्यायेन व्याख्यातृभिरेव तत्तोपसहृतम् , न तु तत्तत्र शब्दोपात्तमिति । यदुक्तमन्ते फलस्य च उक्तवार्तिकशिष्टमिति, तदुक्तमेव प्राक्तनन्यायेन, कृत्स्नत्वाद्विद्याया । तस्मात्सूक्त शक्तिबीजनिर्णयानन्तरमस्या आरम्भ शोभत इति ॥

देवा ह वै प्रजापतिमब्रुवन्नानुष्टुभस्य
मन्त्रराजस्य नारसिंहस्याङ्गमन्त्राज्ञो ब्रू

हि भगव इति । स होवाच प्रजापति
 प्रणव सावित्रीं यजुर्लक्ष्मीं नृसिंहगाय
 त्रीमित्यङ्गानि जानीयाद्यो जानीते सो
 ऽमृतत्व च गच्छति । ओमित्येतदक्षर
 मिद सर्वं तस्योपव्याख्यानं भूतं भव
 द्भविष्यदिति सर्वमोकार एव यच्चान्यग्नि
 कालातीतं तदप्योकार एव सर्वं ह्येतद्
 ह्यायमात्मा ब्रह्म सोऽयमात्मा चतुष्पा
 जागरितस्थानो बहिः प्रज्ञः सप्ताङ्ग एको-
 नविंशतिमुखः स्थूलभुग्वैश्वानरः प्रथम-
 पादः स्वप्नस्थानोऽन्तःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एको
 नविंशतिमुखः प्रविविक्तभुक्तैजसो द्वि-
 तीयः पादो यत्र सुप्तो न कचन काम
 कामयते न कचन स्वप्न पश्यति तत्सुषुप्त
 सुषुप्तस्थान एकीभूतः प्रज्ञानघन एवान-
 न्दमयो ह्यानन्दभुक्चेतोमुखः प्राज्ञस्तु
 तीयः पाद एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ एषो-

ऽन्तर्याम्येष योनिः सर्वस्य प्रभवाप्ययौ
 हि भूतानां न बहिः प्रज्ञं नान्तं प्रज्ञं नो
 भयतः प्रज्ञं न प्रज्ञं नाप्रज्ञं न प्रज्ञानघनमदृ-
 ष्टमव्यवहार्यमग्राह्यमलक्षणमलिङ्गमचि-
 न्त्यमव्यपदेश्यमेकात्मप्रत्ययसारं प्रपञ्चो
 पशमं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते स
 आत्मा स विज्ञेयः ॥ १ ॥

देवा ह वा इत्यादि नारसिंहस्य इत्यन्तं स्पष्टार्थम् । अङ्गम-
 न्त्राङ्गो ब्रूहि भगव इति । वेदे रुकारादेशान्तो भगवच्छब्द-
 इति संबोधनं भगव इति । अङ्गेषु हृदयाद्यङ्गेषु व्याख्येयेषु
 तद्व्याख्यानमन्त्रा अङ्गमन्त्रा , यद्वा अङ्गानि च मन्त्राश्च अ-
 ङ्गमन्त्रा इत्युभयथापि समास उक्तः , किं तु उभयथाप्येषां
 मूलमन्त्राङ्गमन्त्रसंबन्धं सख्यातं स्थानाच्च सामर्थ्याच्च
 प्रतीतं नूनं न निवारयितुं शक्यते । स होवाच प्रजापति-
 रित्यादि गच्छतीत्यन्तमुक्तार्थम् । येनैव क्रमेणाङ्गानामुद्देश-
 कृतः , तेनैव क्रमेण तद्व्याख्यामाह— ओमित्येतदक्षरमिति ।
 कथं पुनरोंकारनिर्णयं साकारात्मतत्त्वप्रतिपत्त्युपायत्वं प्रति-
 पद्यत इति । उच्यते— ‘ओमित्येतदालम्बनम्’ ‘एतद्वै

सत्यकाम पर चापर च यदोङ्कार ' 'ओमित्यात्मान युञ्जीत' 'ओमिति ब्रह्म' 'ओंकार एवेद सर्वम्' इत्यादिश्रुतिभ्यो रज्ज्वादिरिव सर्पादिविकल्पस्य अद्वयात्मा परमार्थ सन् प्राणादिविकल्पास्पदो यथा, तथा सर्वो वाक्प्रपञ्च प्राणाद्यात्मविषय ओङ्कार एव । स च आनुष्टुबङ्ग सत्त्वात्मस्वरूपमेव, तदभिधायकत्वात् । ओङ्कारविकारशब्दाभिधेयश्च सर्वं प्राणादि आत्मविकल्प अभिधानव्यतिरेकेण नास्ति, 'वाचारम्भण विकारो नामधेयम्' 'तस्येद वाचा तन्त्या नामभिर्दामभि सर्वं सितम्' 'सर्वं ह्रीद नामनि' इत्यादि श्रुतिभ्यः । अत आह— ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वमिति । यदिदमर्थजातम् अभिधानाभिधेयभूतं तस्याभिधानाव्यतिरेकात् अभिधानभेदस्य ओङ्काराव्यतिरेकात् ओङ्कार एव इदं सर्वम् । परं च ब्रह्म अभिधानाभिधेयोपायपूर्वकमवगम्यत इति ओङ्कार एव । तस्यैतस्य परापरब्रह्मरूपस्याक्षरस्य ओमित्येतस्य उपन्याख्यानं ब्रह्मप्रतिपत्त्युपायत्वात् ब्रह्मसमीपं तथा विस्पष्टम् आख्यानं प्रकटकथनम् उपन्याख्यानं प्रस्तुतं जानीयादिति शेषः । न त्वनुषङ्गः, 'व्यवायान्नानुषज्यते' इति न्यायात् । भूतं भवद्भविष्यदिति कालत्रयपरिच्छेदयत्, तत् ओङ्कार एव, उक्तन्यायतः । यच्चान्यत् त्रिकाला

तीत कार्याधिगम्य कालत्रयापरिच्छेद्यम् अव्याकृतादि तद
 प्योङ्कार एव— इति अभिधानाभिधेययोरेकत्वे अभिधान
 प्राधान्येन निर्देश कृत ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वमित्यादि ।
 अभिधानप्राधान्येन निर्दिष्टस्य पुनरभिधेयप्राधान्येन निर्देश
 अभिधानाभिधेययोरेकत्वप्रतिपत्त्यर्थम् । इतरथा हि अभि
 धानतन्त्रा अभिधेयप्रतिपत्ति इति अभिधेयस्याभिधानत्व
 गौणमित्याशङ्का स्यात् । एकत्वप्रतिपत्तेश्च प्रयोजनमभि
 धानाभिधेययो एकेनैव प्रयत्नेन प्रविलापयन् तद्विलक्षण
 ब्रह्म प्रतिपद्यते इति । तथा च वक्ष्यति— पादा मात्रा
 मात्राश्च पादा इति । तदाह । सर्वं हि एतद्ब्रह्म, सर्वं
 यदुक्तमोङ्कारमात्मन एतद्ब्रह्म । तच्च ब्रह्म परोक्षाभिहित
 प्रत्यक्षतो विशेषेण निर्दिशति— अयमात्मा ब्रह्मेति ।
 अयमिति चतुष्पात्त्वेन प्रविभज्यमान प्रत्यगात्मान प्रत्य
 क्षतया अभिनयेन निर्दिशति— सोऽयमात्मेति । सोऽय
 मात्मा ओङ्काराभिधेय परापरत्वेन व्यवस्थित चतुष्पात्
 कार्षापणवत् । न गौरिव चतुष्पात् । त्रयाणा विश्वादीना
 पूर्वपूर्वप्रविलापनेन तुरीयस्य प्रतिपत्तिरिति करणसाधन
 पादशब्द , तुरीयस्य तु पद्यत इति कर्मसाधन पाद
 शब्द । कथं चतुष्पादित्यत्र आह— जागरित स्थान

मस्येति जागरितस्थान । बहि प्रज्ञ स्वात्मव्यतिरिक्ते विषये प्रज्ञा यस्य स बहि प्रज्ञ , बहिर्विषये यस्य प्रज्ञा विद्याकृता अवभासत इत्यर्थ । तथा सप्ताङ्ग सप्तशक्तय अङ्गे हृदयाख्ये यस्य स तथोक्त , त्रिष्णुशक्तीना विष्णुवक्ष स्थलाश्रयत्वप्रसिद्धे । ‘विष्णोर्वक्ष स्थलाश्रया’ इति स्मृते , ‘विष्णोर्वक्ष स्थले स्थिताम्’ इति च , ‘करद्वयस्थप्रविकासि-पङ्कजा वक्ष स्थलेन श्रियमुद्बहन्विभु’ इति च । तथा एकोनविंशतिमुखो मूलमन्त्रापक्षया एकोनविंशतितममक्षर बीज मुख यस्य मूलनृसिंहव्यूहस्य स तथोक्त । तस्मिन्नाभेरूर्ध्व मूर्धत प्राक् हृदयारयम् अङ्गम् , अत उपास्योपासकयोरैक्ये भेद वा हृदयाङ्गन्यासादिकमविरुद्धम् । नन्वेव सप्तान्यङ्गानि मूर्धैव सुतेजा इत्येवमादीनि यस्य स तथोक्त । तथा एकोनविंशतिमुखानि अस्य बुद्धीन्द्रिय कर्मेन्द्रियाणि वायवश्च प्राणादय पञ्च मनो बुद्धिरहकार श्रित्तमिति मुखानीव तानि उपलब्धिद्वारत्वादित्यव यथा-सख्य विराड्ढिरण्यगर्भपरत्वेन वाक्यद्वय माण्डूक्यापनि षट्प्रणवविद्याया व्याख्यातम् , तथा अत्रापि कस्मान्न व्याख्यायते ? उच्यते— अत्र अस्य अपरविद्याप्रकरणाश्रितत्वात् प्रणवविद्याया तथाङ्गत्वेन च विनियोगात् प्रणव तत्सान्नोऽङ्ग

जानीयादिति तथा शक्तिबीजनिर्णयानन्तरम् अभ्याङ्गस्य पाठात् । माण्डूक्ये प्रणवविद्यायामनारभ्य अधीतत्वात् प्राधान्यम् अङ्गत्वेन विनियोगाभावाच्च तथा तत्र शक्तिबीजयोरप्रस्तुतत्वाच्च विद्याभेदाच्च तथा व्याख्यानभेदेनार्थभेदात् पृथगर्थप्रतीतिर्जायसी । ननु उभयत्राप्यन्यूनानतिरिक्तपाठप्रत्यभिज्ञानेन विधैक्यात् अङ्गविद्याया उत्कर्ष प्रधानविद्याया अङ्गविद्याप्रवेश । अत्रोन्यत—‘अन्यथात्व शब्दादिति चेत् न अविशेषात्’ इति न्यायेन विद्याभेदस्यैव युक्तत्वात् आभ्युदयिककाम्येष्टिवाक्यवत् । ननु भेदऽपि प्रधानविद्याया एव अङ्गत्वेन विनियोगोऽस्तु, प्रत्यभिज्ञानाच्च विधैक्यमिति, तन्न, ‘प्रकरणान्तरे प्रयोजनान्यत्वम्’ इति न्यायेन नैयमिकाग्निहोत्रकौण्डपायिनामयनाग्निहोत्रवत् भेदस्यैव युक्तत्वात् । किं च उभयत्रापि बहुतरपाठसाम्येऽपि कचित्पाठभेदोऽपि दृश्यते । तुरीयमात्रानिरूपणावसरे ‘एषोऽन्तर्याम्येष ईशान एष प्रभु इति माण्डूक्ये पाठः । तापनीये तु ‘एषोऽन्तर्याम्येष योनि’ इति ईशानप्रभुपदद्वयविहाय पाठः ॥ तस्माद्विज्ञत्वात् यद्यत्र योग्यं प्रस्तुतं च, तत् तथा व्याख्येयम् । तथा स्थूलभुक् स्थूला पृथिवीं हृदयाङ्गान्तर्गता भुङ्क्ते सेवते इति स्थूलभुक् वि

श्रेषा नगणा स्वस्मिन्नेव अनेकधानयनात् विश्वानर ,
 विश्वानर एव वैश्वानर । ननु यथा माण्डूक्ये वैश्वा-
 नरशब्दसामर्थ्यात् सप्ताङ्गैकोनविंशतिमुखपदद्वयं यथासक्यं
 विराड्द्विरण्यगर्भपरत्वेन व्याख्यातम् , तथाह्यापि वैश्वानर
 शब्दसामर्थ्यात् उभयपरत्वेन व्याख्यायता किमिति शक्ति-
 बीजपरत्वेन , प्रकरणसनिधेर्वाक्यसनिधेर्बलीयस्त्वात् । स
 त्यम् । यद्यत्र वैश्वानरशब्दो वैश्वानरविद्यापरत्वेनैव वर्तेत,
 तर्हि एव ह्यात् , न त्वतस्स्यात् , यौगिक्या वृत्त्या अ यप
 रत्वेन व्याख्यातत्वात् । किं च तत्र तत्र विधेयार्थभेदेन
 वाक्यभेदात् वाक्यमनिधिर्न निश्चित । अत उभयत्रापि प्रक
 रणसनिधेरविशिष्टत्वात् प्राग्व्यारयैव ज्ञायसी । प्रथम पाद
 तत्र अकारोकारमकाराश्रितत्वेन तद्वाचकत्वेन वा एवविध
 विशिष्टबुद्ध्युत्पत्तिरिति प्रथम पाद । एतत्पूर्वकत्वादुत्तर
 पादाधिगमस्येति प्राथम्यम् । ननु अयमात्मा ब्रह्म इति प्रत्य-
 गात्मनोऽस्य चतुष्पात्त्वे प्रकृते कथं शक्तिबीजयोरङ्गमुख
 त्वकीर्तनमिति । नैष दोष , उपास्योपासकयोरभेदस्यात्र
 विवक्षितत्वात् । एव च सति नृसिंहब्रह्माद्वैतसिद्धिः । सर्वं
 भूतस्थश्च आत्मा एको दृष्टः स्यात् , सर्वभूतानि च आ-
 त्मनि । ‘ यस्तु सर्वाणि भूतानि ’ इत्यादिश्रुत्यर्थश्च एवमुपसह

तश्च स्यात् । अन्यथा परिच्छिन्न एव प्रत्यगात्मा सारया-
 दिभिरिव दृष्ट स्यात् । इष्यते च सर्वोपनिषदा सर्वात्मैकत्व
 प्रतिपादकत्वम् । अतो युक्तमेव अस्योपासकस्य आत्मन उपा-
 स्येन आत्मना एकत्वमभिप्रेत्य सप्ताङ्गत्ववचन मुखवचन च ।
 स्वप्न स्थानमस्य तैजसस्य स स्वप्नस्थान । जाग्रत्प्रज्ञा अनेकसा-
 धना बहिर्विषयेव भासमाना मनस स्पन्दमाना सती तथा
 भूतसंस्कार मनस्याधत्ते । तन्मन तथा संस्कृत विचित्र
 इव पटो बाह्यसाधनानपेक्षम् अविद्याकर्मभ्या प्रेर्यमाण जाग्र
 द्वदवभासते । तथा च उक्तम् अस्य लोकस्य सर्वावतो मात्रा
 मपादाय इत्यादि । परे देवे मनस्येकी भवति इति प्रस्तुत्य
 अत्रैष देव स्वप्ने महिमानमनुभवति इत्याथर्वण । इन्द्र
 यापक्षया अन्त स्थत्वान्मनस तद्वासनारूपान्तर्लब्धा स्वप्ने
 प्रज्ञा येन इति अन्त प्रज्ञ । तैजस विषयशून्याया प्रज्ञाया
 केवलप्रकाशरूपाया विषयित्वेन भवतीति तैजस । विश्वस्य
 सविषयत्वेन प्रज्ञाया स्थूलाया भोग्यत्वम् । इह पुन
 केवला वासनामात्रा प्रस्फुटप्रज्ञा भोग्येति प्रविविक्तो
 भोग इत्युकारमिश्रण शक्तिबीजयो । समानमन्यत् । द्वि-
 तीय पादस्तैजमस्त्रिष्वपि स्थानषु तत्त्वाप्रतिबोधलक्षण
 स्वापोऽविशिष्ट इति पूर्वाभ्या सुषुप्ति विभजते—यत्र सुप्तो

न कचनेत्यादि । न हि सुषुप्ते पूर्वयारिव अन्यथाग्रहणलक्षण स्वप्नदर्शन कामो वा कञ्चन विद्यते । तदेतत्सुषुप्तस्थानमस्येति सुषुप्तस्थानं स्थानद्वयप्रविभक्तमनस्पन्दित द्वैतजातम् । तद्यथा रूपापरिज्ञानेन अविवेकापन्न नैशतमो ग्रस्तमिवाह स्फुटप्रपञ्चम् एकीभूतमुच्यते । अत एव स्वप्न-जान्मनस्य दनानि प्रज्ञानानि घनीभूतानीवेयमवस्था विवेकरूपत्वात्प्रज्ञानघन उच्यते । यथा रात्रौ नैशेन तमसा अविभज्यमान सर्वं घनमिव तद्वत् प्रज्ञानघनम् । एव शब्दात् जात्यन्तरं नास्तीत्यर्थः । मनसो विषयविषय्याकारस्पन्दनायासदुःखाभावात् आनन्दमय आनन्दप्रायः न आनन्द एव, अनात्यन्तिकत्वात्— यथा लोक निरायासस्थितौ मुरयानन्दमुगुच्यते, 'एष परमानन्द' इति श्रुतः । स्वप्नादिप्रतिबोधः चेत् प्रतिद्वारीभूतत्वात् चेतोमुखबोधलक्षणं वा चेतोमुखं द्वारमस्य स्वप्नाद्यागमनं प्रति इति चेतोमुखम् । भूतमविषयज्ञातृत्वात् सर्वविषयज्ञातृत्वमस्यैवेति प्राज्ञः । सुप्तो हि भूतपूर्वगत्या प्राज्ञ उच्यते । अथवा प्रज्ञप्तिमात्रमस्यैवासाधारणरूपमिति प्राज्ञ इतरयोर्विशिष्टमपि ज्ञानमस्ति सोऽयं प्राज्ञः तृतीयपादः । एष हि स्वरूपावस्थसाधिदैविकस्य भेदजातस्य सवस्य ईशिता नैतस्माज्जात्यन्तरभूते अन्ये

धामिव 'प्राणबन्धन हि सोम्य मन' इति श्रुते । अत एव
 हि सर्वेश्वर । अत एव हि सर्वभेदावस्थाज्ञाता इत्येष सर्वज्ञ
 एष अन्तयामी अन्तस्तनु प्रविश्य सर्वेषा भूताना नियन्ता
 प्येष एव । अत एव यथोक्त सभेद जाग्रत्प्रसूयत इत्येष यो
 नि । अत एव प्रभवश्चाप्ययश्च प्रभवाप्ययौ हि भूतानाम् एष
 एव एतावान् उभयत्रापि समान पाठ । अत ऊर्ध्वं माण्डू
 क्ये उक्ते एवार्थे श्लोकान्पठित्वा तुरीय पाद , एतस्मिन्ताप
 नीये तु तान्विहाय तुरीय पाद । तस्मिन्नपि कियान्पाठभे
 दस्तद्व्याख्यानावसरे दर्शित एव तत्रोपयोगी श्लोक पठ्यते—
 'दक्षिणाक्षिमुखे विश्वो मनस्यन्तस्तु तैजस । आकाशे च
 हृदि प्राज्ञस्त्रिधा देहे व्यवस्थित ' । जागरितावस्थायामेव
 विश्वादीना त्रयाणामनुभवप्रदर्शनार्थं श्लोक । दाक्ष्णमक्ष्येव
 मुख यस्य स तथोक्त तस्मिन्सर्वेषु करणेषु अविशेषेऽपि
 दक्षिणे अक्षिण्युपलब्धिपाटवदर्शनात् तत्र विशेषनिर्देशे वि-
 श्वस्य दक्षिणाक्षिगतो रूप दृष्ट्वा निमीलिताक्ष तदेव स्मरन्
 मनसि अन्त स्वप्ने इव वासनारूपमभिव्यक्त पश्यति यथा
 अत्र, तथा स्वप्ने, अत मनस्यन्तस्तु तैजसो विश्व एव आ-
 काशो बाह्यादिस्मरणव्यापारोपरमे प्राज्ञ एकीभूतो घन
 प्रज्ञ एव भवति, मनोव्यापाराभावान् । दर्शनस्मरणे एव हि

मन स्पन्दित तदभावे हृद्येवाविशेषेण प्राणात्मना अवस्थानात्प्राण , ' प्राणो ह्येवैतान्सवान्मवृद्धे ' इति श्रुते । तैजस हिरण्यगर्भ , मनस्यवस्थितत्वात् । लिङ्ग मन , ' यत्र मनो मयोऽय पुरुष ' इत्यादिश्रुते । ननु व्याकृत प्राण सुषुप्ते तदात्मकानि कारणानि भवन्ति कथमव्याकृतता । नैष दोष , अव्याकृतस्य देशकालविशेषाभावात् । यद्यपि प्राणाभिमाने सति व्याकृततैव प्राणस्य, तथापि पिण्डपरिच्छिन्नविशेषाभिमाननिरोध प्राणे भवतीत्यव्याकृत एव प्राणपरिच्छिन्ना भिमानवता यथा प्राणलये परिच्छिन्नाभिमानिना प्राणे अव्याकृतता, तथा प्राणाभिमानिनोऽपि अविशेषापन्नत्वात् अव्याकृतता, समाना । प्रणवर्षाजात्मकत्व च तदध्यक्षश्च एको व्याकृतावस्थ परिच्छिन्नाभिमानाध्यक्षाणा च तनैकत्वमिति पूर्वोक्त विशेषणम् एकीभूत प्रज्ञानघन इत्याद्युपपन्नम् । तस्मिन्नुक्तहेतुत्वात् प्राणशब्दत्वमव्याकृतस्य, ' प्राण बन्धन हि सोम्य मन ' इति श्रुत । एव तावत्प्रभवाप्ययौ हि भूतानामित्यनेन एकविज्ञानेन सबविज्ञानदर्शितम् । तथा माण्डूक्यश्लोके जागरितावस्थायामेवावस्थानत्रयमुक्त तस्यामेवावस्थाया तत्रैविध्ये मनोव्यापारव्यावृत्त्य प्रागुक्तोपास्ये मनोव्यापार प्रवर्तयितुम् उपास्य

स्वरूपमाह— न बहि प्रज्ञमिति । बहिर्विषयव्यापारोपरमात् जागरितावस्थाप्रतिषेधान्मनसो हि स्वस्मिन्व्यापारणान्त प्र ज्ञत्वे तैजसत्वं च प्रत्यगात्मन प्राप्ते, तन्निषेधति—नान्त प्रज्ञमिति । उभयत्र व्यापारप्रतिषेधेन तदन्तरालव्यापार प्राप्ते, त निषेधति—नोभयत प्रज्ञमिति । जाग्रत्स्वप्नान्तराल मनो व्यावृत्त प्रज्ञार्थं न कुर्यादित्यर्थ । अन्तरालव्यापार प्रतिषेधेन उभयत्र युगपत्प्रज्ञार्थं व्यापारे प्राप्ते, त निषे धति— न प्रज्ञमिति । एव सर्वतो मनोव्यापारप्रतिषेधात् अव्याकृत मन अविद्यमानम् असदिव तिष्ठेत तत्प्रतिषेध ति— नाप्रज्ञमिति । तत्स्थितिप्रतिषेधात् अज्ञानसाक्षिके स्वप्ने प्राप्ते, त निषेधति—न प्रज्ञानघनमिति । अथ षट्प्र तिषेधै प्रणवविद्याङ्गभूतै उपाख्यप्रतिकूल प्रतिषिध्य व्यावृत्त्य यदुपास्ये मनोऽव्यावृत्त कार्यं तदुपास्य वस्तु निर्दिशति— अदृष्टमिति । न हि ईदृशमुपास्य कचिद्दृष्ट पुरुषाकारमेव वा तिर्यगाकारमेव वा यथा गोपालकूर्मादि । तत्तु उभयरूप नृसिंहात्मक क्षिनेत्र पिनाकहस्तमिति । अत एव अव्यवहा र्यम् । अत एव अलक्षणमिति । न लक्षण लिङ्ग विद्यते यच्च तदलक्षणम् । अत एव अचिन्त्यम् अनुमानेन तर्केण वा । अत एव अव्यपदेश्य नियताकारोपास्यप्रतिपादकै

शब्दै । अत एव एकात्मप्रत्ययसारम् एकस्मिन्सर्वेषा
मात्मना प्रत्यय एकात्मप्रत्यय स एव सार यस्य तत्
तथोक्तम् । अथवा एक एव आत्मा उपास्योपासकयो इत्येव
प्रत्यय । शेष पूर्ववत् । अत एव प्रपञ्चोपशम प्रागुक्तेन न्या-
येन मनसो हि बाह्यदर्शनस्मरणव्यापाराभावात् व्यावृत्तत्वा-
च्च स्वापाभावादित्युपास्यव्यतिरेकेण प्रपञ्चाप्रतीते प्रपञ्चो
पशममिति । शिव शकर चतुर्थं तुरीयपाद मन्यन्ते अर्धमा-
त्रानादात्मकमिति तथोपास्यम् । प्रत्यगात्मतया उपास्य-
माह— स उपास्य आत्मा प्रत्यगात्मत्येव विज्ञेयो
द्रष्टव्य ॥

एवमियं प्रणवविद्या षट्प्रतिषेधवती सप्तशक्तिकहृदयाङ्ग
बीजमुखवती अङ्गिना मनोव्यापार स्थिर कुर्वती अस्या विद्या
याम् उपकारकवती असकृदावर्तनीया ओमुपासकेनेति तात्प-
र्यार्थः । एव तावत्सामाङ्गप्रणवविद्या नृसिंहब्रह्मविद्योपका-
रिणीमभिधाय अथेदानीं तदुपकारिणिमेव शिरोऽङ्गव्या-
रयात्रीं सामाङ्गसवितृप्रतिपाद्या विद्या नृसिंहब्रह्मविद्याङ्गभू-
तामाह—

अथ सावित्री गायत्री या यजुषा
प्रोक्ता तथा सर्वमिदं व्यास घृणिरिति

द्वे अक्षरे सूर्य इति त्रीण्यादित्य इति त्रीण्येतद्वै सावित्रस्याष्टाक्षर पद श्रिया भिषिक्त य एव वेद श्रिया हैवाभिषिच्यते तदेतद्वचाभ्युक्तम्— ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्यस्मिन्देवा अधि विश्वे निषेदुः । यस्तन्न वेद किमृचा करिष्यति य इत्तद्विदुस्त इमे समासत इति । न ह वा एतस्यर्चा न यजुषा न साम्नाथोऽस्ति य सावित्रीं वेदेति । ॐ भूर्लक्ष्मीर्भुवर्लक्ष्मीः सुवःकालकर्णी । तन्नो महालक्ष्मीः प्रचोदयादित्येषा वै महालक्ष्मीर्यजुर्गायत्री चतुर्विंशदक्षरा भवति गायत्री वा इदं सर्वं यदिदं किंच तस्माद्य एतां महालक्ष्मीं याजुषीं वेदमहतीं श्रियमश्नुते । ॐ नृसिंहाय विद्महे वज्रनखाय धीमहि । तन्नः सिंहः प्रचोदयादित्येषा वै नृसिंहगायत्री वेदा

ना देवाना निदान भवति य एव वेद
स निदानवान्भवति ॥ २ ॥

अथ-शब्द क्रमप्राप्तानन्तर्यार्थ । मन्त्रे सवितृपदाभावे
ऽपि सावित्रीति वदन् सवितृकालीनप्रकाशवत् सुषुप्तप्रकाश-
वच्च बाह्याभ्यन्तरतमोनिर्वारकत्वात् अय शिरोऽङ्गप्रकाशो
निबिडाविद्यानिवर्तक इति दर्शयति । गायत्री, अष्टाक्षरत्वात्
ता गायत्री यजुषा व्याचष्टे, या यजुषा प्रोक्ता तथा सर्वमिदं
व्याप्तम् । शिरोऽङ्ग व्याख्यातम् उपास्य च । अक्षराणि
गणयति । घृणिरिति द्वे अक्षरे । सूर्य इति त्रीणि, पृथ-
ग्रेफगणनात् । आदित्य इति त्रीणि । एतद्वै सावित्रस्याष्टा-
क्षर पद श्रिया अभिषिक्तमिति । श्रियादिभिस्तदादिन्यायेन
सप्तभिः शक्तिभिः विग्रहवतीभिः मणिगणखचितैर्हेमकुम्भै-
रमृतपूर्णैः शिरः अभिषिक्तमित्यर्थः । य उपासक एवमु-
पास्ते तस्य फलं निर्दिशति । श्रिया हैव अभिषिच्यते प्रा-
गुक्ताभिः शक्तिभिः प्रागुक्तेन प्रकारेण सोऽप्यभिषि-
च्यत इत्यथ । तदेतदृचा अभ्युक्तम् उक्तार्थम् । ऋचो निषे-
दुः नितरां सेवनं कृतवत्यः । ऋग्रहणम् उपलक्षणार्थम् । यद्वा
ऋच इति षष्ठी । ऋचः सईमित्यादिकायां नया प्रतिपादि-
ता शक्तयः, वेदा वा, न केवलं शक्तयः, अपि तु विश्वे देवाः

सर्वे देवा अधि इति उपरि शिरसि अक्षरे न क्षरति न
 विलीन भवति परमे व्योमन् व्योमनि सर्वाभिषेकद्वारत्वात्
 परम मोक्षद्वारत्वाच्च व्योम यस्मिञ्शिरसि । य उपासक
 तच्छिरो वेददेवदेवीभि प्रागुक्तेन प्रकारेण अभिषिक्त न वेद
 न जानाति किमृचा ऋग्वेदादिना करिष्यति । यद्वा स ई पाहि
 इति अनया ऋचा किं करिष्यति । य इत् इत्थमेव तदभिषिक्त
 शिर विदु उपासते त इमे उपासका समासते सम्यक्प्र
 कारेण आसते सुखिन इत्यथ । ऋगतम् ऋक्पद व्याच
 छे । न ह वै एतस्य ऋचा न यजुषा न साम्ना अर्थ प्रयो
 जनम् अस्ति य सावित्रीं शिर शिखा साधनभूता
 वेदेति । ततश्च अयमर्थः । अष्टाक्षरा सावित्रीं पठित्वा
 प्रागुक्ता सर्वे वेददेवादय अभिषिञ्चतीति सावित्रस्य अष्टा
 क्षर पदम् अष्टावक्षराण्यभिषेचनाय यस्मिञ्शिरसि तदष्टा
 क्षर शिर तदेव पदम् आश्रय इति तत्त्वाथ । एव ताव
 नृसिंहब्रह्मविद्या शिरोऽङ्गोपकारिणीं सावित्राभिषेचनीं वि
 द्यामभिधाय अथेदानीं तदुपकारिणीं शिखाङ्गद्वारा सामा
 ङ्गमहालक्ष्मीविद्यामाह— ॐ भूर्लक्ष्मीरिति प्रणवविद्यापुर -
 सरा एता शक्तयो भूरित्याद्या व्याहृतयः । भू, भू सत्ता-
 यामिति सत्तायामत्र वर्तते । अत एवोक्तमस्माभि सप्तव्या

इतीव्याचक्ष्णौ प्रपञ्चसारे—‘भू पदात्तु व्याहृतयो भू शब्द
सति वर्तते । तत्पद सदिति प्रोक्त सन्मात्रत्वाच्च भूरत ॥
भूतत्वात्कारणत्वाच्च भुव शब्दस्य सगति । सर्वस्य स्वीक
रणात्स्वात्मतया स्वरितीरितम् । महत्त्वाच्च महत्त्वाच्च मह
च्छब्द समीरित ’ ततश्च यथासरथ भूर्लक्ष्मीरिति ।
सन्मात्रब्रह्मणो व्यापिका शक्तिर्भूर्लक्ष्मीरित्युच्यत । का
रणमात्ररूपस्य ब्रह्मण शक्तिर्भूर्लक्ष्मीरिति । सवत्र स्वात्म-
तया अवस्थितस्य ब्रह्मण शक्ति सुव कालकर्णीत्युच्यते ।
महाभूतप्रकाशकात्मकस्य भुवर्ब्रह्मण शक्तिमहालक्ष्मीरिति ।
सैकैका शक्ति तदङ्ग शिखारय तेजोमय सुषुम्नामृतमय
सोमरूपेणोपास्यत्वात्तस्य पादस्य, ‘य ओषधीना प्रभ-
वति तारापति सोमस्तत्साम्नस्तृतीय पाद जानीयात्’ इति
श्रुते । सोम चन्द्र ‘सुषुम्न सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा’ इति
श्रुते । न अस्मान् प्रचोदयादिति चुद प्रेरणे प्रेरयतु । तद
ङ्गमेकैका विग्रहवती शक्ति अमृतस्रवणाय प्रेरयतु । अभि
षेकत्रीणा शक्तीना शिखाधिष्ठात्री शक्ती प्रति अनया ऋचा
गायत्र्या यजुर्महालक्ष्म्या प्रार्थनारूप वचनम् । ततश्च तद
ङ्गममृतस्रावि अमृतरूपमुपाह्वयामिति । अथवा सैकैका शक्ति
तदङ्ग न प्रचोदयादिति न प्रेरयतु । असविवादमेवाङ्ग

कुर्यादिति । एषा वै महालक्ष्मी यजुर्गायत्री महतीना
 महालक्ष्म्यादीना प्रतिपादकत्वात् महालक्ष्मी सावित्रमञ्जे
 अत्र च यजुरिति वदन् सामाङ्गत्वेऽपि गीतिरहितम-
 ङ्गद्वयमिति दर्शयति । प्रणवान्तर्भावाय अक्षराणि गणयति
 चतुर्विंशदक्षरा भवतीति । चतुर्विंशदिति न्छान्दसम् ।
 गायत्री वा इदं तृतीयमङ्गं सर्वं कृत्स्नं यदिदं किञ्च । य-
 स्मादेव तस्मात् य एता शिखा पारमेश्वरीं महालक्ष्मीं याजु-
 र्वा प्रागुक्तविग्रहशक्त्युपास्या वेद उपास्ते, तस्य फलं निर्दि-
 शति— महतीं श्रियमश्नुत इति, महतीं श्रियं प्राप्नोती-
 त्यर्थः । एतद्गायत्र्युक्ता शक्तयः विग्रहवत्यः अभिषेचनश-
 क्तीनामुपकाराय अमृतमयीं शिखाम् अमृतस्रवणाय तद्ग-
 न्धनाय वा उपास्ते इति तत्त्वार्थः । एव तावन्नृसिंहब्रह्म
 विद्योपकारिणीं सामाङ्गतृतीयाङ्गविद्यामभिधाय अथेदानीं
 सामाङ्गचतुर्थाङ्गविद्यां नृसिंहगायत्रीमाह । ॐ प्रणव-
 व्याख्यात तदङ्गं कवचाख्यं पारमेश्वरम् । धीम-
 हीति ध्यायेमहि । किमर्थं वज्रनखाय नृसिंहाय । ता-
 दर्थ्ये चतुर्थी । तदर्थं विद्महे जानीमः यतः तदेवाङ्गं न
 अस्मान् सिंहः प्रचोदयात् इत्युक्तार्थम् । नरशब्दं विहाय
 सिंह इति वदन् अस्यां विद्यायां सिंहाकारस्य प्राधान्यं दर्श-

यति । इति शब्दो मन्त्रसमाप्तिं द्योतयति । एषा वै नृसिं
हगायत्री नृसिंहार्थकवचप्रतिपादकत्वाद्गायत्री प्रणवान्तर्भाव
दर्शयति । कवचाश्रिततदावृतहृदयान्तर्गतानां वेदानां देवानां
यथायोग्यतया निदानं मूलकारणं भवति । उपासकस्य
फलं निर्दिशति । य एव वेदं स निदानवान्भवतीति । तत्
श्रायमर्थं । पारमेश्वरं कवचाख्यमङ्गं हृत्सबन्धिं सर्ववेदं
निदानत्वेनोपास्य तत्प्रतिपादकत्वात् ऋक्सबन्धिं सर्ववेददे
वनिदानं गायत्री उच्यते इति तत्त्वार्थः ॥

एवं तावन्नृसिंहब्रह्मविद्योपकारिण्यङ्गचतुष्टयव्यापिनी म-
हाचक्राख्याम् अभिधातुं तस्मिंश्चक्रे द्वात्रिंशत्पत्रे यथासंख्यं
कृतप्रणवसंपुटे न्यस्तमूलमङ्गाक्षरे एकैकस्मिन् तत्तद्देवता
नृसिंहव्यूहं स्तुतिमन्त्रवर्णसामर्थ्यलभ्यं च प्रदर्शयितुं तान्म-
न्त्रान्प्रश्नोत्तररूपाख्यायिकया आरभते ।

देवा ह वै प्रजपातिमब्रुवन्नथ कैर्म
त्रैर्देवैः स्तुतः प्रीतो भवति स्वात्मानं दर्शयति तन्नो ब्रूहि भगव इति स होवाच
प्रजापतिः । ॐ उ ॐ यो वै नृसिं
हो देवो भगवान्यश्च ब्रह्मा तस्मै वै

नमो नम १ ॐ अ ॐ यो वै नृसिंहो
 देवो भगवान्यश्च विष्णुस्तस्मै वै नमो
 नमः २ ॐ वीं ॐ यो वै नृसिंहो देवो
 भगवान्यश्च महेश्वरस्तस्मै वै नमो नमः
 ३ ॐ र ॐ यो वै नृसिंहो देवो भगवा
 न्यश्च पुरुषस्तस्मै वै नमो नमः ४ ॐ म
 ॐ यो वै नृसिंहो देवो भगवान्यश्चेश्वर
 स्तस्मै वै नमो नमः ५ ॐ हा ॐ यो वै
 नृसिंहो देवो भगवान्या सरस्वती तस्मै
 वै नमो नमः ६ ॐ विं ॐ यो वै नृसिंहो
 देवो भगवान्या श्रीस्तस्मै वै नमो नमः
 ७ ॐ ण्णु ॐ यो वै नृसिंहो देवो भग-
 वान्या गौरी तस्मै वै नमो नमः ८
 ॐ ज्व ॐ यो वै नृसिंहो देवो भगवान्या
 प्रकृतिस्तस्मै वै नमो नमः ९ ॐ ल ॐ यो
 वै नृसिंहो देवो भगवान्या विद्या तस्मै
 वै नमो नमः १० ॐ तं ॐ यो वै नृसिंहो

देवो भगवान्यश्चोकारस्तस्मै वै नमो नम
 ॐ स ॐ यो वै नृसिंहो देवो भगवान्या
 श्रतस्त्रोऽर्धमात्रास्तस्मै वै नमो नम १२
 ॐ व ॐ यो वै नृसिंहो देवो भगवान्ये
 च वेदाः साङ्गाः सशाखास्तस्मै वै नमो
 नम. १३ ॐ तों ॐ यो वै नृसिंहो देवो
 भगवान्ये पञ्चाग्नयस्तस्मै वै नमो नमः
 १४ ॐ मु ॐ यो वै नृसिंहो देवो भगवा
 न्याः सप्तव्याहृतयस्तस्मै वै नमो नम
 १५ ॐ ख ॐ यो वै नृसिंहो देवो भगवा
 न्ये चाष्टौ लोकपालास्तस्मै वै नमो नम.
 ॐ नृ ॐ यो वै नृसिंहो देवो भगवान्ये
 चाष्टौ वसवस्तस्मै वै नमो नम. १७ ॐ
 सि ॐ यो वै नृसिंहो देवो भगवान्ये च
 रुद्रास्तस्मै वै नमो नमः १८ ॐ ह ॐ यो
 वै नृसिंहो देवो भगवान्ये च आदित्या
 स्तस्मै वै नमो नमः १९ ॐ भीं ॐ यो

वै ऋसिंहो देवो भगवान्ये चाष्टौ ग्रहा
 स्तस्मै वै नमो नमः २० ॐ षं ॐ यो वै
 ऋसिंहो देवो भगवान्यानि पञ्च महाभू-
 तानि तस्मै वै नमो नमः २१ ॐ ण ॐ यो
 वै ऋसिंहो देवो भगवान्यश्च कालस्तस्मै
 वै नमो नमः २२ ॐ भ ॐ यो वै ऋसिंहो
 देवो भगवान्यश्च मनुस्तस्मै वै नमो नमः
 २३ ॐ द्र ॐ यो वै ऋसिंहो देवो भगवा-
 न्यश्च मृत्युस्तस्मै वै नमो नमः २४ ॐ मृ
 ॐ यो वै ऋसिंहो देवो भगवान्यश्च यम-
 स्तस्मै वै नमो नमः २५ ॐ त्यु ॐ यो
 वै ऋसिंहो देवो भगवान्यश्चान्तकस्तस्मै
 वै नमो नमः २६ ॐ मृ ॐ यो वै ऋसिं-
 हो देवो भगवान्यश्च प्राणस्तस्मै वै नमो
 नमः २७ ॐ त्यु ॐ यो वै ऋसिंहो देवो
 भगवान्यश्च सूर्यस्तस्मै वै नमो नमः २८
 ॐ न ॐ यो वै ऋसिंहो देवो भगवान्यश्च

सोमस्तस्मै वै नमो नमः २९ ॐ मां ॐ
 यो वै नृसिंहो देवो भगवान्यश्च विराट्-
 पुरुषस्तस्मै वै नमो नमः ३० ॐ म्य ॐ
 यो वै नृसिंहो देवो भगवान्यश्च जीव
 स्तस्मै वै नमो नमः ३१ ॐ ह ॐ यो वै
 नृसिंहो देवो भगवान्यश्च सर्वं तस्मै वै
 नमो नमः ३२ इति तान्प्रजापतिरब्रवी
 देतैर्द्वात्रिंशन्मन्त्रैर्नित्यं देवस्तुषते ततो
 देवः प्रीतो भवति स्वात्मानं दर्शयति
 तस्माद्य एतैर्मन्त्रैर्नित्यं देवस्तौति स देव
 पश्यति स सर्वं पश्यति सोऽमृतत्वं
 च गच्छति य एव वेदेति महोपनिषत् ॥

इति चतुर्थोपनिषत् ॥

देवा ह वै प्रजापतिमब्रुवन्नित्यादि स होवाच प्रजापतिरित्य-
 न्त स्पष्टार्थम् । अत्र हि सर्वे मन्त्रा प्रणवादिका तदादिन्या-
 येन प्रणवमूलमन्त्राक्षरं पुनः प्रणवसर्वेषु मन्त्रेषु दर्शयति ।
 अत्र हि मन्त्रेषु यच्छब्दद्वयेन अन्यतः सिद्धमनूद्य कुत्रचिच्छ

ब्दसामर्थ्यात् कुत्रचित् तस्मै इत्येकवचनसामर्थ्यात् एक एव
 व्यूह प्रतीयते । स च द्विविध क्वचिदसाधारणायुधै तत्तद्दे-
 वतागम्य प्रतीयते क्वचिच्च विश्वरूप तेनैव न्यायेन उभय
 त्वापि नृसिंहाकार योगारूढ अधस्तनहस्ताभ्या वरदाभय
 हस्त उपरितनाभ्या तत्तद्देवतायुधधारी क्वचिच्छङ्खचक्रगदा
 धारी च इत्येतत्सर्व स्पष्ट करिष्याम । यथा अत्रैव नृसिं
 हाकारव्यूहा ब्रह्मविष्णुमहेश्वरात्मका सुक्सुवशङ्खचक्रपिना
 कत्रिशूलैरायुधैर्गम्य ते नृसिंहात्मक पुरुषव्यूह द्विभुज
 दश हस्त्या अङ्गुलय दश पाद्या यावानेव पुरुष, इति
 श्रुते । अत ऊर्ध्व सर्वे नृसिंहव्यूहाश्चतुभुजा नृसिंहात्मकाश्च
 ईश्वरव्यूह ईश्वरायुधगम्य पूर्वेषा पञ्चाना यथासख्य पञ्च
 शक्तिव्यूह सरस्वतीश्रीगौरीप्रकृतिविद्यात्मिका स्त्रिय स्वा
 युधैर्गम्या एव मूलमन्त्राक्षरेषु दशसु ऐशानीं दिशमारभ्य
 प्रणवसपुटितेषु सर्वाभरणयुक्ता श्वेतरूपा उपास्या । एव
 वक्ष्यमाणा सर्वे व्यूहा यथासख्य मूलमन्त्राक्षरेषु उपा
 स्या । प्रणवव्यूह एकेन प्रणवाक्षरेण वक्षसि चिह्नत प्रण
 वचतुष्टयमात्र वासुदेवविग्रह सशाखवेदविग्रह पञ्चाग्नि
 विग्रह सप्तव्याहृतिविग्रह अष्टलोकपालविग्रह वसुरुद्रादि
 त्याष्टग्रहपञ्चमहाभूतविग्रहा एकैकस्मिन्नृसिंहव्यूहे यथासरय

मन्तर्भूता उपास्या इति दश व्यूहा विश्वरूपा उपास्या ।
 कालमनुमृत्युयमान्तकप्राणसूर्यसोमविराट्पुरुषजीवरूपचेत
 नाचेतनसर्वात्मका इत्येते व्यूहा अविश्वरूपा तत्तदसाधारण
 रूपगम्या एवमेकैकव्यूह उपास्य तेन तेन मन्त्रेण स्तुत्य
 ततो देव स्वात्मान स्वकीय रूप विश्वरूपम् अविश्वरूप
 च यथायोग्य दर्शयति । यस्मादेव तस्मात् य उपासक
 एतैर्मन्त्रै नित्य नियमेन स्तौति, स देव विश्वरूपमविश्व
 रूप च पश्यति साक्षात्करोति । सोऽमृतत्वमित्यादि महोप
 निषदित्यन्त स्पष्टार्थम् । तत्र अमृतत्व च गच्छतीति फल-
 स्य द्विरभ्यास स्तुतिमात्रादेव परमफलावाप्तिं मन्त्राणा
 च सामर्थ्यं दर्शयति । महोपनिषच्छब्दं प्रणवबाहुल्यमिति
 सर्वं निर्मलम् ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य

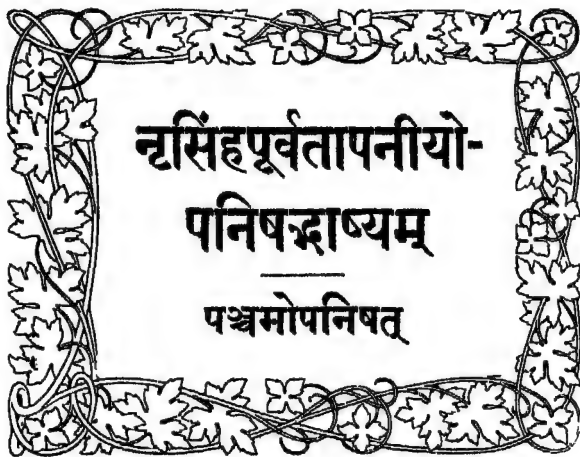
श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य

श्रीमच्छकरभगवत कृतौ

नृसिंहपूर्वतापनीयोपनिषद्भाष्य

चतुर्थोपनिषद्भाष्य सपूर्णम् ॥

नृसिंहपूर्वतापनीयो-
पनिषद्भाष्यम्
—
पञ्चमोपनिषत्

पञ्चमोपनिषत् ॥

व तावच्चतुर्थोपनिषदि अन्ते स्तुत्युप-
निषदा महाचक्रस्थद्वात्रिंशत्पत्रेषु य-
थासरथ द्वात्रिंशच्चसिंहस्तुत्योपाख्यान-
भिधाय, अथेदानीं महाचक्रविद्याम
भिधातु महाचक्रस्वरूप निरूपयितु
प्रश्नोत्तररूपाख्यायिकया पञ्चमोपनि
षदारभ्यते—देवा ह वै प्रजापतिमब्रुवन्निति । नन्वेव तर्हि
स्तुत्युपनिषद्विद्यातो महाचक्रविद्याया प्राग्भवितव्यम् । अत्रो-
च्यते । सत्यम् । यदीय प्राक्स्थात् पुरश्चरणार्थं पञ्चमाङ्ग या-
सार्थं च कृत्स्नैव प्रतीयेत, न तु द्वात्रिंशद्व्यूहोपासनामात्र
पुरश्चरणार्थम् इतरत् सुदर्शनादिमहाचक्र सद्द्वात्रिंशद्व्यूहक
पञ्चमाङ्गम् इत्येव विभाग प्रतीयेत । अतस्तद्विभागज्ञापनार्थं
न प्राग्भिहितेयमिति । नन्वेवमपि तदादिन्यायेन महाचक्र
विद्या पुरश्चरणार्थं कृत्स्नैव कस्मान्न गृह्येत । तन्न, तत्र तदा
दिन्यायवैषम्यात् । न हि महाचक्रस्यायमादिद्वात्रिंशद्व्यूहो

नामा, अपि तु महाचक्रनाभिवर्तिस्वीरोदार्षवसबन्धिनृसिंह
व्यूह । तस्मात्सूक्तमुपनिषद्विद्यात प्रागभिधानमस्या इति ॥

देवा इ वै प्रजापतिमब्रुवन्महाचक्र
नाम चक्र नो ब्रूहि भगव इति सार्वका
मिक मोक्षद्वार यद्योगिन उपदिशन्ति
स होवाच प्रजापतिः षडर वा एतत्सुद
र्शन महाचक्र तस्मात्षडर भवति षड्-
पत्र चक्र भवति षड्वा ऋतव ऋतुभिः
समित भवति मध्ये नाभिर्भवति नाभ्या
वा एतेऽरा प्रतिष्ठिता । मायया वा
एतत्सर्वं वेष्टितं भवति नात्मान माया
स्पृशति तस्मान्मायया बहिर्वेष्टित भव-
ति । अथाष्टारमष्टपत्र चक्र भवत्यष्टा
क्षरा वै गायत्री गायत्र्या समित भवति
बहिर्मायया वेष्टित भवति क्षेत्र क्षेत्र
वा मायैषा सपद्यते । अथ द्वादशार द्वा-
दशपत्र चक्र भवति द्वादशाक्षरा वै ज-

गती जगत्या समित भवति बहिर्मा
यया वेष्टित भवति । अथ षोडशार षो
डशपत्र चक्र भवति षोडशकलो वै
पुरुष' पुरुष एवेद सर्व पुरुषेण समित
भवति मायया बहिर्वेष्टित भवति । अथ
द्वात्रिंशदर द्वात्रिंशत्पत्र चक्र भवति
द्वात्रिंशदक्षरा वा अनुष्टुबनुष्टुभा समित
भवति बहिर्मायया वेष्टित भवत्यरैर्वा
एतत्सुबद्ध भवति वेदा वा एतेऽरा. पत्रै
र्वा एतत्सर्वत' परिक्रामति च्छन्दासि
वै पत्राणि ॥ १ ॥

देवा प्राप्स्तुतिश्रवणेनात्यन्तहर्षिता प्रजापतिमब्रुवन्—
महाचक्र नाम एतन्नामधेययुक्त चक्रम्, यद्वा एतन्नामधेययु-
क्तमेव चक्र उत्तुलमुत्तराधरभावेन स्थित सच्चतुष्टयाङ्गव्यापक
मस्त्राख्यमङ्ग न अस्मभ्य ब्रूहि भगव भगवन्निति सबोधनम् ।
सार्वकामिक सर्वकामसाधनत्वात् सार्वकामिकम्, अथवा-सर्वे-
षा देवाना ब्रह्मादीना व्यूहा स्वात्मतयैव स्वभावतयैव कामिता
यस्मिंश्चक्रे नाभिवर्त्याद्यव्यूहेन तत्सार्वकामिकम् । अत एव

मोक्षद्वार प्रणवबहुलत्वान्मूलमन्त्राक्षरसख्यात प्रणवसपुटी
करणात्प्रणवाक्षरसरया द्विगुणा चतु षष्टि । अस्या च
विद्याया मोक्ष प्रणवद्वारक एव, 'देहान्ते देव पर ब्रह्म
तारक व्याचष्टे' इति श्रुते । ततश्चायमर्थ — मोक्षस्य प्रण
वाख्य द्वार यस्मिस्तत्तथोक्तम् । यच्चक्र योगिन उपदिश
न्त्युपासकेभ्य । स होवाच प्रजापतिरित्युक्तार्थम् । षडर
वा एतत्सुदर्शन महाचक्र महाचक्रस्यैव नामान्तर सुदर्शन
मन्त्रयोगात् सुदर्शनम् । यद्वा सुष्ठु दर्शन विद्यते यस्मिस्त
थाक्तम् । एतत्पत्राधोभागे नालरूप अरशब्दवाच्य । षडरा
विद्यन्ते यस्मिस्तत् षडरम्, यस्मादेव तस्मात् षडर भवति ।
षट्पत्र चक्र भवति अरादुपरिभाग कोणत्रययुक्त पत्रा
कृति पत्रम्, षट्पत्राणि विद्यन्ते यस्मिस्तत्तथोक्तम् । एतदेव
स्तौति—षड्वा ऋतव ऋतुभि समित भवति । एतस्मा
दथवादात् अरा पत्राणि च ऋतुबुद्ध्योपास्यानि भवन्ति ।
अराणा प्रतिष्ठार्थं स्थानमाह— मध्ये चक्रस्य मध्ये नाभि
वर्तुलाकारा भवति । नाभ्या वै एते अरा प्रतिष्ठिता
प्रागुक्ता, तदादिन्यायेन पत्राणि च प्रागुक्तानि । मायया
प्रागुक्तेन मूलमन्त्रशक्त्यक्षरेण एतत्षडर षट्पत्र सर्वं वेष्टित
भवति । यस्मात् न आत्मान चक्रस्य स्वरूपम् अपत्रात्मक

माया स्पृशति तस्मान्मायया बहिर्वेष्टित भवति , यद्वा प्रत्य-
क्चैतन्यमेव केवल शुद्ध चक्रबुद्धयोपास्य यस्मात् तस्मादा-
त्मान प्रत्यक्चैतन्य न माया स्पृशति मायाविनमिव । त-
स्मान्मायया बहिर्वेष्टित भवति । अष्टारम् अष्टपत्र चक्र
द्वादशार द्वादशपत्र चक्र षोडशार षोडशपत्र चक्र द्वा-
त्रिंशदर द्वात्रिंशत्पत्र चक्रमिति चतुष्टय षडरषट्पत्रचक्रेण
व्याख्यातम् । तन्नाय विशेष — आद्यपक्षे अग पत्राणि च
ऋतुबुद्धयोपास्यानि । द्वितीयतृतीयपञ्चमेषु अरा वेदबुद्ध्या
उपास्या पत्राणि गायत्रीजगत्यनुष्टुबुद्ध्या यथासख्यमुपा-
स्यानि । वेदा एव अरा छन्दासि वै पत्राणी—इत्यर्थवादात् ।
चतुर्थे पत्रे षोडशारा षोडशपत्राणि च षोडशकलाबुद्ध्या
उपास्यानि । क्षेत्र क्षेत्र वा सायैषा सपद्यते । पुरुष एवेद सर्व
पुरुषेण समित भवतीति प्रत्यक्चैतन्य शुद्धमाह मायया अस-
स्पृष्टम् , बहि शब्दात् । तादृश चक्र तस्मिन्प्रकल्प्य तदुपास्यमि-
त्यर्थ । तथा च अरपत्रशब्दात् बहि शब्दाच्च सविन्दुकेन
शक्त्यक्षरेण यद्वेष्टन तत् यथासख्य पूर्वपूर्वचक्रापरपत्रासस्पृ-
ष्टम् उत्तरोत्तरचक्राणामाश्रयत्वेन नाभिरूपमित्येव सुदर्शन
चक्रपत्रासस्पृष्ट यद्वेष्टन मायया तदुपरितनाक्षरनारायणच-
क्राश्रयत्वेन नाभिरूपम् एवमष्टाक्षरवेष्टन द्वादशाक्षरस्य ना-

भिरूप द्वादशाक्षरवेष्टन सविन्दुकमातृकाषोडशाक्षरस्य ना
 भिरूप सविन्दुकाग्रमातृकाषोडशाक्षरवेष्टन द्वात्रिंशदक्षरस्य
 नाभि ततो द्वात्रिंशदक्षरवेष्टनम् असस्पृष्टमनाभिरूपमेव इ
 त्येव सुदर्शननारायणवासुदेवषोडशारद्वात्रिंशदरचक्राणां य
 थासख्य पञ्च नाभय नाभीनामेवापेक्षया वेष्टनरूपतेत्याद्य
 नाभि मायाक्षररहित उपरितना नाभय अन्य च
 वेष्टन मायाक्षरेणेति तत्त्वार्थः । नन्वेव तर्हि अथशब्दस्य
 तत्र तत्र प्रयोगात्पूर्वचक्रसस्पर्शात्पञ्चनाभिकानि पञ्च च
 क्राणि पृथक्प्रयोज्यानि कस्मान्न परिगृह्यन्ते । तथा च एक
 चक्रत्वेऽप्यमायिनो भूतनाभिकल्पनाया वेष्टनव्यतिरिक्तप
 ञ्चनाभिकल्पना कस्मान्न भवति ? अत्रोच्यते— ‘महाचक्र
 नाम चक्रं नो ब्रूहि’ इत्युपक्रम्य ‘तद्वा एतन्महाचक्रम्’
 इत्युपसंहारात् महाचक्रैकतावगमाच्च चक्रचतुष्टयं तदन्तर्गतं
 मेवेत्यवगम्यते । तत्र तत्र अथशब्दप्रयोगस्तु तत्तच्चक्रोद्धारे
 माङ्गलिकत्वप्रदर्शनार्थः । तथा वेष्टनानां नाभिकल्पनाया
 प्रतिषेधाभावात् योग्यत्वाच्च कल्पनालाघवाच्च न पृथग्गुणे
 कल्पने इति । यत्र क्वचिद्ब्रूहि शब्दपूर्वको मायाशब्दः
 पठ्यते क्वचिद्विपरीतं तत्रायमभिप्रायः— यत्र मायाश
 ब्दाद्ब्रूहि शब्दः पूर्वं तत्र मायाविशेषणं बहिर्भूतया मायया

बहिमायया । यत्र च मायाशब्दात्पर वेष्टनशब्दात्पूर्वं बहि शब्द तत्राविशिष्टया मायया तत्र बहि शब्दो न मायाविशेषणम् , किंतु वेष्टनविशेषणम् । माया हि द्विविधा नारसिंहमूलमन्त्रगता सविन्दुकेकाररूपा निरुपपदान्माया-शब्दात्प्रतीयते , अन्या तु रेफहकाराभ्या मिलितसविन्दुके काररूपा सोपपदान्मायाशब्दात्प्रतीयते । ततश्च मूलमन्त्रा-द्वहिर्भूतमायया ह्रीमित्येवरूपया वेष्टित भवतीति तत्त्वार्थ । तत सुदर्शनचक्रे मूलमन्त्रगतमायया वेष्टन षोडशचक्रेऽप्येव-मेव बहि शब्दस्य वेष्टनात्पूर्वमुपादानात् वेष्टनविशेषण बहि शब्दो मध्यवेष्टनव्यावृत्त्यर्थ । नारायणवासुदेवनारसिंहच-क्रेषु व्याख्यातबहिर्मायया वेष्टनमिति वेष्टनचक्रोद्धारवि-वेक ॥

एव महाचक्रस्थ सवेष्टनमुद्धार च अभिधाय अथेदानी-मुद्धृतचक्रे यथाविहितमन्त्रान न्यसितु तन्नाभ्याम् अक्षरन्या समाह—

तदेव चक्र सुदर्शन महाचक्र तस्य
मध्ये नाभ्या तारक भवति यदक्षर नार
सिंहमेकाक्षर तद्भवति षट्सु पत्रेषु षडक्ष
र सुदर्शन भवत्यष्टसु पत्रेष्वष्टाक्षर नारा

यण भवति द्वादशसु पत्रेषु द्वादशाक्षर
 वासुदेव भवति षोडशसु पत्रेषु मातृ
 काद्या' सविन्दुका षोडश कला भवन्ति
 द्वात्रिंशत्सु पत्रेषु द्वात्रिंशदक्षर मन्त्रराज
 नारसिंहमानुष्टुभ भवति तद्वा एतत्सु
 दर्शन महाचक्र सार्वकामिक मोक्षद्वारमृ-
 द्वाय यजुर्मय साममय ब्रह्ममयममृतमय
 भवति तस्य पुरस्ताद्वसव आसते रुद्रा
 दक्षिणत आदित्या' पश्चाद्विश्वे देवा उत्त
 रतो ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा नाभ्या सूर्याच
 न्द्रमसौ पार्श्वयोस्तदेतद्वचाभ्युक्तम्—ऋ
 चो अक्षरे परमे व्योमन्यस्मिन्देवा अधि
 विश्वे निषेदु । यस्त न वेद किमृचा क
 रिष्यति य इत्तद्धिदुस्त इमे समासत
 इति । तदेतन्महाचक्र बालो वा युवा
 वा वेद स महान्भवति स गुरुर्भवति
 स सर्वेषा मन्त्राणामुपदेष्टा भवत्यनुष्टुभा

होम कुर्यादनुष्टुभार्चन तदेतद्रक्षोघ्न मृत्यु
तारक गुरुतो लब्ध कण्ठे बाहौ शिखाया
वा बध्नीत सप्तद्वीपवती भूमिर्दक्षिणार्थं
नावकल्पते तस्माच्छूद्रया या काचिद्
द्यात्सा दक्षिणा भवति ॥ २ ॥

तच्छब्देन द्वात्रिंशद्वर द्वात्रिंशत्पत्र चक्रम् एवशब्देन तदे-
वावधृत्य तदेव चक्र तदादि-यायन सुदर्शनादिशब्दैरूर्ध्वं चक्र-
चतुष्टयमपि महाचक्रात्मकमिति दशयति । महाचक्रमिति सा
मानाधिकरण्याच्च । तस्य मध्य महाचक्रस्य मध्ये मध्यवर्ति-
नाभ्या वेष्टनरूपा हि नाभयो भूमध्या ता व्यावर्तयितु मध्ये
नाभ्यामित्युक्तम् । तारक भवति ससारतारकत्वात् तारक प्रण
वाक्षर भवति । यदक्षर नारसिंहमेकाक्षर तद्भवतीति अक्षरम् ,
जगद्धित वा एतद्रूपमक्षरमिति नृसिंहपदव्याख्यानावसरे व्या-
ख्यात तदक्षरशब्दात्प्रत्याभज्ञायते । तथा नारसिंहमिति
तद्धितात्सामप्रभृत्युपास्य सर्वं प्रतीयत । तत सर्वस्मिन्नुपास्ये
प्रतीते एकमेवोपास्य मूलनृसिंहव्यूहाख्य वक्तु विशिनष्टि—
एकाक्षर तद्भवतीति । यदक्षर नारसिंहमुपास्यम् इत्यनूद्य
तदेक भवतीत्यक्षर च इति महाचक्रमध्यनाभिवर्तित्वेन क्षीरो-

दार्णवसबन्धितया उपासन विधीयत इत्यर्थः । तत्र केचित्
 नारसिंहमेकाक्षरम् इति विशेषणोपादानात् एकाक्षरनृसिंह
 मिश्रितप्रणवा नाभ्या न्यसनीय इत्याचक्षते, तदपि साप्र
 दायिकत्वान्न विरुद्धम् । तस्मिन्नपि पक्षे नारसिंहमिति त
 द्वितात् एकाक्षरो नृसिंहमन्त्र प्रणवमिश्रितो द्वात्रिंशन्नृसिंह-
 व्यूह विहाय यावत्प्राकरणिक मूलनृसिंहव्यूहगतमुपास्य प्रती
 यत एव । ततश्च एतद्विद्याङ्गमेकाक्षरो नृसिंहमन्त्रो यथो
 क्तोपास्याभिधायकत्वात् तस्य कवल प्रणवेन विकल्प ए
 काक्षरनृसिंहमन्त्रस्य प्रणवस्तु नियत एवेति तत्त्वार्थः ।
 अत ऊर्ध्वं तत्तन्मन्त्रन्यासे तत्तच्चक्रषु पत्रग्रहणम् अरतद-
 न्तरालपत्रान्तरालव्यावृत्त्यर्थं द्रष्टव्यम् । षट्सु पत्रेषु सुदर्शन
 भवति । ऐशानपत्रमारभ्य षडक्षर सुदर्शनो मन्त्रो न्यस
 नीय इत्यर्थः । एवमुत्तरषु पत्रेषु योज्यम् । अष्टसु पत्रेष्व
 ष्टाक्षर नारायण भवति । प्रणवान्तर्भावेनाष्टाक्षरतेति के
 चित् । तद्वदेव द्वादशपत्रेषु द्वादशाक्षर वासुदेव भवतीति ।
 अत्रापि द्वादशाक्षरता पूर्ववत् । षाडशपत्रेषु मातृकामन्त्रव
 र्णस्य आद्या वर्णमातृकाद्या सविन्दुका बिन्दुसहिता षोडश
 स्वरा भवन्ति । द्वात्रिंशत्सु पत्रेषु द्वात्रिंशदक्षर सामाभिव्यक्त
 मन्त्रराजमानुष्टुभ भवति । मूलमन्त्रस्यैव एकैकमक्षरम् ।

यत्तु एकैकमक्षरम् एकैकस्मिन्पत्रे तत्प्रणवसपुटितं कार्यम् ,
 'प्रत्यक्षरमुभयत ओंकारो भवति' इति श्रुते । तदस्माख्य-
 मङ्ग महाचक्रमुपासितं तन्निक्षिप्तमनिष्टे वस्तुनि त्रासकारि-
 त्वात् तदस्य पञ्चममङ्गम् । अत एव अस्माङ्गमन्त्रं व्याचक्षा-
 णैरस्माभिरुक्तं प्रपञ्चसारे—'असुत्रासादिकौ धातूस्तक्षेप-
 चलनार्थकौ । ताभ्यामनिष्टमाक्षिप्य क्षिप्यते फट्खडभिना'
 इति । सार्वकामिकं मोक्षद्वारमित्युक्तार्थम् । ऋङ्मयं यजुर्मयं
 साममयं ब्रह्ममयममृतमयं भवतीति पञ्चमयत्प्रत्यया प्रा-
 चुर्यार्था ग्राह्या । ऋग्यजुः सामाथर्वप्रचुरम् । ब्रह्ममयमिति
 ब्रह्मशब्देन अथर्ववेदः सोऽयं ब्रह्म वेद इत्येतद्ब्राह्मणाभि-
 धानात् । वेदप्रचुरता अराणां वेदबुद्धयोपास्यत्वात् । विका-
 रार्थो वा मयत् वेदविकारात्मका इत्यर्थः । अमृतमयं क्षीरप्रचु-
 रनाभिकं क्षीरविकारनाभिकं वा इति । तस्येति तच्छब्दान्ना-
 भिमन्थो विष्णुः मूलनृसिंहव्यूहं परामृश्यते । तत्परिचारका
 न्देवानाह—पुरस्ताद्वसवः परिचारका आसते रुद्रा दक्षिणतः
 आदित्याः पश्चाद्विश्वे देवा उत्तरतो ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा ना-
 भ्यामिति । एव दिङ्नाभिपरिचारकानुक्त्वा अथेदानीं
 पार्श्वपरिचारकानाह—सूर्याचन्द्रमसौ पार्श्वयोः कुक्षिप्रद-
 शयारिति यावत् । तदेतन्महाचक्रम् ऋचा अभ्युक्तम् ।

यस्मिन् महाचक्रे, अक्षरे, अशू व्याप्तावित्यस्य रूप सरो
 मत्वर्थे, तस्मिन्व्याप्तिमिति । परमे उत्कृष्टे व्योमवत्सर्वव्या
 पकत्वेन स्थिते । अधीत्युपरिभावे । ऋच इति ऋग्रहणम्
 उपलक्षणार्थम् । ऋच वदा निषेदु यस्मिन् चक्रे विश्वे
 सर्वे देवा नृसिंहरूपेण निषेदु स्थिता । यद्वा ऋच
 इति षष्ठी । अनुष्टुप्सबन्धनि अक्षरे व्याप्तिमिति चक्रे सर्वे
 वेदा स्थिता तत्सुदर्शनमन्त्रादिसबन्धि चक्रमित्यर्थ । य
 उपासक तन्महाचक्र न वेद नोपास्ते किम् ऋचा ऋग्वेदा
 दिना यदि वा ऋचा अनुष्टुप्छन्दस्कया ऋचा इति ।
 अनेनैतद्दर्शयति— महाचक्रोपासनगर्भितमेव अनुष्टुबुपासन
 कुर्यात् न तु तद्गहितमिति । य इत्तद्विदुस्त इमे समासत
 इत्युक्तार्थम् । इति शब्द ऋक्समाप्तिं द्योतयति । तदेतन्महा
 चक्र बालो वा युवा वा वेद उपास्त तस्य इदं फलम्—
 स महान्भवति । महर्त्ता प्रतिष्ठा जने प्राप्नोति । यदि वा
 महान् महाविष्णुरिति । स गुरु सर्वे देववदाराध्य । स
 सर्वेषां मन्त्राणामुपदेष्टा भवत्युपदेशक । सामाभिव्यक्ता-
 नुष्टुभा हाम कुर्यादिति विद्याङ्गोऽयं होम तस्मिन्द्रव्यानु
 पादानात् प्रतिदिनं हविष्यमन्नं साज्यं जुहुयादिति । तथा
 सख्यानुपादानात्सकृद्वादशवारं वा । यदि वा सूत्रागतदशप

दाना मूलनृसिंहव्यूहं द्वात्रिंशद्व्यूहे च व्याख्यातत्वात् उभ
योद्देशेन होम कुर्यात् । ततश्च क्षीरोदार्णवशायिने नृसिंहाय
त्रिनेत्राय पिनाकहस्तायोप्रायेदम् इति हुत्वा ब्रह्मादिद्वात्रिं
शद्व्यूहात्मकाय नृसिंहायोप्रायेति जुहुयात् इत्येव प्रतिपद
मूलमन्त्रावृत्तिः । यद्वा अनुष्टुभा इत्येकवचनात् सकृन्मूल
मन्त्रमुच्चार्य स्वाहाकारान्तं जुहुयात् प्रतिपदम् उद्दिश्य त्याग
कार्यं । तथा सामाभिव्यक्तानुष्टुभा अर्चनं षोडशोपचारादि
कुर्यादित्यनुषङ्गः । अत्रापि होममन्त्रवन्मन्त्रावृत्त्यनावृत्ती
एष्टव्ये । तदन्तर्महाचक्रं रक्षोघ्नं मृत्युतारकं गुरुप्रसादाल्लब्धं
कण्ठे बाहौ शिखाया वा बध्नीत यः तस्मै गुरवे यस्मात्सप्त
द्वीपवती द्विगुणावृत्तापि भूमिः पृथिवी दक्षिणार्थं नावकल्प-
ते, तस्मान्छ्रद्धया भक्त्या या काचिद्भूमिं यथाशक्त्यनुरूपा
दद्यात् सा दक्षिणा भवति । एव प्रागुक्तं श्रुतित्वा उपासन-
मवगतं पञ्चाङ्गन्यास उपसंहृतमेकस्मान्मतात् । अथ मता
न्तरपर्यालोचनया महाचक्रं एवोपसंहृतं तस्मात्प्रत्यक्षरमु-
भयतः ओंकारो भवतीत्यत्र मूलमन्त्राक्षराणां प्रणव उप-
संहृतत्वात् प्रणवप्रधानमेवेदं महाचक्रं तस्मिन्शक्तिबाहुल्य
श्रवणान्मायया बहिर्वेष्टितं भवति । बहिर्मायया वेष्टितं
भवतीत्यसकृच्छ्रवणात् उद्धृतपदव्याख्यानावसरे प्रतिपद

यस्मात्स्वमहिम्ना सर्वाल्लोकान्सर्वान्देवान्सर्वानात्मन सर्वाणि
भूतानीत्यसकृन्महिमशब्दवाक्याया मायाया सर्वलोकसर्व-
देवात्मभूताना साधनत्वेन श्रवणात् तद्वेष्टितमायाधारत्वेन
यथासक्यं प्रथिव्यादिलोकगर्भेदादिवेदाग्न्यादिदेवभूतानामा-
त्मना च साधनत्वश्रवणान्महाचक्रान्तर्गतवेष्टितमायाधारमे-
वदमुपासनम् । न तु मूलनृसिंहगत पञ्चाङ्गन्यासार्थं च
अन्तरङ्गत्वान्महाचक्रमेवेदमुपासनम् । तदपि मप्रदायाग
तमुपादेयमित्युपासनाविकल्पः । तत्रापि बहुतर सप्रदायानु-
कूल्यागतत्वात् अन्यमेवोपासनमुपादेयमिति केचित् । तस्मि-
न्मते प्रणवसावित्त्रयजुर्लक्ष्मीनृसिंहगायत्रीति मन्त्रचतुष्टयमङ्ग-
सामाभिष्यक्तं यथायोग्यतया महाचक्रप्रकाशकत्वेन योज्यं
तथैवोपास्य महाचक्रमिति रहस्यं तत्त्वं च इति ॥

एव नृसिंहब्रह्मविद्या सकलमतानुसारिणीं कृत्स्नामभि-
धाय, अथेदानीं तदनुष्ठातुं कैमुत्यन्यायेन फलकथनाय प्र-
श्नोत्तररूपाख्यायिकामवतारयति—

देवा ह वै प्रजापतिमब्रुवन्नानुष्टुभस्य
मन्त्रराजस्य फलं नो ब्रूहि भगव इति
स होवाच प्रजापतिर्य एतं मन्त्रराजं

नारसिंहमानुष्टुभ नित्यमधीते सोऽग्नि
 पूतो भवति स वायुपूतो भवति स
 आदित्यपूतो भवति स सोमपूतो भवति
 स सत्यपूतो भवति स ब्रह्मपूतो भवति
 स विष्णुपूतो भवति स रुद्रपूतो भवति
 स वेदपूतो भवति स सर्वपूतो भवति
 स सर्वपूतो भवति ॥ १ ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥

अत्र देवा इह वै इत्यारभ्य तदेतन्निष्कामस्य भव-
 ति इत्यन्तमष्टावध्याया, प्रत्यध्यायसमाप्तौ च द्विर-
 भ्यासः । देवा इह वै प्रजापतिमब्रुवन्—अस्य मन्त्रस्य
 प्रागुक्तोपासनाविशिष्टस्य फलं नो ब्रूहि भगव इति । स
 होवाच प्रजापतिरित्युक्तार्थम् । यो द्विविधोपासक एतम्
 इत्येतच्छब्दपरामृष्ट प्रागुक्तविद्यागर्भित मन्त्रराजं सामराजं
 नारसिंहं नृसिंहाकारब्रह्मोपासनागर्भम् आनुष्टुभम् अनुष्टुप्-
 न्दस्कं नित्यमिति साकारब्रह्मप्रतिपत्तिद्वारेण नित्यभूतनिरा-
 कारब्रह्मप्रतिपादकत्वात् नित्यम् अधीते उच्चारयति । यत्र
 ईदृशसामोच्चारणमात्रादेव वक्ष्यमाणफलाप्तिः, किं तत्र विद्या

नुष्ठानात् इत्यभिप्रायेण तत्र तत्र अधीते अधीते इत्यवो-
चत् । अथवा नित्यमधीते इति नियमेनाधीते । अथवा नित्यम्
अधि इत्युपरिभाव इते जानीते । सर्वे गत्यर्था ज्ञानार्था ।
नित्य सध्योपासनादि निर्वर्त्योक्तकाल यो विद्यामेतामनुति-
ष्ठतीत्यर्थः । अथवा नित्यमानुष्ठुभम् इत्यन्वयात् आनुष्ठुभस्य
साम्नो नित्यत्व दर्शयति नतरस्य सामरूपस्येति । अथवा
नित्य सध्योपासनादि कर्माधिकृत्य इते जानीते । एतदुक्त-
भवति । ततो नित्यसध्योपासनाग्निहोत्राद्युपास्यदेवता नार-
सिंहलीलाविग्रहेत्युपास्ते । एतद्विद्यागर्भितेत्यर्थः । अथवा य-
उपासक प्रागुक्तविद्यानुष्ठानप्रकारज्ञाने असमर्थः स केवल-
विद्याप्रतिपादक ग्रन्थं नित्यं प्रतिदिनं स्वाध्यायधर्मेण अधी-
ते पठति जपति, सोऽपि वक्ष्यमाणं फलं प्राप्नोति । तस्य
तज्जपसामर्थ्यात्परमेश्वरं कारुण्यात् तद्विद्यानुष्ठानप्रकार-
साकारप्रभृति निराकारपर्यन्तमिहैव कथयति । तथा च
अन्ते श्रूयते—‘तद्वा एतत्परमं धामैतद्विद्यागर्भितमन्त्रराजा-
ध्यायकस्य पाठकस्य जापकस्य’ इत्यादिना । स उपास-
कोऽग्निवाय्वादित्यसोमसत्यब्रह्मविष्णुरुद्रवेदैर्नृसिंहरूपैरुपास्यै-
पूतो भवति पवित्रो भवति । अन्यैश्च सर्वैर्नृसिंहरूपैरुपास्यै-
पूतो भवति । द्विरभ्यासोऽध्यायसमाप्तिं द्योतयति ॥

इति प्रथमाध्यायभाष्यम् ॥

द्वितीयोऽध्यायः ॥

य एत मन्त्रराज नारसिंहमानुष्टुभ
नित्यमधीते स मृत्यु तरति स पाप्मान
तरति स ब्रह्महत्या तरति स भ्रूणहत्या
तरति स वीरहत्या तरति स सर्व तर
ति स सर्व तरति ॥ २ ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

इत प्रभृति नित्यमेतद्विद्यानुष्ठानेन तत्प्रतिपादकग्रन्थाध्य-
यनेन जपेन वा आनुषङ्गिका येव फलानि काम्यानि तद्विद्भि-
तानि वा कथयितुमाह । य उपासक नित्यत्वेन तद्विद्यानुष्ठा-
नेन तज्जपेन वा पापक्षय कामयते । एत मन्त्रराज नारसिं
हमानुष्टुभ नित्यमधीते इत्युक्तार्थम् । तथा इत प्रभृति आ
अन्यादध्यायात् तत्र तत्र तच्छब्देन पुलिङ्गेन प्रागुक्तनृसिंह-
विद्याया निश्चिततया अनुष्ठानात् तद्विद्याप्रतिपादकग्रन्थजप्ता
वा अध्येता वा परामृश्यते । तथा तच्छब्देन पुलिङ्गेन स
एव परामृश्यते । तथा तत्र तत्र पुलिङ्गात् तच्छब्दाभ्या-
सात् तस्मिन्नेव नित्यानुष्ठाने जपे वा व्यस्त समस्त वा
यथायोग्यतया फल गम्यते । स मृत्यु पाप्मान ब्रह्महत्या

भ्रूणहत्या भ्रूणा गर्भ , यद्वा साङ्गवेदार्थव्याख्याता दीक्षितो
भ्रूण , वीरहत्या वीर पुत्र सवनस्थ क्षत्रियो वा अन्यञ्च
पातक सर्वं तरति । द्विरभ्यासोऽध्यायसमाप्तिं द्योतयति ॥

इति द्वितीयाध्यायभाष्यम् ॥

तृतीयोऽध्यायः ॥

य एत मन्त्रराज नारसिंहमानुष्टुभ
नित्यमधीते सोऽग्निं स्तम्भयति स वायु
स्तम्भयति स आदित्य स्तम्भयति स
सोम स्तम्भयति स उदक स्तम्भयति स
सर्वान्देवान्स्तम्भयति स सर्वान्ग्रहान्स्त
म्भयति स विष स्तम्भयति स विष स्त
म्भयति ॥

इति तृतीयोऽध्यायः ॥

य एत मन्त्रराज नारसिंहमानुष्टुभ नित्यमधीते सोऽग्निं
वायुमादित्य सोममुदक सर्वान्देवान्ग्रहान्विष स्तम्भयतीति
स्तम्भनफलनिर्देशः । द्विरभ्यासोऽध्यायसमाप्तिं द्योतयति ॥

इति तृतीयाध्यायभाष्यम् ॥

चतुर्थोऽध्याय ॥

य एत मन्त्रराज नारसिंहमानुष्टुभ
नित्यमधीते स भूर्लोक जयति स भुव
लोक जयति स स्वर्लोक जयति स मह
लोक जयति स जनोलोक जयति स
तपोलोक जयति स सत्यलोक जयति स
सर्वलोक जयति स सर्वलोक जयति ॥

इति चतुर्थोऽध्याय ॥

य एत मन्त्रराज नारसिंहमानुष्टुभ नित्यमधीते स
भूर्भुव स्वर्महर्जनस्तप सत्यमन्यच्च सर्व पाताललोक जय-
तीति फलनिर्देश । द्विरभ्यासोऽध्यायसमाप्तिं शोतयति ॥

इति चतुर्थाध्यायभाष्यम् ॥

पञ्चमोऽध्याय ॥

य एत मन्त्रराज नारसिंहमानुष्टुभ
नित्यमधीते स मनुष्यानाकर्षयति स दे

वानाकर्षयति स नागानाकर्षयति स य
क्षानाकर्षयति स ग्रहानाकर्षयति स स
र्वानाकर्षयति स सर्वानाकर्षयति ॥ ५ ॥

इति पञ्चमोऽध्याय ॥

य एत मन्त्रराज नारसिंहमानुष्टुभ नित्यमधीते स मनु
ष्यान्देवान्नागान्यक्षान्ग्रहास्तद्व्यतिरिक्तानन्याश्च आकर्षयतीति
फलनिर्देश । द्विरभ्यासोऽध्यायममाप्तिं द्योतयति ॥

इति पञ्चमाध्यायभाष्यम् ॥

षष्ठोऽध्याय ॥

य एत मन्त्रराज नारसिंहमानुष्टुभ
नित्यमधीते सोऽग्निष्टोमेन यजते स उ
क्थ्येन यजते स षोडशिना यजते सो
ऽतिरात्रेण यजते सोऽसौर्यामेण यजते
सोऽश्वमेधेन यजते स सवैः क्रतुभिर्यजते
स सवैः क्रतुभिर्यजते ॥ ६ ॥

इति षष्ठोऽध्याय ॥

य एत मन्त्रराज नारसिंहमानुष्टुभ नित्यमधीते सोऽग्नि-
ष्टोमेनोक्थ्येन षोडशिना वाजपेयेनातिरात्रेणामोर्ध्वमेणात्यग्नि-
ष्टोमेनान्यैश्च सर्वैः क्रतुभिर्यजत इति फलनिर्देश । द्विरध्या-
सोऽध्यायसमाम्नि द्योतयति । न च वाच्यम् 'अन्यानर्थ-
क्यात्' इति न्यायेन कथं फलनिर्देश इति । यतो मनोव्या-
पारैकसाध्यत्वादेतद्विद्यानुष्ठानस्य तस्य च कर्मानुष्ठानादत्य-
न्तदुःसपादत्वादित्यधिकारभेदेन नान्यानर्थक्यमिति सर्वं
निर्मलम् ॥

इति षष्ठाध्यायभाष्यम् ॥

सप्तमोऽध्याय ॥

य एत मन्त्रराज नारसिंहमानुष्टुभ
नित्यमधीते स ऋचोऽधीते स यजूष्य
धीते स सामान्यधीते सोऽथर्वाणमधीते
सोऽङ्गिरसमधीते स शाखा अधीते स
पुराणान्यधीते स कल्पानधीते स गाथा
अधीते स नाराशसीरधीते स प्रणवम
धीते य प्रणवमधीते स सर्वमधीते स
सर्वमधीते ॥ ७ ॥

य एत मन्त्रराज नारसिंहमानुष्टुभ नित्यमधीते, स ऋचो यजूषि सामान्यथर्वाणमङ्गिरसम्, एतच्च त्रयीसपुटी करणम्, एतदन्तरालवर्तित्वाद्देवत्रयस्य । तथा च तस्मिन्नेव ब्राह्मणे प्रजापति प्रथममथर्वाणमपश्यत् तत्स्वर्यीं तत अङ्गिरसम् इत्यसकृदभिहितत्वात् शाखा पुराणानि कल्पा न्गाथा नाराशसी प्रणवमधीते इति फलनिर्देश । अत्र च य प्रणवमधीते स सर्वमधीते इति वदन् मूलमन्त्रप्रणवयो फल साम्यादुभयो साम्य दर्शयति । ततश्च जपे समाधौ च उभयोर्विकल्प । तथा च नित्यानुष्ठाने फलकामनाया प्रयोगविशेष । तत्तत्फलपदोच्चारण मूलमन्त्रजपान्ते कार्यमिति केचित्, अन्ये तु तद्विनैव केवल कामनैव कार्येति, साप्रदायिकमेवान्वेध्यमिति । द्विरभ्यासोऽध्यायसमाप्तिं द्योतयति ।

इति सप्तमाध्यायभाष्यम् ॥

अष्टमोऽध्यायः ॥

अनुपनीतशतमेकमेकेनोपनीतेन तत्सम
मुपनीतशतमेकमेकेन गृहस्थेन तत्सम गृ
हस्थशतमेकमेकेन वानप्रस्थेन तत्सम वा-
नप्रस्थशतमेकमेकेन यतिना तत्सम यती

ना च शत पूर्ण रुद्रजापकेन तत्सम रुद्रजा
 पिशतमेकमेकेनार्थर्वशिर.शिखाध्यायके-
 न तत्सममथर्वशिर शिखाध्यायकशतमे
 कमेकेन मन्त्रराजजापकेन तत्सम तद्वा
 एतत्परम धाम मन्त्रराजाध्यायकस्य यत्र
 सूर्यो न तपति यत्र न वायुर्वाति यत्र न
 चन्द्रमास्तपति यत्र न नक्षत्राणि भान्ति
 यत्र नाग्निर्दहति यत्र न मृत्यु प्रविशति
 यत्र न दुःख सदानन्द परमानन्द शाश्व
 त शान्त सदाशिव ब्रह्मादिवन्दित यो
 गिध्येय यत्र गत्वा न निवर्तन्ते योगिन
 स्तदेतदृचाभ्युक्तम्—तद्विष्णो परम पद
 सदा पश्यन्ति सूरय' दिवीव चक्षुरात
 तम् । तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवांस.
 समिन्धते । विष्णोर्यत्परम पदमिति त
 देतन्निष्कामस्य भवति नदेतन्निष्कामस्य
 भवति ॥

एव नित्यानुष्ठाने आनुषङ्गिक सर्व फलमभिधाय, अथे
 दानीं तद्विद्यानुष्ठानुर्जप्तु अभ्येतुश्च उत्कर्षतरतमभावेन स-
 र्वोत्कृष्टता सर्वोत्कृष्ट च फलमाह— अनुपनीतशतमेकमे
 केनोपनीतेन तत्समम् । उपनीतशतम् उपकुर्वाणकाना न
 नैष्ठिकाभिप्रायेण तस्य सर्वोत्कृष्टत्वात् । एकमेकेन गृहस्थेन
 तत्सम गृहस्थशतम् एकम् एकेन वानप्रस्थेन तत्सम वानप्र-
 स्थशतम् एकम् एकेन यतिना तत्सम सोऽयमाश्रमस्वीकार-
 मात्रे तरतमभाव नाश्रमप्रयुक्तानुष्ठानाभिप्रायेण, ततश्च यती-
 ना च शत पूर्ण स्वीकृताश्रममात्राणा यस्मिन्कर्स्मिंश्चिदश्रमे
 रुद्रजाप्येन तत्सम रुद्रजाप्यशतमेक यस्मिन्कर्स्मिंश्चिदाश्रमे
 स्थिताथर्वशिर शिखाध्यायकेन जापकेन तत्सममथर्वशिर शि
 खाध्यायकशत मन्त्रराजजापकेन तत्समम् इत्युत्कर्षतरतम
 भावस्य मन्त्रराजजापके एतद्विद्यावति विश्रान्तत्वात् एत
 द्विद्यावान्सर्वोत्कृष्ट इति गम्यत । यथा आनन्दतरतमभावस्य
 ब्रह्मणि विश्रान्तत्वात् ब्रह्मानन्द एव सर्वोत्कृष्ट । यस्मा-
 देव तस्मात् वै प्रसिद्धम् एतत्परम धाम स्थानम् एतद्वि
 द्यागर्भितमन्त्रराजाध्यायकस्य जापकस्य अनुष्ठानुर्वा । यत्र
 क्षीरोदार्यवस्थाने सूर्यो न तपति यत्र वायुर्न ब्राति यत्र न
 चन्द्रमास्तपति यत्र न नक्षत्राणि भान्ति यत्र नाग्निर्देहति

यत्र न मृत्यु प्रविशति यत्र न दुःख सदानन्द परमानन्द
 शाश्वत शान्त सदाशिव ब्रह्मादिवन्दित योगिध्येय यत्र
 गत्वा न निवर्तन्ते योगिन तदेतत्स्थानम् ऋचाभ्युक्त विष्णो
 र्यत्परम पदमिति । यच्छब्देन क्षीरोदार्णवस्थान परामृश्यते,
 परमपदप्रत्यभिज्ञानात् । सूर्य उपासका उपासनाभेदेन ता-
 दात्म्यमुपासनाया चेत् सायुज्य फल ततश्च विष्णुरेव परम
 पदम् । उभयत्रापि विष्णोरिति षष्ठीनिर्देश शिलापुत्रकस्थ श
 रीरमिति वद्वष्टव्य । अथ उपास्योपासकभावन चेदनुष्ठुब्बिद्या
 तस्य नृसिंहस्य विष्णो परम पद परम स्थान महाचक्रना
 भिक्षीरोदार्णवप्रभृति तत्र स्थिता उपासका अनुष्ठातार
 जप्तार अध्येतारो वा सदा सर्वकाल पश्यन्ति । कीदृश
 तदित्यपेक्षिते, आह—दिवीव द्युलोक इव चक्षु ख्याते
 सूर्यमण्डलम् आततम् आ समन्तात् तत् विस्तृत वर्तुल प्र
 काशात्मक सर्वप्रकाशाभिभवकारणम् अतः सूर्यचन्द्रनक्षत्रा-
 दीना ब्रह्मणि प्रवेश प्रतिषिद्ध तपकर्तृता च यत्र सूर्यो न
 तपतीत्यादिना । एव तस्मिन् आधिदैवात्मके दुःखे प्रति
 षिद्धे आध्यात्मिकदुःखप्राप्तौ तत्प्रतिषेधति— यत्र न दुःख
 मिति । विदुः खता दुःखाभावमात्रे प्राप्ते, सुषुप्तवज्जडता स्या
 दिति तद्व्यावृत्त्यर्थं सदानन्दमिति । ब्रह्मादिवन्दितमिति ।

तदादिन्यायेन नाभिस्थब्रह्मविष्णुमहेश्वरैः परिचारकैः वन्दनीयं महाचक्राख्यं स्थानम् । यत्र गत्वेति । तस्य गन्तव्यतामाह—तद्विप्रास इति । तत्तादृशं स्थानं विप्रासं विप्रब्राह्मणा उपासका विपन्यव मेधाविनः समाधौ धारणशक्तियुक्ताः । जागृवासं जागरितावस्थायामेव अवस्थानं यात्प्रच्युत्य समिन्धते समृद्धिं कुर्वन्ति । तादात्म्यपक्षे तु मन्त्रब्राह्मणयोर्यथास्वरूपं व्याख्ययम् । इति शब्दो मन्त्रसमाप्तिं द्योतयति । पदचतुष्टयाभ्यासः सर्वोपनिषत्समाप्तिं द्योतयतीति सर्वं निर्मलं सिद्धम् ॥

इति अष्टमाध्यायभाष्यम् ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य

श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य

श्रीमच्छंकरभगवत् कृतौ

नृसिंहपूर्वतापनीयोपनिषद्भाष्यं

संपूर्णम् ॥

॥ श्री० ॥

उपनिषन्मन्त्राणा

॥ वर्णानुक्रमणिका ॥

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
अ		द	
अथ सावित्री गायत्री	११३	देवा ह वै प्रजापतिम्०	५८
अनुपनीतशतमेक०	१५०	„ „	९०
अष्टाक्षर प्रथम	५४	„ „	१ ०
आ		„ „	११९
आपो वा इदमासन्स०	१४	„ „	१३०
ओ		„ „	१४२
ओ ऋत सत्य	३३	देवा ह वै मृत्यो	४९
क्ष		भ	
क्षीरोदार्षणवशायिन	३०	भद्र कर्णेभि	४
त		य	
तदेव चक्र सुदर्शन	१३५	य एत म न्नराज	१४५
तस्य ह वा उग्र	५७	„ „	१४६

१५८

वर्णानुक्रमणिका ।

	पृष्ठम्	पृष्ठम्
य एत म त्रराज	१४७	स
" "	१४७	ससागरा सपर्वता
" "	१४८	स होचाव प्रजापति
" "	१४९	स होवाच प्रजापतिर०
" "		स्वस्ति न इ द्रो
विश्वसृज एतेन	३८	४

परिग्रहण सं० १०३७७ ...
ग्रन्थालय, के स हि दि संस्थान
सारनाथ वाराणसी